

VISSZAEMLEKEZÉSEK

I. FERENC JÓZSEF ÉS IV. KÁROLY KIRÁLYRÓL

APRÓSÁGOK ÉS TÖRTÉNELMI
MOZZANATOK
AZ UDVARI ÉLETBŐL

ÍRTA
PÁPAY ISTVÁN
NÉHAI Ő CSÁSZÁRI ÉS APOSTOLI KIRÁLYI FELSÉGE
KABINETTITKÁRJA, UDVARI TÁNCSOS

BUDAPEST
1928

Minden jog, a fordítás joga is fenntartva.

I. FERENC JÓZSEF ÉS A SAJTÓ.

Az írók és hírlapírók félelmes hada. — Báró Margutii altábornagy könyve. — Történelmi visszapillantás. — Ferenc József trónralépte és az azt követő évek. — Első és második utazás Magyarországon. — A szuezi csatorna megnyitása. — A kabinetiroda. — A „paritás.” — A levelezés.

Nem szándékoztam feljegyzéseimet a nagy közönség elé juttatni, legfeljebb úgy gondoltam, hogy azok csak halálom után lássanak napvilágot. Ami a nyilvánosság elé lépéstől leginkább visszatartott, az az a meggyőződésem, hogy nem vérbeli íróember ritkán, vagy sohasem talál rokonszenves fogadtatásra a nagyközönség egy részénél.

Sokan vannak, akik a sajtóban való szereplésben csak feltűnési viszketegséget látnak. Mások — ne méltóztassanak ezen mosolyogni, — tisztán irigységből válnak ellenfeleinkké. Ezek azt mondják: *No bizony, ezt én is megírhattam volna.*

Hányan vannak, kiknek egy cikkük elhelyezése valamely lapban époly örömet okozna, mint amilyen boldog lenne egy szerencsétlen poéta, ha végre egyik versét a t. szerkesztőség nem dobná a papírkosárba. Ez a szereplési vágy távol áll tőlem. Sokkal kisebb szerepem volt nagy események létrejöttékor, semhogy azt bárki is megirigyelhetné tőlem.

Egy kis komikum is van abban, hogy úgyszólván egy egész emberéletet töltöttem el abban a

buzgó igyekezetben, hogy a sajtó munkásait lehetőleg kerüljem. Nem ellenszenvből, vagy előítéletből. Dehogy! Sőt őszinte, mély becsülés és vonzalom fűzött több kiváló újságíróhoz. De kerültem őket állásomból kifolyó kötelességből, mert valamely indiszkréciónak még a látszatát is kerülnöm kellett.

Sok évi belügyminisztériumi és közigazgatási szolgálat után 1901-ben ő cs. és apostoli kir. felsége kabinetirodájába kerültem s ott szolgáltam az összeomlásig. Amikor kinevezésemet megköszöntem a királynak és a kihallgatáson először álltam vele szemben, az akkor még nagyon erélyes és élénk, ősz uralkodó többek között azt hangoztatta leginkább:

Csak egy dolog van, amit öntől kívánok: a hallgatás.

„A szemfüles hírlapírónak pedig az a legfőbb kötelessége és igyekezete, hogy minél érdekesebb és szenzációsabb részleteket tudjon meg a lapja számára. Ily ellentétes törekvéseket nehéz volt kiegyenlíteni és így kerültük a még oly kedves emberek és kiváló írók társaságát is, mint aminők régi jó ismerőseim, Mikszáth Kálmán és Rákosi Viktor voltak.

*

Különben az udvarnál nem kedvelték az újságírókat. Majd elmondom, miért s hogy mily indiszkréciónak válhattak volna végzetesekké nemcsak az uralkodóházra, de az egész monarchiára. A magyar hírlapírók ebben ártatlanok voltak. Viselték azt az ódiomot, amit néhány bécsi újságírónak és a Neue Freie Presse-nek köszönhettek. Ez utóbbi lapot *Ferenc József* következetesen *Neue Freche Presse*-nek nevezte és más lapot, mint az osztrák kormány hivatalos *Fremdenblatt*-tot, nem olvasott. Pontosan átnézte azonban azt a három kivonatos lapszemlét, melyeket a magyar és osztrák miniszterelnökségi sajtóosztály és a külügyminisztérium naponta felterjesztett. Ha valamely elemi csapásról, árvízről,

tűzvészről, vagy tömeges szerencsétlenségről volt szó, már abban az órában kaptuk a király parancsát, hogy a kormány a segélyezés végett azonnal távirati javaslatot tegyen.

Ha a kabinetirodának valami közlendője volt a sajtóban, azt mindenkor a magyar vagy az osztrák miniszterelnökség sajtóosztálya útján intéztük el. Egyetlen kivétel volt régebben az akkori félhivatalos könyvnyomatos főszerkesztője, *Futtoki*, akire bizonyára még számosan emlékeznek, s aki egy miniszter utazásáról, egy országos ünnepélyről el nem maradhatott és akit tréfásan *Futtaköbinek* nevezett mindenki. Őt még a nagy királyhadgyakorlatokon is szívesen látta az akkori hadsereg-főfelügyelő, a különben oly zárkózott természetű *Albrecht főherceg* tábornagy. Futtaki annak köszönhette monopóliumszerű kivételes helyzetét — még a császártalálkozókra is elvitték és a kabinetiroda főnöke is tárgyalt vele —, hogy *bármily kényes titkot bíztak is reá, azzal soha vissza nem élt.*

Még egy kivételes hírlapíró volt *Ferenc József* idejében az udvarnál, egy másik könyvnyomatos szerkesztője, *Maszák Hugó*, egy rendkívüli kedves, jóviáalis öreg úr, kiben szintén mindenki megbízott.

Hogy most mégis elhatároztam magamat feljegyzéseim közzétételére, annak több oka van. A legelső az, hogy egyike a legelterjedtebb, legolvasottabb és legkedveltebb lapjainknak, hajlandónak nyilatkozott megnyitni hasábjait ezeknek a cikkeknek a számára s ezeket nem tudná más megírni

Ennek megtörténte után a közönség köréből kaptam a biztató felhívást, hogy az egész anyagot egészítsem ki. A sajtó legkiválóbb munkásai és vezetői szíves előzékenységükkel lehetővé tették, hogy a kibővített anyag könyvalakban is a nagyközönség elé kerüljön.

Való tények egyszerű, de élethű, igaz előadásáról van itt szó, amihez egy csomó jelentéktelen ap-

róság is tartozik, amelyek I. Ferenc József és IV. Károly királyt, mint embert jellemzik, amelyeknek ismerete számos olvasó eddigi véleményét megindíthatná, sőt ellenkezőre változtathatná és amelyek bármily szerény mértékben is, hozzájárulhatnak az igazság felismeréséhez, mire szerencsétlen hazánk mostani rettenetes helyzetében mindnyájunknak annyira szükségünk van.

Meleg szívvel, tiszta lélekkel, az igazsághoz való hű és lelkiismeretes ragaszkodással foglalom egybe visszaemlékezéseimet.

Tudtommal eddig I. Ferenc Józsefről csak egy nagyobb, számottevő munka jelent meg, báró Margutti Albert altábornagy tollából: „*Vom alten Kaiser*”, mely azután átdolgozásban, francia nyelven is „*La tragédie des Habsbourg*” címen a könyvpiacra került. Számos téves adat csúszott be a bő anyagot tartalmazó, színesen megírt könyvbe, a rosszakaratú ferdítések és a magyarokkal szemben tanúsított, korlátolt észre valló, hihetetlen elfogultságot nem is számítva.

Noha Margutti jól ismerte az udvari életet, könyve, mint forrásmunka, teljesen értéktelen. Végtelen hiúsága jellemezte őt egész pályafutása alatt.

Az uralkodónak sohasem teljesített szegélyes szolgálatot, s ez őt rendkívül bántotta. Mint: vezérkari kapitány, 1900-ban nem ő felsége, hanem gróf Paar Ede lovassági tábornok, főhadsegéd, parancsörtsztjévé neveztetett ki. Ezt az állást addig mindenkor egy vezérkari századossal töltötték be, kit három év múlva felváltottak. Jellemző Marguttira nézve, hogy fényesnek ígérkező, igazi katonai pályafutásáról az udvari élet fénye kedvéért lemondott és tizenhét éven keresztül, még mint tábornok is, egy századost megillető, tulajdonképpen igen szerény hatáskörében megmaradt. Legfőbb szenvedélye a

külföldi rendjelek gyűjtése volt, amit mi széltében „spenót”-nak hívtunk. Ebből neki volt a legnagyobb kollektója az egész monarchiában, mintegy nyolcvan darab. Persze a javaslatokat mindig ő csinálta, magát mindig belevette és gróf Paar csak aláírta. Elég volt Margutti előtt ezt a témát megemlíteni, s nagy multságunkra, mint egy felhúzott ismétlőóra, végtelen előadásba kezdett a külföldi rendjelekről. Komolyan senki se vette őt s könyvének megjelenése óta arra még kevésbé tarthat számot.

Hogy élesebben láthassuk azt az óriási változást és különbséget, amely az osztrák-magyar monarchiában, de *Ferenc József* életében és lelkületében is, az 1848 és az 1867 utáni időkben oly feltűnően szembeszökik, elég, ha néhány részben igen szomorú, de néhány más, ma már mulattató kis epizódról is megemlékezünk, amelyek mint fényszórók világítják meg ezen korszak képét.

Magyarország történetének egyik legválságosabb pillanatában, 1848 december 2-án lépett osztrák trónra *Ferenc József*. Uralkodásának első éveit a legvéresebb katasztrófát, a legsötétebb gyászt jelentik az ország történetében. Alig volt, vagy talán nem is volt magyar család Magyarországon, ahol nem gyászoltak volna valakit, vagy nem aggódtak és szomorkodtak volna a vértörvényszékek elé, hurcolt, vagy már az osztrák várbörtönökben sínylődő családtagok miatt.

A mi családunkat sem kímélte meg a sors a legvéresebb, felejthetetlen emlékektől. Édes atyám *Pápay Károly*, addig Pozsony vármegye aljegyzője, mint nemzetőri százados küzdött a szabadságharcban s annak köszönhette megmenekülését és szabadságát, hogy úgyszólván az utolsó pillanatban Komáromba vezényelték, s a vár átadásakor ő is, mint a vár egész helyőrsége, amnesztiában részesült. Fivére

István, alig volt 21 éves és tizedes a nemzetőr-ségnél. Vele nem is törődtek a szabadságharc letö-rése után és nyugodtan befejezhette tanulmányait. Kisebbik öccse, *Sándor*, akkor még gyermekcipőcs-kéit taposta, azután a katonai pályára lépest és mint a m. kir. honvédséghez beosztott altábornagy vé-gezte pályafutását

Atyám húga, *Ottília*, akkor *Pető ez György* po-zsonyi alispán neje volt. *Petőcz* alispán rendkívül higgadt, komoly ember hírében állt, aki az akkori idők politikai forrongásaitól távol tartván magát, egyedül hivatalának és családjának él.

Pozsony sokat szenvedett a szabadságharc alatt. Egyszer a honvédek kezében volt, másnap már az osztrákok vonultak be és viszont. Az alispán ily bi-zonytalan, válságos napokban nem merte az árvák-nak a vármegye árvaszéke részéről kifizetendő ese-dékes összegeket a postára, vagy stafétára bízni és maga vitte el azokat a csallóközi járások községeibe. Dunaszerdahely közelében egyszerre körülfogták az alispán kocsiját *Kosztolányi* kapitány honvédhuszár-jai s a kapitány egy parancsot nyújtott át az alis-pánnak. Pozsony vármegye közgyűlésileg megsza-vazott bizonyos számú újoncjutalékot a honvédse-reg számára, ezeket mai napig sem állították ki. Sür-gős intézkedést kívánnak. Az alispán azonnal, a hely-színén, kiállította a szükséges rendeleteket a csalló-közi járások szolgabírái számára és visszatért Po-zsonyba. A város bejáratánál azonnal elfogták az osztrákok, akik az alatt, míg az alispán távoljárt, *Wrbna* altábornagy parancsnoksága alatt bevonul-jak Pozsonyba.

Nagyon szomorú eset, hogy oly gaz áruló is akadt a Csallóközben, mint O. B., az akkori duna-szerdahelyi szolgabíró, egy jelenleg közbecsülésben álló, tősgyökeres magyar család sarja. Ez az alis-pántól kapott újoncozási rendeletet azonnal bekül-

dötte Wrbna altábornagyhoz, úgy, hogy a rendelet elébb ért Pozsonyba, mint az alispán.

Petőcz Györgyöt az egyik hadbíró a szemtanuk egybehangzó állítása szerint meg akarta menteni és úgyszólván a szájába adta neki a felmentést maga után vonó vallomást. *Hiszen úgy-e bár, egy század lovasság vette őt körül és ő csak az erőszaknak engedett?*

Petőcz György alispán büszkén utasította vissza ezt a gyanúsítást. Ő csak Pozsony vármegye közönségének egyhangúlag hozott közgyűlési határozatát hajtotta végre, midőn az újoncozásra vonatkozó rendeleteit kiadta. Senki sem kényszerítette őt kötelességének teljesítésére.

Másnap a pozsonyi *Szamarhegyen* agyonlőtték.

Özvegye nemcsak hogy magára maradt négy kis árva fiával, de a csallóközi Nagy-Lég község határában fekvő minden birtokát és vagyonát is elkobozták. Óróla hallottam először életemben, midőn kis gyermek koromban Nagy-Légen jártam, azt a szót: *a nagyasszony*.

Nem esett kétségbe. Mindenéből kifosztva gazdálkodni kezdett. Még a férje után marad⁷⁷ és elkobzott birtok egy részét is kibérelte. Négy kis fiát derék emberekké felnevelte. Úgyszólván a keze munkája után élt meg.

Testvérbátyja, István, a koronázás után a kabinetiroda magyar ügyeinek vezetője lett. A kiegyezési tárgyalások alatt, mikor *gróf Andrássy Gyula* képviselte a *Ferenc József* elnöklete alatt megtartott koronatanácsokban *Deák Ferenc* álláspontját. *Pápay István* vezette az összes jegyzőkönyveket. És már régen a király egyik legkedvesebb és legbizalmasabb embere volt, midőn sikerült kieszközölnie, hogy a nővéréből oly méltatlanul elkobzott birtokokat adják vissza.

Petőcz György alispán is egyike volt a nemzet és a kötelességteljesítés vértanúinak. Politikai maga-

tartásával épp oly kevéssé szolgált rá az osztrákok bosszújára, mint a nemzet legnagyobb vértanuja, *gróf Batthyány Lajos*.

Petőcz Györggyel kapcsolatosan még egy feledhetetlen emlékem van. A kalocsai Jézustársasági atyák nevelőintézetében egy latin órán hozzám lépett tanárom, *P. Molnár László*, egy rendkívül művelt, mindenki által nagyrabecsült pedagógus és amint a padban ültem, fejemre tette kezét. Nem igen voltunk hozzászokva szigorú tanáraink ilyen gyöngédségeihez.

— Nincsen-e rokonságban fiam, Petőczékkal? — kérdezte.

— De igen. — És elmondtam röviden, miként.

— Az én édes atyám volt akkor vármegyei huszár Petőcz alispán úr mellett, — mondotta Péter Molnár. — Ő kísérte el azon az úton, amelyről viszszejövet elfogták. És ő kísérte el az utolsó útjára is, ő kötötte be a szemét az agyonlövés előtt. Atyám azután Nagy-Légen maradt és engem együtt iskoláztatott a nagyasszony saját gyermekeivel. Ha a vakációról visszatértünk Pozsonyba az iskolába, a város határán megállította a nagyasszony a kocsit, leszállította a gyermekeit és az országút árka mellett térdelve imádkoztatott velők egy Miatyánkot. Mert senki sem tudta, még az atyám sem, hogy hol van az alispán úr eltemetve?

De az idők megváltozását, a mesébe illő ellentétet semmi sem jellemzi jobban, mint az a tény, hogy *gróf Andrássy Gyula*, kit az osztrák hadvezetőség 1849-ben Ferenc József nevében halálra ítélt és „*in effigie*” felakasztatott, teszi 1867-ben *Ferenc József* fejére a szent koronát.

Az a *gróf Andrássy Gyula*, aki mint miniszterelnök a budavári palotában nevével, *gróf Kendeffy Katinkával* együtt mint házigazda fényes estélyen fogadta a királyt és a királynét.

Amint a felséges pár belépett, Andrásy kezébe fogott egy kopott ócska cilindert és folyton a keze között szorongatta, amíg csak a király és a királyné jelen voltak. Úgy járt-kelt a vendégek között.

Mindenki bámulta a házigazdát és tudakolta, hogy mit akar azzal a gyűrött, ócska kalappal.

— *Hát* — felelte Andrásy —, *amíg a király és a királyné itt vannak, a magam házában én is csak vendég vagyok.*

És mikor *Erzsébet királyné*, aki sokat időzött Andrásy Gyula gróf családjánál, egy este bekopogtatott a palota előszobájába, s a szundikáló komornyik felriadva kérdezte:

— No, ki az? — a királyné csengő hangon csak ennyit válaszolt:

— *A szomszédasszony.*

Tagadhatatlan, hogy a királyi várpalota legközelebbi *szomszédságában* tényleg a miniszterelnöki palota van.

Bizony megváltoztak az idők. Nagyon borús volt az ég, midőn Ferenc József, mint osztrák császár 1852-ben először jött Magyarországra.

Abban az időben *báró Augusz Antal* volt a budai helytartóság alelnöke, *Prottmann von Ostenegg* pedig a pesti es. kir. rendőrfőnök. Mindkettő arról volt nevezetes, hogy aprólékos, kicsinyes akadémuskodásaikkal vérig bosszantották a megkínzott, leigázott magyarságot. Minthogy azonban egyiknek sem volt annyi a kobakjában, mint egy jóra való csirkének, hallatlan hülyeségeikről egész bokrétára való jegyzett fel az akkori krónika- Néhány szílat mutatóba itt közlünk.

Báró Augusz ellen leginkább *Ürményi József* kelt ki, aki 1848-ig tolnai főispán volt. Akkortájt Augusz is ott hivataloskodott. Ezért Ürményinek szemébe mondták:

— De hiszen főispán korodban magad nevelted!

— Hát tehetek én róla, — förmedt fel Ürményi, hogy azt, *akit én komornyiknak neveltem, most megtették a helytartóság fejének!*

Prottmann úr még. különb volt. Egy ízben nem akarta megengedni, hogy egy szépirodalmi lapban kinyomassanak egy verset, amely így kezdődött: *Elbujdosott az én szerelmesem.*

— Jól tudom, — mondta Prottmann a sopánkodó szerkesztőnek, mit jelent ez az elbujdosott szerelmes; — *das ist gewiss kein Anderer, als der — Kossuth.*

És a vers csakugyan nem jelenhetett meg.

Tóth Kálmánnak, a Hölgyfutár című divatlap segédszerkesztőjének is sok baja volt vele. Prottmann maga elé idézte és nagy dühösen eléje tartotta az újságod

— Sie, Sie----- ! Maguk Rózsa Sándorral konspirálnak!

A szegény fiatal segédszerkesztőnek szeme-szája elállott.

— Hogyan gondolhat ilyen képtelenséget a rendőrfőnök úr?

Egy szerkesztői üzenetben világosan a haramia-vezérrel leveleznek maguk. Itt a hivatalos fordítás, itt meg az eredeti lappéldány.

Tóth Kálmán álmétkodva pillantott bele a lapba. A szerkesztői üzenetek közt ilyesmi volt:

R. Sándornak. A terv elég jó, de kivitele nehézkes. Külömbet várunk öntől.

Fél óra keserves munkájába tellett, míg megértette Prottmann úrral, hogy ez az üzenet valami novelláról szól, mert a betyárok nem hölgydivatlapokkal szokták közölni a terveiket.

„ A *Hölgyfutárt* mégis egy novella miatt három hónapra betiltották; ebben a novellában a magyar ifjú megismerkedik egy tiroli leánnyal, beleszeret s midőn elválnak, így búcsúzik el tőle:

— Isten veled, idegen bércek leánya!

A budai kormányzóság megállapította, hogy Tirolban nincsenek idegen bércek. Tirol a Gesamtnitmonarchiához tartozik, s hogy az a főtebbi kitétel nem egyéb, mint Ausztria egysége ellen intézett merénylet. Ezért a *Hölgyfutár* három hónapi felfüggesztésre ítéltetett.

Ilyen emberek voltak tehát a hatóságok élén, midőn az ifjú osztrák császár Pestre készült. Ezek természetesen mindent elkövettek, hogy a fogadtatás minél fényesebben üssön ki.

Degré Alajos, aki a márciusi ifjak között vezető szerepe”, játszott és az ifjú írói gárda egyik kimagasló alakja volt, így adja elő „*Visszaemlékezéseim*”-ben az előkészületeket:

Báró Augusz Antal helytartóhelyettes fölkerlte *báró Eötvös Józsefet*, mondjon neki valami tervet a fogadtatáshoz; ne kerüljön valami sokba, de a felséget lepje meg, s a népnek is örömet szerezzen.

Eötvös kelletlenül vállat vont, s odavetőleg monda:

— Nem tudok semmit.

Egy kis szünet után azonban elkezdte:

— Talán mégis ...

Augusz örömtől sugárzó szemekkel biztatta:

— Nos, nos?

— Ófelsége a lánchídon hajtát át?

— Természetesen.

— Tehát a hídfőnél arra a két oszlopra ...

— Igen, igen ...

— Az egyikre akasztasd fel Protmant, a másikra magadat. *Nem is kerül valami sokba, Ófelségét meg fogja lepni, s a népnek is örömet szerez.*

Ezzel vette a kalapját és távozott.

Megtörtént-e ez a beszélgetés vagy sem — mondja *Degré Alajos* —, azt nem tudhatom, de hogy közbeszéd tárgya volt, s minden magyar ember örömmel hallotta, az már szent igaz.

Egy alföldi városban feltűnt akkor Ferenc József előtt, hogy oly kevés a zsandár az előtte tisztelő hatóságok között. Megkérdezte tehát a bírót:

— A városban csak ennyi a csendőrség?

— Volt itt több is, felséges uram, — felelte a bíró; de a többi agyonvertük.

Ennyire szerették akkor Magyarországon az osztrák zsandárokat.

Ferenc József azután 1857-ben ifjú nejét is elhozta Magyarországra. Május havában jártak Debrecenben. Albrecht főherceg is velük volt. Vasút még nem lévén, az út nagy részét kocsin tették meg. Debrecen kitett magáért. A császárnak két hortobágyi csikót ajánlottak fel, a debreceni hölgyek pedig arany főkötőt nyújtották át Erzsébetnek. Ekkor jött a hír Budáról, hogy az uralkodó pár elsőszülött gyermeke, a kis Zsófia főhercegnő meghalt.

A császár és a császárné a város híres ötösfogatán azonnal útra kelt. Kallós Pista, a város első parádés kocsisa, bornyúszájú ingben, panyókára vetett sárga pitykés zöld lajbiban, térden alul lenyúló tarsollyal, sarkantyús, rámás csizmában kevélyen ült a bakon.

Mikor Kallós Pista felült a bakra, a sok cifra ruhás úr szívére-lelkére kötötte, hogy jól megfogja a gyepelőt, ügyesen kormányozza a lovakat, mert a császár és a császárné ülnek a hintóban.

Kallós Pista, mintha csak néma lett volna, egy szót sem szólt, csak kevélyen kacsintott a prűszkölő sárkányok felé. Mikor azután egy tábornok, aki lóháton kísérte a császári párt, nagyon sokat vergette a vállát, kifakadt Kallós:

— Menjen már odább az úr, értem én a magam dolgát! Aztán a lovak közé cserdített és nekihajtott a nagy Hortobágnak.

Nyílsebesen repültek a sárkányok, hanem amint belementek a homoktengerbe, egyszerre csak lassabban lépkedtek.

— Gyorsabban, gyorsabban! — sürgette Ferenc József.

Kallós Pista hallgatott, hanem mikor a lóháton menő kíséret tagjai közül is sürgették, hogy gyorsabban hajtson, türelmetlenül sodorgatta bajuszát s mogorván kiáltott a tiszteknek:

— Könnyű kendteknek.

— Vágjon a lovak közé! — kiáltott egy főtiszt.

— Nem én, — szólt Pista, tagadólag rázva fejét-

— Ha nem hajt gyorsabban, leszállítatom! — kiáltotta a császár.

Kallós Pista mérgesen hátrafordult:

— No, no, csak nem teszi? Vittem már én nagyobb urat is.

A kíséret tagjai hüledeztek. Kallós Pista mellett az udvari vadász úgy reszketett, mint akit a hideg ráz, de Ferenc József nem haragudott meg. Mégis kíváncsi volt, ki az a nagyobb úr, akinek Kallós Pista kocsisa volt. Meg is kérdezte.

Kallós Pista tisztelettel emelte meg árvalányhajbokrétás süvegét és megilletődött hangon válaszolta:

— *Hát Kossuth Lajos úfelsége.*

— Mikor kikászálódtak a homokbuckákból, Kallós Pista a lobogós ingújj alól fölemelte acélkarját, s megforgatta a lovak fölött százgörcsű ostorát. Mint a madarak, úgy repültek a lovak.

Hirtelen fölkiált Ferenc József:

— Hol a kíséretem?

Büszkén válaszolt Kallós Pista:

Jelentem alássan, elmaradtak a nímetek.

Mire a tajtékozó lovak Csegére érkeztek a császári párral, a gyeplős ló megdőglött. De egyéb baj

nem esett, s az uralkodó meg volt elégedve a debreceni kocssal.

Ferenc József ezt a Kallós Pista; már egy nappal előbb is látta Debrecenben, valami paradén-Mindjárt szemébe ötlött a fényesre kifent bajuszú öreg huszár. Megszólítja:

— No, hát elmennénk még a csatába is, úgy-e?

— El bizony, ha nímet ellen kék menni!

A császár egy kicsit megzavarodik:

— No, no! Hát az olasz, a francia ellen?

— Az árgyéusát, abbul is a nímetjét válogatnám én ki! — válaszolta keményen Kallós Pista.

A felségnek megtetszett egy kiválóan szép, daliás lovas legény, aki egy hosszabb útján folyton kocsija mellett lovagolt.

Talán valami szolgálatra szánta udvarában, vagy katonának, elég az hozzá, a fiút nagy szerencse érhetne volna a fejedelem kegyéből, ha — el akarta volna fogadni.

Ferenc József magához rendelte a legényt, amint a legközelebbi állomáson megérkeztek.

— Nos, fiú, — mondja neki a király, — te nekem megtetszettél, nincs-e valami kívánságod, amit én teljesíthetnék?

— Nincs nekem semmi, — telelte a legény szörnyű közönnyel.

Az uralkodó ismételte fönnebbi szavait és bátorította a fiút, hogy csak kérjen tőle valamit, mert őt kegyében óhajtja részesíteni.

A környezet is integetett és sugdosott a fiúnak, kérjen valamit, mert nagyon illetlen és sértő, ha a király ily ritka kegyét elutasítja.

— No, hát, — szólt egy kis gondolkodás után, — ha már valamit kérem kell, hát kérem fölségedet, törülje el azt a trafikos mesterséget hisz úgyis csak — *zsidónak való az.*

Eger városában a gazdák is kirukkoltak, hogy a hivatalos tisztelet annál nagyobb legyen.

Őfelsége többeket megszólít közülök, akik neki feltűntek. Egy jóképű gazdaember tol azt kérdezte:

— Itt lakott-e a 48-iki harc alatt is?

— Itt bizony, felséges uram.

— Hát járt-e erre ellenség?

— Nem járt bíz itt, kérem alássan, csak az a huncut nímet.

*

Egészen más világ volt 1869-ben, mikor Ferenc József a *suezi csatorna* megnyitására utazott. *Lessees Ferdinánd* nagy műve tíz évi hallatlan erőfeszítés és óriási pénzáldozatok árán készen állott. A khédive csak az ünnepekre és fogadtatásokra milliókat áldozott. Franciaországot a november 16-iki megnyitáson *Eugenie császárné* képviselte. Poroszország részéről — a német birodalom egysége még nem valósult meg — *Frigyes trónörökös* jelent meg. A monarchia részéről pedig maga az uralkodó, */. Ferenc József* ment el a megnyitásra. Egyiptomból azután a Szent földet látogatta meg és járta be.

Ferenc József kísérete oly nagy volt, hogy az uralkodó yachtján, a *Miramar-on* csak a legszűkebb kíséret fért el: *Grünne tábornok*, főhadsegéd, a szárnysegédek, *báró Braun* kabinetirodai igazgató, nagybátyám, *Pápay István*, a magyar ügyek vezetője és előadója a kabinetirodában, stb. A többi urak egy hadihajón nyertek elhelyezést, amely cirkáló az uralkodó yachtját állandóan kísérte. Ennek a parancsnoka is magyar ember, *budahegyi Pauer* sorhajókapitány volt. A cirkálón utaztak többek közt *gróf Beast Frigyes* akkori külügyminiszter, akinek a kiegyezés létrehozása körül annyi érdeme volt *gróf Andrássy Gyula* magyar miniszterelnök és az osztrák miniszterelnök.

A tengeren majdnem állandóan igen rossz idő volt. A napokig tartó viharban igen sokan kapták meg a tengeri betegséget. Nagybátyám — ezt kuriózumkép említem meg — többeknél sikeresen alkalmazta az akkoriban híres trencsényi borókaszeszt és ez a keserű, erős ital ott is használt, ahol a cognac csak ártott.

A kísérő hadihajón azonban az egész társaság igen rossz állapotban volt. Gróf Beust híres volt a jókedvéről, de ő is letört. Ekkor megkérte Pauer sorhajókapitányt, hogy zászlójelekkel üzenje át a király yachtjára:

— *Ave, Caesar, morituri te salutant!*

Hol volt akkor még Marconi! A király jót nevetett Beust zászlójelzéseinek és ugyancsak zászlójelekkel ezt válaszolta a cirkálónak:

— *Requiescant in pace!*

Röviden csak arról kívánok még szólni, hogy a monarchia összeomlása előtt *mi volt a kabinetiroda?* Mindenekelőtt azt a téves hitet kell eloszlatnom, melyet annakidején majdnem az összes hírlapok is vallottak, hogy ugyanis létezett volna egy magyar kabinetiroda, vagy a kabinetirodának egy magyar osztálya. A kabinetiroda mindenkor teljesen egységes volt, egy hivatalos nyelve volt: a német, és egy igazgatója. A magyar ügyek referálásával pedig — mint-hogy ezekhez a mindenkor osztrák származású kabinetigazgató nem értett — *egy magyar osztályfőnök, vagy udvari tanácsos volt megbízva.* Ez az ősrégi intézmény Mária Terézia korában nyert új szervezetet és I. József abszolutisztikus uralkodása alatt nagyobb jelentőségre tett szert. Jókai ismert regényében, Rab-Ráby-ban, Ráby Mátyás szerepe, mint akkori udvari titkáré, élethíven van ecsetelve.

Nekünk, magyar származású tisztviselőknek, kötelességünkké tették, hogy a próbaszolgálati idő

alatt (néhány hónap) megtanuljuk az osztrák közjogot és közigazgatási jogot és az osztrák büntető jogot. Referáltuk az osztrák ügyeket is. Megfordítva azonban, az osztrák kollegákra a viszonyosság elve nem állt fenn. A paritás tehát itt sem érvényesült. Ebből a reánk nézve terhes kötelezettségből az az előnyünk származott, hogy mi sokkal többet voltunk az uralkodó mellett, főleg utazásokkor, mikor csak kevés számú lehetett a kísérete, mert mi magyarok mindig képesek voltunk osztrák kollegáinkat helyettesíteni, de ők bennünket, egyoldalú képzettségük következtében, nem.

Az osztrák közjog alapos tanulmányozása alkalmával mindjárt feltűnt nekem, hogy az 1867-iki osztrák kiegyezési törvény éppenséggel nem fedi a magyar kiegyezési törvényt, hanem Magyarország állami különállásának és hangoztatott függetlenségének hátrányára, mindenféle megszorításokat tartalmaz. Ez az osztrák részről való „*visszacsinálása*” a kiegyezésnek pedig nyilvánvaló rosszhiszeműség volt, mert a magyar kiegyezési törvény a koronázáskor, tehát 1867 június 8-án, az osztrák törvény pedig egy jó félévvel később, csak 1867 december 24-én nyert szentesítést. Tehát az osztrák törvénynek kellett volna a már meglévő magyar törvényhez alkalmazkodnia.

Minden „*közös*” hivatalban, így a kabinetirodában is, az osztrák álláspont jutott érvényre, mely szerint a monarchia egységes jellegét mindenkép, így az egységes, kizárólagos német nyelv használatával is, kifejezésre kell juttatni. Ma már hihetetlennek látszik az az abszurdum, hogy az uralkodónak tehát *a magyar királynak, kabinetirodája az összes magyar polgári hatóságokkal németül levelezett; kizárólag németnyelvű hivatalos iratai és blankettái voltak.* Ezekben az időkben még nem voltam a kabinetirodában, de a magyar ügyek előadója akkor nagybátyám, Pápay István osztályfőnök volt, kínos

közléseiből és hátrahagyott írásaiból híven elmondhatom a történeteket. *Pápay István* osztályfőnök a legtisztább véru magyar családból származott és forró fajszeretete arra indította, hogy folyton küzdjön az osztrák túlkapások ellen. Akkori hivatali főnöke, báró Braun kabinetigazgató, hallani sem akart magyar irányú változtatásokról, az egész osztrák udvar még kevésbé. Tudjuk azonban, hogy felejthetetlen, boldog emlékü *Erzsébet királyné* szelíd szavával és a magyarokat nagyon szerető szívével mennyit használt minden magyar ügynek. Csak a kellő alkalmat kellett megragadnia és semmit sem volt szabad erőszakolnia. Ezt tette Pápay István osztályfőnök is- A nyolcvanas évek végefelé szerte hangzott az országban a jelszó, hogy minden közös, hatóságtól, tehát a katonai hatóságoktól érkező németnyelvű átiratot is, elintézetlenül ezzel a háttérrel kell visszaküldeni: „*Vissza!*”

Az összes magyar minisztériumok, — persze ezeknek is az elnöki osztályai — béketűrőssel intézték el a kabinetiroda németnyelvű átiratait, sőt szigorúan elhallgatták ezt a tényállást, nehogy a közvéleményt ezzel felizgassák. Egyszer azonban egy kuruc alispán is kapott valami jelentéktelen segélyezési ügyben német átiratot a kabinetirodától. Az alispán kapja magát és nemcsak az átiratot küldi vissza, de még a képviselőházban is interpelláltat miatta. Ezt azután Pápay osztályfőnök, báró Braun igazgató megkerülésével, mint magyar ügyet, közvetlenül jelenti ő felségének. A király nagyot néz és, szórói-szóra azt mondta:

Nem értem az alispánt, miért lövöldöz ágyával verebekre. Egészen természetes, hogy az összes magyar hatóságokkal magyarul kell levelezni.

Így lett a kabinetiroda hivatalos nyelve egész Magyarországra nézve a magyar s ettől kezdve az osztrákok minden kísérlete, hogy Magyarországot a Gesamtmonarchie egy provinciájául tüntessék fel

megtört Ferenc József ellenállásán. Mindig csendesebbek lettek, de az eszük azért sohasem jött meg, egész az összeomlásig.

Az összes ügymenet elintézésére az uralkodónak két szerve volt. Az összes katonai ügyek ő felsége katonai irodájához tartoztak, melynek feje Ferenc József haláláig báró Bolfras Artúr gyalogsági tábornok volt. A polgári ügyeket a kabinetiroda kezelte. Ide tartoztak az összes magyar, osztrák és közös minisztériumok, a közös pénzügyminiszter útján Bosznia-Hercegovina ügyei is, és az összes udvari hivatalok előterjesztései. (Főudvarmester!, főkamara-rási, főudvarnagyi, főlovászmesteri hivatal és a leg-felsőbb jószágok és alapok igazgatósága.)

II. AZ URALKODÓI TEENDŐK ELINTÉZÉSE.

Mikor kelt fel a király? — Ferenc József életrendje és napi beosztása. — Halálos ítéletek. — I. Vilmos császár levele és a hírlapíró. — A táviratkezelő.

Ferenc József maga volt a megtestesült pontosság és rendszeret, az uralkodói teendők elintézésében épúgy, mint magánéletében. A szolgálatban lévő kabinetirodai titkár, vagy osztálytanácsos ajtaja minden este pont nyolc órakor megnyílt és a király udvari vadásza jelentette napról-napra, évről-évre, még a király nyolcvanéves korán túl is, ezt a stereotyp mondást:

Ő felsége nyugalomra tért és holnap reggel négy órakor kel fel.

Ferenc József az ügyek, elintézésében a legnagyobb pontosságot és lelkiismeretességet tanúsította. Mesébe illő, hosszú, 68 éves uralkodása alatt oly ügyrendet vezetett be, amely teljesen kifogástalanul működött és amely acélszilárdságúvá edződött. Tudtommal Ferenc József uralkodásának utolsó negyvenötven évében már semmit sem változtattak ezen az ügyrenden; oly pontosan működött, mint a legjobb chronometer; soha semmi el nem vezett, semmi el nem késett, egy ügydarab elintézetlenül nem maradt, hacsak különös okok nem gátolták a legfelsőbb elintézt.

Emellett mindenre maradt ideje. Az utazások, melyek azelőtt igen gyakoriak voltak, sem zavarták

meg soha egy félnapra sem az elintézést. Azonkívül hetenként kétszer, minden hétfőn és csütörtökön, általános kihallgatást tartott, melyen gyakran kétszáznál több jelentkezőt is egyenként fogadott. Csak nyolcvanéves korában, orvost ismételt sürgető tanácsainak engedve, korlátoztatta a kihallgatáson megjelenők számát. Ezekről a kihallgatásokról ezernyi apró, tréfás történet maradt fenn feledhetetlen vidám emlékül, azért ezekre még visszatérünk. A kihallgatások külső keretének fényét egyetlen udvar, még ő szentsége a Pápa udvara sem múlhatta felül.

Ferenc József, mint már említettük télen-nyáron négy órakor kelt fel. Még késő öregségében is maga borotválkozott, reggelije egy pohár tejből állott, de egész életén keresztül, napjában háromszor evett néhány kanál aludttejet. Ezt a szokást, mint a hosszú élet egyik titkát, még édesatyjától örökölte. Azután íróasztalához ült és hét óráig egyedül dolgozott, — sokáig nem tudtuk, mit? Ekkor magánleveleket írt és elővette az előző napról maradt egy-két nehezebb, vagy felette terjedelmes ügydarabot. Hét órakor beküldötte a kabinetiroda hozzá kulccsal zárt nagy irattáskában az összes aznapra szóló, feldolgozott miniszteri előterjesztéseket és egyéb ügydarabokat. Ezeket legkésőbb tíz órára pontosan elintézve, átnézve, jóváhagyási kézjeggyel ellátva, visszaküldötte a szolgálatban levő kabinetirodai tisztviselőhöz, hogy a legfelsőbb kéziratokat és elhatározásokat előkészítsék és amint készen vannak, az udvari titkár vagy osztálytanácsos aláírásra magával hozza.

Közben fogadta mindennap gróf Paar főhadsegédet, báró Bolfras főhadsegédet, a katonai iroda főnökét, a kabinetigazgatót, a magyar ügyek előadóját, esetleg még a főudvarmestert s egy-két minisztert. Déli tizenkettő és egy óra között egy tabletán szobájába vitte a komornyik az egyszerű, egy-két fogásból álló villásreggelit és egy kis kőkorsó

barna sört. Villásreggeli után félórai sétát tett egyedül a számára fenntartott kertben.

Pont két órakor a katonai iroda és a kabinetiroda a napi munka második részét (lapszemlék, jelentések, sürgős ügydarabok, kérvények, stb.) terjesztette elő, amelyeket a király egy-két óra múlva elintézve és láttamozva visszaküldött.

Hat óra tájban volt az ebéd, az egyedüli étkezés, melyet a király sokszor egyedül, néha meghívott vendégekkel, de mindig *terített* asztalnál fogyasztott el. Ezután már nem fogadott senkit, de sürgős esetekben, saját felelősségünkre, bármikor jelentkezhettünk nála, s akkor azonnal fogadott. Nyolc órakor nyugalomra tért. Nyughelye minden palotájában és kastélyában egy igen egyszerű, majdnem szegényes, vasból készült táboriágy volt.

Ha halálos ítéletet hirdettek a monarchia valamely törvényszékénél, s a végrehajtást reggelre tűzték ki, rendszeren éjszaka jöttek a kegyelmet kérő táviratok, nem is egy, de több oldalról is. Ezekkel a királyt éjnek idején is kötelességünk volt fölkelteni - - s azonnal vissza is kaptuk a táviratot, rendszeren ceruzával egy nagy, áthúzott nulla volt ráírva. De előfordult az is, hogy ez állott a táviraton:

„Megkegyelmezés azonnal kiállítandó!”

Erre lázas munka következett, több távirat ment el, az igazságügyminiszterhez, a törvényszékhez, az ügyészséghez, s a mi kötelességünk volt a megfelelő táviróvonalak szabadontartásáról is gondoskodni.

A színházakat Bécsben a királyné halála óta ritkán látogatta a király. Egyedül Ischlben ment szívesen színházba, többnyire Valéria kir. hercegasszony társaságában.

Aki az uralkodó előtt szeretett volna játszani, Ischlbe ment vendégszerepelni. Jeritza Mária is így került két hónapra Ischlbe, mikor még senki sem is-

merte a kis brünni Jedlicska Máriát. Ischlben csak operettekben lépett fel, de azután mindjárt a bécsi népopera szerződtette.

Nem volt rá eset, hogy a királynál valamely ügydarab, mint hátralék, visszamaradt volna. És oly precizitással dolgozott, amit csak oly hosszú, sok évizedes uralkodás alatt, a gyakorlatban lehet elsajátítani. Ami egy minisztériumban egy csomó ügyosztályon, felülvizsgálaton, miniszteri tanácsoson, elnöki osztályon, államtitkáron, miniszteren keresztülment és a király elé került, abban Ferenc József éles szeme *azonnal megtalálta a hibát és bizony rápirított* a miniszterekre, habár a korrigálás a legudvariasabb formában történt is.

A külügyminiszter egy ízben egy orosz ezi édest javasolt kitüntetésre és pedig a vaskorona-rend II-oszályára. A király jóváhagyta. Csak mikor a rendjelet kézbesíteni akarták, derült ki, hogy ez a rendjelet az orosz főtisztnek már régen a birtokában van. Meg kellett semisíttetni a legfelsőbb elhatározást és magasabb rendjelet adományozni. A külügyminiszter az erre vonatkozó felterjesztésben mentegette a tévedést. Ferenc József elintézte az ügydarabot, de a kabinetiroda jelentésére, amely nem kerül ki soha az irodából, kemény vonásokkal ráírta:

— *A külügyminisztérium megszokott hanyag fefelületessége. („Schlamperei”).*

Ha Ferenc József az íróasztalán egy parányi por-szemecskét pillantott meg, fogta az asztalán fekvő kis seprőt és letisztogatta onnan.

Mégis egyszer, nagy rendszeretete dacára, nagy baj történt. De az igen régen volt, s egyetlen eset maradt Ferenc József életében.

I. (Nagy) Vilmos császár, a német birodalom megalapítója és Ferenc József között titkos megállapodás jött létre, amely azonban nem volt még végleges. A rendkívüli kényes és szigorúan titkos szöveget csak Ferenc József, I. Vilmos császár, gróf And-

rássy Gyula külügyminiszter és nagybátyám, Pápay István osztályfőnök ismerték. Még Bismarck sem tudott róla. Dacára ennek, a még nem végleges szöveget pár nap múlva egyik legnagyobb külföldi lap szóról-szóra közölte. Még a dementi is hiábavaló lett volna, az adatok nagyon kompromittálók voltak. Ferenc József, főleg Vilmos császár miatt, rettenetesen restelte a dolgot és azonnal hívatta Pápay osztályfőnököt, hogy nem követett-e el valamely vigyázatlanságot?

Ki van zárva. Hát Andrássy?

— Arról éppúgy jótállok, mint magamról — felelte *Pápay*, de mikor a királytól távozott, majd megőrült. Érezte, hogy a király gyanúja kissé reá irányul. Hiábavaló töprengés után ismét jelentkezett a királynál és kérte tőle Vilmos császár eredeti levelét, mely Ferenc Józsefnél maradt s melyben az egész szöveg szintén bennfoglaltatott. A király nem találta sehol a levelet. Ekkor az uralkodó engedelmével a bécsi rendőrség legügyesebb tisztviselőjét értesítették és a tényállás csakhamar kiderült.

Egy külföldi laptudósító a király távollétében megvesztegette annak egyik komornyikját, hogy mutassa meg neki a király dolgozószobáját. A komornyik, minthogy az idegen úr csak az ajtóból akarta látni a szoba berendezését, nem látott ebben semmi különös rosszat és ezt megengedte, sőt azt is, hogy ezután a komornyik saját szobájában kipihenje magát. Az asztalon egy csomó papír hevert, melyet a komornyik a király papírkosarából ürített ki. A hírlapíró ezek között találta meg Vilmos császár sajátkezű levelét és felismerte a kézírást. A komornyik nem engedte meg, hogy a levelet elvigye, de nem volt kifogása az ellen, hogy azt lemásolja.

A levelet a félretett papírok között meg is találták.

Ezúttal is sok kellemetlenség és kár származott ebből, de minden nagyobb veszélyt el lehetett háritani.

A bécsi udvarnál azonban azóta a hírlapírókat még kevésbé kedvelték. És e naptól kezdve rendelték el, hogy a király papírkosarát mindennap át kell vizsgálni és tartalmát felügyelet mellett azonnal elégetni. Talán ez a papírkosáreset befolyással volt egy néhány hét múlva történt kis incidensre.

Ferenc József néhány nap óta Ischlben nyaralt. Egy szerdai napra külföldi kir. hercegek meghívásával udvari vadászatot tűztek ki. Ekkor jelenti a kabinetirodái titkár, hogy gróf Thun, az akkori osztrák miniszterelnök, kihallgatást kér egy halaszthatatlanul sürgős ügyben, éppen erre a szerdai napra. A király bosszankodott, mert a vadászatot lemondani nem lehetett a vendégek miatt. Végre ezt a megoldást találta: Sürgönyözzön a kabinetiroda gróf Thunnak, hogy az éjjeli gyorsvonattal jöjjön, mely reggel hét órakor érkezik Ischlbe és úgy, amint van, utazóruhában, siessen azonnal kihallgatásra. A sürgönyt elküldik. Szerdán hiába várja a király a miniszterelnököt, a vonat befutott, gróf Thun nem érkezett meg. Az uralkodó hívatta az udvari titkárt, de az a kézbesítőkönyvvel igazolta, hogy a távirat a miniszterelnöknek azonnal elment.

Telefon még nem volt akkor. Táviratoztak Bécsbe, ahonnan az a válasz jött, hogy Thun Bécsben a szobájában ül és semmiféle táviratot sem kapott.

Ferenc József jókora késéssel elment a vadászatra, de előbb elrendelte a legszigorúbb vizsgálatot az elmaradt távirat ügyében.

Az osztrák kereskedelmi miniszter pár nap múlva a következőket jelentette:

A táviratot épp abban az órában hozta a kabinetfutár, amikor a legnagyobb távirati forgalom van Ischlben a bécsi tőzsde miatt. Van vagy nyolcvanezer nyaraló, a táviratok lebonyolítására pedig csak egy tisztviselő és egy alig pár hét óta alkalmazott táviratkezelő-gyakornok kisasszony áll rendelkez-

zésre. Ez a kisasszony éppen egy milliókról szóló táviratot vett át egy bankártól, mikor az udvari sürgönyt hozták, és azt nagy elfoglaltságában a papírkosárba ejtette, ahol most megtalálták. A kezelőnőt azonnal felfüggesztették állásától és a legszigorúbban meg fogják büntetni.

Ferenc József erre elintézéskép a miniszter jelentésére szórói-szóra sajátkezűleg a következőket írta:

— Nem kívánom a további eljárás folytatását. Még kevésbé kívánom a táviratkezelő megbüntetését. *Kívánom azonban, hogy mindenkori ischli tartózkodásom alatt legalább öt teljesen kiképzett és begyakorolt távirótiszt álljon rendelkezésre, a személyzet eddigi elégtelensége miatt pedig a posta- és távírdaigazgató felelősségre vonassék.*

Ez az elintézés az uralkodó legsajátabb, önálló akaratnyilvánítása volt és a szerencsétlen távirókisasszony irányában tanúsított humánus eljárásában bizonyára Vilmos császárnak a papírkosárba ejtett levele is befolyásolhatta.

III.

I. FERENC JÓZSEF MINT KATONA.

II. Vilmos császár Budapesten. — Ottó főherceg és a cigánybanda. — A hadsereg. — A Janszki-eset. — A német vezényleti és szolgálati nyelv. — A chlopy-i hadparancs története. — Báró Beck távo-zása. — Redl vezérkari ezredes árulása.

Ferenc József minden eddig említett elfoglaltsága mellett talált arra is időt, hogy egész életén át a hadsereggel a legbehatóbban foglalkozzék, mert ne feledjük el, hogy elsősorban katona volt. Szívvel-lélekkel annak érezte magát. Ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy leszámítva néhány külföldi utazást (különösen Franciaországban) és a vadászato-
kat, állandóan, mindig egyenruhában járt, de ő a hadseregével egynek érezte magát, a tiszteket mindenkor különösen kitüntette, s ha egyszer — akár szemléken, akár hadgyakorlatokon —, csapatai között lehetett, egész lénye megváltozott, úgyszólván megfiatalodott s mindenben látszott, hogy csak most érzi igazán elemében magát. Ilyenkor minden más uralkodói gond és teendő eltörpült amellet az érdeklődés mellett, mellyel szeretett katonái és csapatai képzettségét és mozdulatait szemlélte.

Amilyen megértő és sokszor elnéző tudott lenni polgári egyének, tisztviselők hibáival szemben, oly szigorú volt katonái iránt, ha azok nem feleltek meg a követelményeknek. Hány hadgyakorlat végződött

úgy, hogy utána egész sora a tábornokoknak és törzstiszteknek „*menesztetett*” nyugdíjba!

Ferenc József egyik rendkívül erélyes, majdnem sohasem tapasztalt szigorral való fellépésének egész különös, sőt mulatságos háttere volt; a szegény áldozatok azonban ezt a napot, melynek komolyabb következményei nem voltak, sokáig megemlegették.

II. Vilmos császárt várták Budapestre; 1899-ben volt, amikor Vilmos császár a budai királyi várpalotában Zrínyi Miklósról és a magyar nemzetről azt a gyönyörű beszédet mondotta, mellyel minden magyar szívét egy csapásra meghódította.

A katonai szolgálati szabályzat szerint minden alkalommal, ha az uralkodó, vagy egy idegen uralkodó egy helyőrségbe érkezik, az egész helyőrségnek ki kell vonulnia. A lovasság és a tüzérség az átvonulási vonal nagyobb terein és tágasabb utain helyezkedik el; a gyalogság sorfalat áll. Ha ez a múltban oly ritkán történt meg, annak oka az, hogy Ferenc József ezt a kivonulást minden esetben külön lefűvatta. II. Vilmos császár érkezésekor azonban nem. Az egész helyőrség fényes díszben az utakon és tereken volt, a királyi vártól kezdve egész a nyugati pályaudvarig.

A király rendes udvari kocsiján a német császár érkezése előtt jó idővel, lassú üggetésben végigjárta a kivonult katonaság sorfalát. És mindjárt az Albrecht-út (most Hunyadi János-út) kanyarodójánál baj volt. A király megállította a kocsiját, kiszállt, a parancsnokló törzstiszthez sietett és iszonyúan lehordta. A sorfal nem volt jól felállítva. Aztán tovább ment. Ez az eset az útvonalon még négyszer ismétlődött.

Az egész kivonult katonaság meg volt zavarodva. Ilyen eset még nem fordult elő. A lehordott ezredesek és törzstisztek már mind nyugdíjban látták magukat. A királynak rettenetes rossz kedve volt, nem lehetett előtte megállni. Csak mikor a né-

met császár megérkezett, derült fel az arca s attól kezdve a legjobb kedve volt.

A fényes ünnepekre a Bécsben időző összes főhercegeket is Budapestre hívták. Minden pontja az ünnepi programnak ettől kezdve kifogástalanul folyt le.

A hadtestparancsnok természetesen azonnal jelentést és előterjesztést tett a királynak; az összes leszidott tisztek haladéktalanul szabadságoltattak és felmentettek a szolgálattól.

A király hevesen ellenezte ezt. A dolog el van intézve. További következményeknek helye nincs.

— *Ha én valamit mondok, nem azért mondom, hogy valakinek mindjárt a nyakát tekerjék ki. Akkor én soha semmit sem kifogásolhatnék. Ákiiléli a minősítése jó, miattam akár holnap előléphet.*

Később derült ki a király hallatlan rosszkedvének az oka. Az összes főhercegek Budapestre voltak rendelve. Ottó főherceg, az uralkodóháznak ez az „enfant terrible”-te, különben a legszebb és legdaliásabb férfi az egész monarchiában, rendkívül szerette a cigányznét. Vilmos császár érkezésének előestéjén is egyik előkelő dunaparti vendéglőbe ment és ott tisztjei és a főúri világ néhány mulatós tagjának társaságában hajnalig húzatta Berkessel.

Ekkor vagy ezzel, vagy egy más bandával, azt már nem tudom, és az egész társasággal gyalog hazakisértette magát Budára. A cigánynak elől kellett mennie és húzni a Rákóczit.

A Dunaparton ez simán ment. A Lánchídnál álló rendőr azonban neszt fogott, összesípolta néhány társát és a hidat rendőrkordonnal elzárták a cigánybanda és a társaság elől.

Erre a főherceg előlépett, a rendőrök persze riadtan utat engedtek, mire a főherceg ment elől és vezette a muzsikáló cigányokat.

A rendőrfőkapitány ezt kora reggel a királyi várban azonnal jelentette. Nem azért, hogy vádas-

codják, hanem hogy bocsánatot kérjen a rendőrök eljárásáért, akik nem sejtették, hogy a cigány mögött Ottó főherceg lépked.

A *dolgot* azonban a király tudta meg legelőbb. Iszonyú haragra gerjedt a főherceg ellen, az uralkodóház tekintélyének lerombolását látta ebben a stikliben és órákig nem tudott lecsillapodni.

A szegény tiszteknek így azután legalább nem történt nagyobb bajuk.

Ami a budapesti helyőrségnek a piliscsabai táborozás volt, az volt a Bécs és környéke helyőrségének Királyhida. (Brück a. d. L.) Ezekre a harcászati gyakorlatokra Ferenc József minden évben kétszer-háromszor is ellátogatott, mindannyiszor napokat töltött a barakktáborban és láthatólag kitűnően érezte magát szeretett katonái körében. Ilyenkor a „civil”-ügyek egészen háttérbe szorultak. Alig jutott egy negyed óra számunkra, hogy a futárral érkezett legsürgősebb ügyeket jóváhagyás és aláírás végett eléje terjesszük. Itt hallottuk a következő kis esetet, amely később a lapokban is megjelent.

Egy egész gyaloghadosztály gyakorlata után a király csak késő délutáni órákban szállt le a nyeregéből a szokásos megbeszéléshez. Ekkor még Ferenc József az erős virzsinia szivarokat szívta, szeretett volna rágyújtani, de nála kifogyott a tárca készlete, a tábornok urak pedig nagy zavarba jöttek, mert egyik sem élt ezzel a szivarral. Valakinek eszébe jutott, hogy az egyik magyar gyalogezred legénységénél kellene érdeklődni- Ennek meg is lett a sikere, mert Varga József közlegény Kapuvárról azonnal felajánlott a tiszt uraknak egy szép szál vergóniát.

A király alig szippantott néhányat, kijelentette, hogy ennél jobb szivart még nem szívott az életében.

Látni kívánta a legényt, aki ilyen nagyszerű szivarral lepte őt meg.

Infanterist Josef Varga természetesen olyan haptákat vágott ki a legfőbb hadúr előtt, hogy rengett bele a két arca. A király megkérdezte:

— Hol kaptad ezt a szivart, fiam? Infanterist Josef Varga úgy állt, mint a cövek:

— Felséges Uramnak alázatosan jelentem, Nezsiderbe vettem a zsidónál!

— Jól van, fiam. Ezentúl én is ott veszem a virsziniát.

A király azt is nagyon szerette, ha katonái a fárasztó menetelés közben énekeltek. Ezt azután az akkori hadseregfőfelügyelő, Albrecht főherceg is megkívánta.

Egyszer a Rákosról az egyik legmagyarabb gyalogezred, a 68-as Rodich-bakák élén lovagolt be a fővárosba a főherceg. A fiúk rákezdték: *Jaj, de huncut a szolgabíró...*

A főherceg szemmel láthatólag megdöbbsent és nyugtalanul odafordult az adjutánsához:

— *Was singen die?*

A hadsegéd megnyugtatólag intett a kezével:

— *Nur der szolgabíró.*

Többen, így Margutii is, Ferenc Józsefről való megemlékezésükben kifogásolják, hogy sem katonai genie, sem szervezőtehetség nem volt, sőt a kel-lően kimélyített szaktudás is hiányzott nála. Valószínű, hogy Margutti százados még a vezérkari vizsgán is megbuktatta volna őt. Mindez nem változtat azon a tényen, hogy Ferenc József úgyszólván élete főcéljának tekintette, hogy jól fegyelmezett, jól felszerelt és jól vezetett hadsereg álljon a monarchia védelmére.

Ehhez a hadsereghez nem engedett hozzányúlni senkit, ebben látta a monarchia struktúrájának is legfőbb erősségét. Ennek a hadseregnek egységesnek kellett maradnia szervezetben és vezényleti és szolgálati nyelvben egyaránt. Keresve-kereste az alkalmat, hogy a csapatokkal és a tisztekkel minél gyakrabban érintkezhessek. Nemcsak a gyakori szemléken és hadgyakorlatokon, de napról-napra érintkezésben maradt velük. Minden előléptetett törzstiszt már az őrnagy is, minden újabb parancsnokságra kinevezett tiszt, és minden Bécsbe átvezényelt törzstiszt és tábornok kihallgatáson tartozott jelentkezni. Bámulatos volt ebben is Ferenc József emlékezőtehetsége. A monarchia összes ezredeiről a legapróbb részletekig tudott mindent.

A legelső eset, hogy Ferenc József a hadsereget dezavualta, a Janszki-eset alkalmával történt. A mai nemzedék is bizonyára tud erről, azért csak röviden érintem a dolgot.

Budavár visszavételének évfordulóján, 1887 május 21-én Janszky őrnagy, a Budapesten állomásozó műszaki zászlóalj parancsnoka, felsőbb utasítás vagy engedély nélkül, tisztikarának élén megkoszorúzta a katonai temetőben az 1849-ben elesett Hentzi osztrák tábornok és még néhány elesett osztrák törzstiszt sírját.

Országos felzúdulás követte ezt a tapintatlan, sőt kihívó tettet. A kormánypárt is fel volt háborodva; az ellenzék természetesen sietett az országgyűlésen kiaknázni a páratlanul kínálkozó alkalmat Tisza Kálmán megbuktatására. Tisza Kálmán azonban ügyesen kibújt a kényes helyzetből. A hadügyminiszterre való hivatkozással ő is elítélte Janszkiék viselkedését; elégtételt szolgáltatott a felzúduló közvéleménynek s a dolog simán elintéződik, ha katonáék is így akarták volna, ők azonban rádúpláztak a nemzetet vérig sértő magaviseletükre, Ti-

sza Kálmánt megcáfolták, sőt Jansziki őrnagy rövidesen alezredessé lépett elő.

(Ez azután kiütötte a hordó fenekét is. Most már úgy elmérgesedett a helyzet, hogy Tisza Kálmán — egyelőre írásban — benyújtotta lemondásait az Ischlben nyaraló királynak.

Erre (kapott Tisza Kálmán legfelsőbb kéziratot, mely azóta csak mint az *Ischli levél* ismeretes. A király Tiszának teljesen igazat adott mindenben és a legélesebben elítélte azoknak a tiszteknek az eljárását, kik politikai egyenetlenséget szítanak. Ezt a kéziratot Pápay István osztályfőnök fogalmazta meg és fogadtatta el a királlyal. Magyarországon egy csapásra elsimultak a már lázongó kedélyek felkorbácsolt hullámai, de a katonapárt zúgolódt.

Sajnálom, ha talán némi illúziót kell lerontanom, de a Mayerlingben szomorú véget ért Rudolf trónörökös éppen nem az a magyarbarát királyfi, a nemzetet oly forrón szerető nemes lélek volt, amilyennek sokan szeretik feltüntetni. Magánkívül sietett felséges atyjához és azzal fenyegetőzött, hogy a tábornoki kabátot ledobja magáról, ha a király a kéziratot vissza nem vonja s a hadsereg elégtételt nem kap. Ez történeti tény. Ferenc József époly kevéssé hallgatott a trónörökösre, minit ahogyan máskor sem engedte magát mások által befolyásoltatni. Rudolf trónörökös azonban a magyarfaló osztrák tábornoki kar élére állt és felséges atyjával szembefordult.

Említettem, hogy Ferenc József a hadsereg egységes szervezetéhez és egységes, nemzetvezényleti és szolgálati nyelvéhez mindvégig a legállhatatosabban ragaszkodott. Ebből származott a legsúlyosabb konfliktus korona és nemzet között, emiatt veszítette el Ferenc József népszerűségét, sőt nagyrészt a nemzet szeretetét is. Pedig kár volt.

Nevetséges dolog, amivel néhányan előhozakodtak, hogy a magyar vezényleti nyelv már technikai okokból sem alkalmazható. Ha a magyar bakától megkövetelték, hogy a nyakatekert német vezényszavakat betanulja, mennyivel könnyebben tanulhatta volna meg a magyar vezényszavakat bármely idegenajkú tisztt, kinek intelligenciája jóval magasabb fokon áll, mint a legénységé. Talán nem veszi tőlem senki rossz néven, ha saját tapasztalásomból beszélek. A magyar honvédségnek az összeomlásig tíz lovasezrede volt, ezek közül kilencnek volt a vezényleti nyelve magyar és egyé, a varasdi 10. honvédhuszárezredé, a horvát. Ennelv az egyetlen huszárezrednek a kedvéért a Ludovika Akadémiában tudtommal az összes lovassághoz készülő akadémikusoknak meg kellett tanulniok a horvát vezénylést. Tény-az, hogy a mi tisztjeink mind tudtak horvátul vezényelni. A háború alatt, 1915 őszén, Mackensen alatt, Szerbiában, mindjárt Belgrád második bevétele után, egy lovaskülönítménnyel, mint századost, a szomszéd porosz-brandenburgi gyaloghadosztályhoz osztottak be. Huszárajaim éppen a 10-ik varasdi, horvát vezényleti nyelvű ezredből valók voltak. Két nap alatt megtanultam a horvát vezénylést, pedig horvátul nem tudtam többet, mint azt, (hogy: Orjasno je van se nagnuti.

Ez a megokolás tehát semmikép és senki előtt sem állhatta volna meg a helyét.

Ha vettem együtt mindnyájan fájlaljuk, hogy a magyar hadsereg Ferenc József ellenállása következtében, a háború előtt nem válhatott valóságos élő testté, keresnünk kell egy mélyebben fekvő okot, s ilyen csak egy van, melyet akkor valószínűleg nem mertek nyíltan megmondani.

Mindenki attól tartott Ausztriában, hogy ha Magyarország megkapja a magyar vezényleti és szolgálati nyelvet, ugyanabban a percben a csehek, lengyelek, szlovének és horvátok (a közös hadsereg-

ben) ugyanezt fogják követelni a maguk számára. Hiába kívánták volna ezektől a népektől, hogy legyen annyi belátásuk és vegyék figyelembe Magyarország közjogi helyzetét, külön államiságát, történelmi jogait, okosan nem lehetett volna velük beszélni és a chaos teljes lett volna. Ezért kellett Magyarországnak magát, jogait, függetlenségét, örendelkezési jogát áldozatul dobni, hogy az Ausztriát alkotó, nagyon is vegyes népekből álló konglomerátum ne essék azonnal szét. De ezt nyíltan oem merték megmondani.

Ha az osztrák-németekkel meg tudtunk volna egyezni, talán ment volna a dolog. De hivatkozom az összes magyar államférfiakra, kiknek az a mártíromság jutott osztályrészül, hogy osztrák-németekkel kellett gazdasági-, vám-, pénzügyi vagy egyéb kiegyezési ügyekben tárgyalniok, hogy éppen az osztrák-németeknél találtunk a legkevesebb megértésre.

A hadsereg nyelve miatt a korona és nemzet közötti konfliktus 1903-ban, gróf Khuen-Héderváry Károly első miniszterelnöksége alatt élesedett ki legjobban. Augusztus vége felé a helyzet már majdnem tarthatatlan volt. Ekkor a király, ischli nyaralását hamarább befejezván, Budapesten termett. A soha eddig el nem árult cél, amely neim sikerült, az volt, hogy Khuen-Héderváry helyébe Lukács László alakítson kabinetet. (Mint ismeretes, Khuen-Héderváryt azután 1903 november 3-án gróf Tisza István váltatta fel.)

A kabinetválság elintézése sürgős volt, mert a király szeptember elején a Galíciában megtartandó nagy hadgyakorlatokra készült s addig még egyetlen hadgyakorlatról sem maradt el.

A vállalkozás csődöt mondott, Lukács László nem vállalta a megbízatást, gróf Khuen-Héderváry

továbbra is a kormányon maradt. A kíséret parancsot kapott délután a Bécsbe való visszautazásra. Az udvari kocsik már előálltak.

Utolsó percben jött gróf Goluchowski Agenor külügyminiszternek egy számjeles sürgönye Bécsből a királyihoz. A külügyminiszter is Budanesten volt a kormányválság alatt és előtte való napon utazóit vissza Bécsbe. Ideje, hogy erről az úrról leírantsuk a leplet, mert Magyarországnak Schwarzenberg Felix herceg, Schmerling és Bach óta nem volt nagyobb és álnokabb ellensége, mint ez a lengyel gróf, aki az egész monarchiának is kimondhatatlan sokat ártott. Az 1903 június 13-án elkövetett belgrádi királygyilkosság éjjele után egész Belgrád el volt rá készülve, hogy a Zimonyban állomásozó osztrák-magyar csapatok azonnal bevonulnak Belgrádba és ott rendet csinálnak. Egész Európa el volt erre készülve s midőn Goluchowski meg sem mozdult és túrte, hogy a monarchiaellenes Karagyorgyevics-dinasztiát ültessék a szerb trónra, egész Németországban és Bécsben tovább adták a szállóigét: Goluchowski hat sogar den mächtigsten Weckruf der Neuzeit stramm verschlafen. (Goluchowski a jelenkor leghatalmasabb ébresztőszózatát is derekasan átaludta.)

Goluchowski fent említett táviratában pedig egy proklamáció-tervezet volt, mely az országgyűlést relloszlatja, Magyarország önállóságát, állami különállását konfiskálja, és az 1867 előtti állapotokat állítja vissza. Indokolás és egy csomó frázis. Végül Goluchowskinak ismételt kérelme az iránt, hogy ő felsége ezt a proklamációt, melyet már Budapesten kezdetleges szövegezésben előterjesztett, haladéktalanul bocsássa ki. Goluchowski Budapesten is, Bécsben is meggyőződött arról, hogy erre feltétlen szükség van. Ha pedig gróf Khuen-Héderváry, mint magyar miniszterelnök, továbbra is vonakodnék azt

aláírni, úgy a miniszterelnök aláírása nélkül tétesék közzé a kiáltvány.

Ez a hallatlan butaság és gonoszság már a kabinetirodában valóságos megrökönyödést és elképedést idézett elő- Mégis, közvetlen az indulás előtt, a király elé kellett terjeszteni.

Ferenc József a legnyugodtabban olvasta yé-
gig a hosszú táviratot és hidegen adta vissza:

— *Elkészülünk mi a dolgok rendbehozatalával a magunk módja és rendje szerint. Ezt a firkát („Geschreibsel”) pedig — ha éppen akarják — eltehetik a levéltárba.*

Nagy kő esett le a szívünkről. A király esküt tett az alkotmányra és felségsértés lett volna azt feltételezni, hogy esküjét megszegi.

Néhány nap múlt el és minden csendes maradt. A király Galíciába utazott, a nagy hadgyakorlatra. A főhadiszállás Chlopy-ban volt. Innen keltezve jelent meg 1903 szeptember havában a hírhedt hadparancs, mely az egész hadsereghez volt intézve és amely egész Magyarországon bombaként hatott. Ferenc József népszerűségének nagy részét rombadöntötte. A hadparancs minden szava, mondata és frázisa Goluchowski proklamációjából volt véve, de felhívítva, csak mint egy kétszázalékos méregoldat. Ennyi is elég volt. Egy magyar ember, egy hűséges tanácsadó nem voit a király mellett, hogy ettől visszatartotta volna. Napokig dolgozta őt Goluchowski bandája.

Ennek se lett komolyabb következménye. Az idő kerekét megállítani nem lehet. Amíg báró Beck volt a vezérkar főnöke — teljes 25 éven át —, Ferenc József is testi erejének és frissességének teljében volt, báró Beckhez hozzászokott. De mind a ketten megöregedtek. A nagy változás 1906-ban történt s azt Ferenc Ferdinánd trónörökös idézte elő.

A király, közvetlenül azelőtt, hogy Dalmáciába utazott volna a hajóhad és a szárazföldi hadsereg közös nagy hadgyakorlatára, a tescheni hadgyakorlatokon komolyan megbetegedett és maga helyett Ferenc Ferdinánd trónörökösöt küldötte Dalmáciába. Vele volt báró Beck, a vezérkar főnöke is. A trónörökösnek visszatértekor első dolga volt a királynak mindenről referálni s őt meggyőzni, hogy sem Beck, sem a hadügyminiszter, Pitreich, nem képesek helyüket betölteni.

Ferenc Ferdinánd két kiválasztottja: *Conrad* és *báró Schönaich* lett a vezérkar főnöke, illetve a hadügyminiszter.

Ferenc Ferdinánd a hadgyakorlatok alatt nem csinált titkot abból, hogy mennyire gyűlölte Beck vezérkari főnököt. Csak egy esetet említek.

Beck a hadgyakorlatok alatt roppant megharagudott *báró Weigl József* altábornagyra, egy igen fiatal, tehetséges tábormokra, aki a mostari gyaloghadosztály parancsnoka volt. Weigl altábornagy ugyanis a hadgyakorlaton minden látványosságot elkerült, báró Becknek pedig ezek a „csataképek” voltak leginkább ínyére.

A „megbeszélés”-kor ezért a trónörökös előtt alaposan lehordta a fiatal altábornagyot és szavait ezzel végezte:

— Különben is az utolsó két napon, bármennyire kerestem is, az egész Weigl-hadosztályt nem is láttam.

Erre az altábornagy előlépett, feszesen tisztelgett:

— Egész hadosztályom nevében köszönöm alázattal ezt a legnagyobb elismerést, melynél nagyobb nem is érhet: mert láthatatlanok akartunk maradni és mégis ott voltunk.

Báró Beck elhült, a trónörökös meg kezét nyújtott Weiglnek:

— Szívből gratulálok önnek ehhez a szép teljesítményhez.

Így persze nem lehetett együtt dolgozni.

Ferenc József lassanként, az évek múltával, mindinkább visszavonult a hadseregtől. Conraddal meg ő nem tudott igazán kedvére együttműködni. Megérett az idő, hogy Ferenc Ferdinánd trónörökös „az összes fegyveres erők főfelügyelője” címén átvegye a királytól a hadsereget.

Rendkívül mély benyomást tett Ferenc József-re 1913 május havában Redl Alfréd vezérkari ezredes árulása.

Valószínűleg sokak előtt emlékezetes ez a páratlanul álló eset. Redl ezredes hosszú ideig szolgált a vezérkar nyilvántartási irodájában (Evidenzbureau), ahol a legféltettebb katonai titkokat őrzik. Azután a prágai 8-ik hadtest vezérkari főnöke lett s ekkor jöttek rá, hogy már régóta űzi a mozgósítási tervek, erődítmények leírásának eladását az oroszok részére. Hitvány árulásáért nem lakolt meg kellően, mert mikor a kétségtelen adatok a katonai hatóság kezébe jutottak, fellebbvalói kényszerítették, hogy szállodai szobájában, Bécsben, öngyilkosságot; kövessen el: eléje tették a revolvert és magára hagyták.

Ez az eset mód nélkül elkésérítette az ősz uralkodót. Hajlandó volt ezt a gyalázatos árulást is a modern katonai szellem elterjedésének betudni és annak rovására írni.

Rövid néhány hét után megtörtént Ferenc Ferdinánd kinevezése az összes fegyveres erők főfelügyelőjévé. Róla külön fejezetben lesz szó, azért ezt csak röviden említem.

*

Kuriózumkép itt hozom fel azt is, mily keveset tanulnak az osztrák hatóságok egy oly bűnesetből, aminő *Redl* vezérkari ezredesé volt. Redl testvér-

öccse Lembergben állomásfőnök volt. Ezt az embert meghagyják a háborúban is állásában. Az első orosz betörés idejében egymásután futottak ki a katonai vonatok Lembergől, egyenesen az ellenség jól irányzott gránát- és shrapnel-tüzébe. A támadás mindig váratlan helyen történt. Más katonavonatok ki sem vagonírozhattak, az ellenség már foglyul ejtette az egész vonat katonaságát. Végre rájöttek, hogy *Redl lebergi állomásfőnök minden katonai vonat indulásáról és menetrendjéről értesítette az oroszokat*. Ez az áruló legalább elvette méltó büntetését. A lebergi pályaudvar egyik lámpavasára akasztották föl.

Ferenc József 83 éves kora óta lóra sem ült többé; a trónörökös meggyilkolásáig katonai ügyekkel keveset foglalkozott. A világháborúról szintén külön emlékezünk meg.

IV. UDVARI EBÉDEK.

Éhesen maradt vendégek. — Falk Miksa és az asztalkendő. — Erzsébet királyné és a bonbonnierek. — Egyéb balesetek az udvari ebédeken. — Hauptmann Petrovics. — A megkésített vendég.

Amily egyszerűen élt és étkezett *Ferenc József*, oly pazar fényvel, válogatott ízléssel, a pincészet és a konyhaművészet remekeivel királyi módon ellátva szolgáltak fel minden udvari ebédet, akár egyszerűbb, úgynevezett „*családi asztal*” (Familien-Tafel) volt az, melyen a szűkebb kíséreten kívül csak az uralkodóház tagjai vettek részt, akár meghívók szétküldésével rendezett *udvari ebéd*, melyre a közélet jelesei, s időnkint az országgyűlés és a delegációk tagjai voltak hivatalosak, vagy pedig különös alkalmakkor rendezett *gála-ebéd*, mint az ünnepi Program egyik leglényegesebb pontja.

Hogy más alkalmakkor mily szerényen élt *Ferenc József* még étkezés dolgában is, azt már említettük. De az udvari ebédeken is mértékletes és -artózkodó volt, s szerette az egyszerű ételleket. Egy ízben Ischlben megkérdezte *Prileszky* gazdasági igazgatótól, miért nincs soha *szilvásgombóc*. Attól a naptól kezdve persze minden másodnap szilvásgombócot kaptunk. Bizony nem tudom már biztosan, hogy mikép szerepelt ez a kedves polgári étel a francia menü, de úgy emlékszem: *entremets sucré aux prunes*.

Évtizedek óta bevett szokás volt, hogy az ebédnél csak kétszer hetenkint szolgáltak fel pezsgőt. Egyedüli márka volt a Moët et Chandon-féle Crément rosé, s ez minden csütörtök és vasárnap került az asztalra. Egyszer a király egy keddi napon is ott látja a pezsgős poharat a terítéke mellett. Megütözve kérdi a háta mögött álló főasztalnokmestertől (Obertafeldecker):

— Mi ez? Hiszen nincs ma csütörtök?

— Nincs, felség, de az angol nagykövet is hivatalos.

És Ferenc József erre jókedvűen jegyezte meg:

— Ez már okos dolog.

De azért nem rendelte volna el, hogy máskor is szolgáljanak fel pezsgőt. Két-három deci könnyű fehér borral beérte.

Az udvari ebédeken számos vidám eset fordult elő-

Hogy egy 16—20 fogásos ebédet hogyan lehessen végigenni, azt kevesen tudják megérteni. Ferenc József vendégeivel megtörtént, hacsak nem volt kellő gyakorlatuk, hogy mindennek dacára akárhányszor és akárhányan éhesen kehek fel az asztaltól. Hogy ennyiféle fogásból hogyan lehet undor nélkül annyit enni, azt a következőképen magyarázta meg nekem egy szakácművész, aki Brillat-Savarin ízlésének és tudásának magaslatán állott:

Egy ételből sem szabad nagyobb adagot venni, De ezt sem bírná meg egy normális gyomor, ha a fogások rendje nem volna szakszerű művészettel összeállítva. A meleg ételekkel sokkal hamarabb jólakik az ember, mint a hidegekkel. Ezért a meleg ételek közé mindig valami hideg fogást, sőt valami jégbehűtöttet is kell közbeszúrni. Hogy ehhez az orvosok mit szólnak, azt nem tudom, de az udvari étrendek mind így voltak összeállítva és a király orvosai, dr. *Widerhofer* és később dr. *Kerzl* nem tettek ellene kifogása

A király rendkívül gyorsan evett, s amint egy fogással elkészült, a lakájok az összes vendégek előtt elkapták a tányért és már váltottak is. Aki sokat vett ki és nagyon nekikészült, vagy közben beszélgetett is, az éhkoppon maradt.

Meghívott udvari ebédeken a katonai dísz, polgári uraknál a díszmagyar volt kötelező. Ebéd után a szomszédos fogadóteremben szolgálták fel a kávé, likőröket és a szivarokat. A király régebben csak Virginiát, az utolsó 15—20 évben már inkább csak regalia médiát szívott, melyet külön készített a számára az osztrák, később a magyar állami dohányjövédék. Napjában egyetlenegy „Coronas” szivart is elszítt.

A díszmagyarban megjelent meghívottak között egyszer *Falk Miksa* is a király asztalánál ült. Akkor már csak mint a budapesti sajtó egyik jelentékeny tényezője szerepelt, de közismert dolog, hogy *Falk Miksa Erzsébet királyné magyar nyelv mestere volt.*

Akkori bizalmi állását jellemzi az a kis epizód, mikor *Erzsébet* királyné az osztrák abszolutizmus mindenhatósága idején azt kérdezte a magyar nyelvórán *Falk Miksától, megvan-e neki gróf Széchenyi István „Blick”-je?* Az a rettenetes véres szatíra, melyet a legnagyobb magyar a döblingi tébolydában Bach „Rückblick” című röpiratára válaszképen írt. *Falk Miksa* ötölt-hatolt, végre bevallotta, hogy neki megvan ugyan ez a kis könyvecske, de kérte a királynét, ne árulja ezt el, mert a policáj elkobozza. A királyné pedig azért érdeklődött a könyv iránt, mert el akarta olvasni. *Falk Miksa* a legnagyobb zavarban volt. *Erzsébet* királyné erre fölkel és megmutatta *Falknak*, hogy az eddig elkobzott összes röpiratok és politikai közlemények mind megvannak már neki. Erre *Falk* elhozta a „*Blick*”-et.*

Falk Miksa a király asztalánál ült fényes díszmagyarban. Elképzélhető, hogyan festett, ha tudjuk,

Falk Miksáról, mint *Erzsébet* királyné magyar nyelv mesteréről, egy későbbi fejezetben még bőven lesz szó.

hogy bárha korának nemcsak egyik legeszesebb és legszellemesebb, de egyúttal legrútabb férfia volt, ráadásul igen kistermetű és görbelábú. És még hozzá díszmagyarban!

Mint az akkor már divatba jött, a feszes fekete nadrág selyemtrikóból készült. Erről a sima szövetről a térdére fektetett asztalkendő minduntalan az asztal alá csúszott. Falk Miksa mérgében egy erélyes, jókora csomóval görbe kardjának markolatára kötötte az asztalkendőt. Szerencsétlenségére, mikor a király asztalt bontott, rajta is felejtette. Szomszédai észrevették azonnal, azután a többiek is, de a tolongásban, midőn a király után a cercleterembe tódultak, senki sem szólt egy szót sem. Falk Miksa tényleg a jelenlevők titkos, nagy gaudiumára, a cercle-re várók soraiba állt, anélkül, hogy észrevett volna valamit magán.

Ferenc Józsefet nevetni senki sem hallotta, mosolyogni is ritkán látta valaki. Ekkor mégis elmosolyodott, meghúzta a sajtáságos kardbojtot és halkán csak ennyit mondott:

— Kérem, ne vigye el az asztalkendőmet.

*

Még régebben, néhány évvel a koronázás után, egy udvari ebédre Budán hivatalos volt gróf W. J. is, egy igen öreg úr, kinek számos unokái voltak és aki szörnyen nagyot hallott. Mégis meghívják, mert fia akkor egyike volt a legelőkelőbb aktív magyar államférfiaknak. Minthogy ő volt a legrégebb, rangban is legidősebb belső titkos tanácsos (a titkos tanácsosok tudvalevőleg kinevezésük sorrendje szerint ülnek az asztalnál is), egyik legkiválóbb helyre jutott szemben Erzsébet királynéval.

A királyné aznap igen szótlan és kedvetlen volt és senkit sem tüntetett ki megszólításával.

Mikor az ebéd végén a desszertet szolgálják fel, a ritkábban ott étkező vendégek lesnék a már akkor

Gerbaud-jóságú udvari cukorkákat, hogy emlékül hazavigyék. Minden vendégnek jutott egy gyönyörű mívű kis bonboniere is, rendesen az uralkodóház valamelyik tagjának arcképével díszítve. A szokás az volt, hogy ezeket a meghívott vendég a tányérján hagyta s rátette a terítéke mellett lévő, saját nevével ellátott, aranyszegélyű kartonlapot, ráadásul a címeres díszes menülapot is. Ezeket a lakájok asztalbontás után ügyesen összecsomagolták s távozáskor a ruhatárban mindenkinek átadták.

Aki a kísérethez tartozott, s így minden nap részt vett az udvari ebéden, vagy akinek senkije sem volt otthon, az nem vett a díszes bonbonierekből, vagy pedig csak azért vett, hogy odaadja valamelyik szomszédjának, akinek örömet okozott vele.

Gróf W. J.-ről mindenki tudta, hogy a rajongásig szereti egy tucatnyi unokáját és sietett minden szomszédja a maga kis csecsebecsáját hozzá juttatni. Végre egész sor, kilenc darab, pompázott az öreg úr előtt.

A királyné elmosolyodott ezen a gyűjtési szenvedélyen és ujjával a bonbonierekre mutatva, kérdezte:

— Úgy-e, gyermekei vannak?

Az öreg úr nem hallott semmit, csak látta, hová mutat a királyné és túlboldogan, hogy ma ő az első megszólított, bólintgatott a fejével:

— Igen, igen, felség! Öt Andrásstól és négy Zichytől! — És ezzel jobb- és baloldali szomszédaira mutatott, akik a bonboniere-kezt hozzá juttatták.

Minden úriember, ki otthon kellő nevelésben részesült, azonnal otthonosan érezhette magát az udvari ebédeken is. Más volt az eset azoknál, akiknél nagyon érezhető volt annak a bizonyos „gyermekszobának” a hiánya. Akadt a meghívottak, különösen a képviselők sorában olyan, akin mosolyogni

kellett, ha nem ült mellette valami jóindulatú szomszéd, aki útbaigazította. A lakájok között sohasem veszett ki Smólen Tóni típusa, s ezek az ügyefogyott vendégeken egy világért sem segítettek volna.

Óriási lazacot szolgált fel egy lakáj. A hosszú ezüst tálban márványfehér piederstálon nyugodott a felszeletelt hal, gyönyörűen körülteremtettéve kaviárral, tengeri rákkal, aszpikkal, miegymással. A hosszú talapzat, melyen a hal feküdt, valami kökemény anyagból örök időkre készült az udvari konyhán és valami kemény, ehetetlen, fehér mázzal volt bevonva. Az egyik atyafi vesz a halból, vesz minden körítésből, végre nekiesik a talapzatnak is. A hal-szedő lapáttal nem halad előre a dolog. Veszí saját kését és villáját is. A lakáj szigorú arccal, rendületlenül tartja a tálat. Végre isszonyú erőlködéssel sikerült egy kis darabot letörnie.

De megenni már nem tudta.

Mintegy 15—20 év előtt nagyon divatban voltak az úgynevezett *zéphyr-ek*. Ma nem tudom, hogy hívják. Hideg étel, mely úgy készül, hogy sonkát, vagy valamely vadat, őzet, vadkacsát, nyulat, esetleg libamáját igen finomra megdarálnak és áttörnek, valami mayonnaise-félével összekeverik és ezt a kenhető, de igen jóízű anyagot beletömik a lenyúzott sonka héjába, vagy az illető vad bőrébe.

Egy ebéden művészileg kitömött, a tál közepén mintegy habokon úszó, pompás, zöldes tollazatú vadkacsát szolgáltak fel. Egy intésre ugyanabban a pillanatban kezdik minden nyolc—tizedik vendégnél a felszolgálat. Az egyik vadkacsa szerencsétlenségére egy olyan vendéghez került, aki nem tudott mit kezdeni vele. Már tollastul fel akarta szeletelni és nyiszálta, mikor a szomszédja megmutatta neki a madár hátán levő kéttenyérsnyi nyílást és az ezüstlapátot, mellyel ki lehet kanalazni a belsejét.

De nemcsak a „cibilekkel” történtek ilyen kisiklások, hanem igen gyakran katonáékkal is. Ősrégi szokásnak megfelelően, az őrség parancsnoka mindenkor hivatalos volt az udvari ebédre. Akár egyszerűbb, akár a legpompásabb udvari ebéd volt aznap. Ez a parancsnok pedig mindenkor egy gyalogsági százados volt.

Egy horvát gyalogezredet vezényeltek fel frissiben Bécsbe. A tisztjei nagyjából azok közül a „Grenzler”-ek közül kerültek ki, — nálunk a grancsár szónak elég keserű mellékíze van, — akiket akkor csak „ein braver Likaner”-nek neveztek. Vagyis Lika-Krbava vármegyéből való. Jó katonák voltak a háborúban is és hozzánk, magyarokhoz nagyon vonzódtak. De a legtöbbször több műveltsége nem volt, mint amit a zágrábi kadétiskolában szerezhetett. Igazi úri asztalnál csak igen kevesen ültek közülük;

Így történt, hogy az egyik százados, mint a Hofburg főőrségének parancsnoka, a király asztalához került. Minden vendég előtt két kicsi 2—3 decis kristályüvegben asztali bor és könnyű vörösbor állott, a többi borokat a fogások között a lakájok öntötték váltogatott poharakba, a bor megnevezése mellett. Híres borok voltak a király pincéjében. A borok királyát, a tokajit nem is említve, a rajnai borvidékről egész az utolsó időkig egy harmincad járt az uralkodónak. A jog abból az időből származik, mikor a Habsburgok még német-római szent birodalmi császárok voltak. Persze, ezt a harmincadot már hosszú évtizedek óta készpénzben váltották meg.

Az első fogás után a lakáj bordeaux-it önt az őrség parancsnokának poharába és feléje hajolva, mondja:

— Saint-Julien Médoc.

A százados végignéz rajta, látja mellén az egész sor arany- és ezüstmedáliát és keresztet (persze, külföldi kitüntetések), oldalán a hosszú gyiklesőt (még az udvari vonatokon is karddal szolgáltak fel a la-

kájok), hirtelen felugrik és ő is bemutatja magát:
— Hauptmann Petrovits!

Egy zord téli délutánon, mikor az Albrecht-utat (most Hunyadi János-út) magas hó borította, az udvari ebédre az akkori földművelésügyi államtitkár, Matlekovits Sándor is megvolt híva. Az államtitkár pontosan kiszámítva az időt, bérkocsin indult a királyi várba. Az úton azonban a nagy hóban baja történt a kocsinak és vagy egynegyed órai késéssel érkezett a várpalota kapuja elé. A portás sietve nyitja a kocsi ajtaját és Matlekovits kérdésére, vájjon asztalnál ülnek-e már, azt felelte: igen, de felsőbb parancsa van számára, hogy fáradjon azért fel.

Egy lovagcsizmás, aranyhímzésű barna frakkos udvari főbiztos várt már reá és közölte vele a legfelsőbb parancsot: Őfelsége meghagyta, hogy észrevétlenül, feltűnés nélkül üljön a helyére.

Midőn helyét elfoglalta, amely szemben volt az uralkodóval, a király mélyen tányérjába nézve beszélgetett tovább és midőn Matlekovits utolérte a fogásokban a már étkezőket, — mert levestől kezdve végig szolgálták fel az egész étrendet, — Ferenc József nyájasan szembenézett Matlekovitssal, s mintha elejétől fogva már ott lett volna, elegyedett vele beszédbe. Természetesen a feketekávé melletti szokásos cercle-ben mélyen mentegette magát Matlekovits és hálásan megköszönte a királynak irányában többszörösen tanúsított jóságát.

A legközelebbi vasárnap pedig a „*Borsszem Jankó*” élclapban egy sikerült gúnyvers jelent meg, amely így kezdődött:

Harangoznak délre
Udvari ebédre,
De Mátékófitz nem jön
A király elébe.

V. KIHALLGATÁSOK.

Előjegyzések a kabinetirodában. — Ferenc József és a rendőrség. — Ferenc József és a suszter leánya. — Elmebetegek gyakran jelentkeznek kihallgatásra. — A kihallgatások lefolyása. — A sváb asszony a király előtt. — A zenetanár, a rabbi és Kurz Zelma. — A szentmártonnapi pozsonyi libák. — A tűzoltófőparancsnok. Rohonczy szárnysegéd és báró Braun kabinetirodai igazgató.

Mint már említettük, *Ferenc József*, hacsak úton nem volt, vagy Ischlben nem nyaralt, minden hétfőn és csütörtökön háromnegyed 10-től 1 óráig, esetleg kettőig általános kihallgatást tartott. Az előjegyzéseket a kabinetiroda egyik erre kiszemelt fiatalabb udvari titkárja végezte, aki kimerítő, betűredes lajstromot készített a királynak, melyben a név, állás és foglalkozás pontos megjelölésén kívül a kihallgatás célja is bennfoglaltatott. Egy egyszerű névsort az állás megjelölésével a főudvarmester! hivatal kapott, hogy egyik tisztviselőjével (udvari főbiztos) ellenőrizhesse az előjegyzettek megjelenését. Egy névsort pedig a szolgálatban levő szárnysegéd vett át, ki a közvetlen bejelentéssel volt megbízva és a rangsort összeállította.

A kihallgatás célját szigorú hivatalos titokként kezelte a kabinetiroda s azt kizárólag csak a királynak jelentette. Úri egyéneknél épp úgy, mint a közsorsban lévőknel — kegyelmi kérvényekről, esetleg

hozzátartozóik büntetésének elengedéséről is volt számtalanszor szó.

Magyarországon akkoriban az volt a nézet, hogy bárkinek, bármilyen ügyben joga van a király elé járulni. Még intelligens embereket is alig lehetett meggyőzni ennek az ellenkezőjéről. Fülemlilepörökben és általában polgári peres ügyekben nem lehetett a királyhoz apellálni. Ezt főleg a köznép nem akarta belátni. Az intelligens osztállyal is nehezen lehetett megértetni, hogy a király közigazgatási ügyekben sem föllebbezési fórum. Általános közigazgatási tudással és gyakorlattal kellett elbírálni minden ügyet és megmondani, kinek hová kell fordulnia. Csak ha minden jogorvoslat ki volt már merítve és egyedül a király kegyelme segíthetett, s ha a törvény ezt lehetővé is tette, volt szabad valakit kihallgatásra bocsátani.

Az előjegyzettek; legnagyobb része azonban azok közül került ki, kik valamely kitüntetéset vagy kinevezést (VI. díjosztálytól felfelé) köszöntek meg. A belső titkos tanácsosok, főrendiházi tagok és kamarások pedig évenként szokásos tisztelgésre jelentek meg az általános kihallgatásokon.

Természetesen a felelősség óriási súlya nehezedett arra, aki az előjegyzéseket végezte. A király mindenkit egyedül, négy szemközt, zárt ajtók mögött fogadott; nem úgy, mint a pápa őszentsége, ki az összes jelentkezők sorfala közé lép. Az uralkodók és családtagjaik ellen elkövetett merényletek akkoriban igen gyakoriak voltak. Akit személyesen ismertünk, annál egy perc alatt rendben volt minden. A többi esetekben, ha kérvényről volt szó, az előmutatott iratok és a gyakorlat által megfinomult, ösztönszerű emberismeret voltak az irányadók. A személyesen nem ismert jelentkezőknél a személyazonosság igazolására egy nagyon egyszerű és senkit sem sértő mód állt rendelkezésünkre. Felírtuk a címet és udvariasan értesítettük

az illetőt, hogy a kihallgatás napját táviratilag fogjuk közölni. Az adott cím helyességét könnyű volt ellenőrizni, s mire az illető hazaért, már ott is találta a táviratot.

Ha nem lehetett teljesen minden legkisebb gyanút kizárni, a budapesti és bécsi rendőrség egy főtisztviselője, állandóan a kabinetirodához beosztva, rendelkezésre állott. Budapesten több mint másfél évtizeden át *Beniczky Tamás* rendőrfőfelügyelő, a nemrég elhunyt rendőrfőparancsnok, teljesítette több alája rendelt detektívvel együtt ezt a szolgálatot, mindig a legkifogástalanabb, nyugodt, derült precizitással.

Kiszámítottuk, hogy *Ferenc József* életében több mint négyezer általános kihallgatást tartott; s mindegyiken átlag száz jelentkezőt fogadott. A kabinetirodai és rendőrségi szolgálat lelkiismeretességének fényes bizonyítéka, hogy a kihallgatásokon soha a legkisebb incidens sem történt.

Ferenc József különben ki nem állhatta a feltűnő rendőri védelmet. Lehet, hogy némi hiúság is vegyült a személyes bátorsághoz és népei szeretetében nem tudott, nem akart kételkedni. Ez a rendőrség ellen érzett idioszincrasiája pedig nagy gondot adott a hatóságnak. De fényesen oldották meg a kényes kérdést.

Amerre az udvari vonat elrobogott, sehol egy csendőr. De ha jobban a fák háta mögé, a hidak környékére, vagy a bozótba néztünk, mindenütt megvillant a csendőr szuronya.

Budapesten az elutazáskor a kíséret néhány perccel a király fogata előtt, egyenként hajtattott ki a pályaudvarra, és ott sorfalat állva, a főpolgármesterrel, a polgármesterrel, a rendőrfőkapitánnyal és a Magyar Államvasutak elnökgazgatójával együtt vártuk be a király érkezését. Az útvonalon pedig a közönség állt sorfalat. Sehol sem volt egy rendőr sem; ha egy udvari kocsí feltűnt az uccasarkon,

mind eltűnt. De ha jobban benézett az ember a mellékucckába, a falhoz lapulva ott állt a rendőr, többedmagával. A közönség soraiban pedig lehetett detektív akárhány.

Aki nem ismerte a királynak ezt az ellenszenvét, az pórul járt. A balassagyarmati hadgyakorlatok alkalmával, 1894-ben, hatalmas diadalkapukkal fogadta Nógrád vármegye a királyt. Gróf *Degenfeld* főispán tartotta az ünnepi beszédet és kis emléklapot nyújtott át az uralkodónak, melyen a fogadtatás vázlatos alaprajza a küldöttségek felállási helyét is megjelölte. Volt vagy hatvan küldöttség és néhány diadalkapu. És minden diadalkapu tövében csinos kis karikák és mindegyik mellé oda nyomtatva öreg betűkkel: Detektív. Detektív.

A nógrádiak talán ma sem tudják, miért hajította el a király undorodva azt a papírlapot.

Úgy a magyar, mint az osztrák törvény rendelkezése szerint a közigazgatási hatóságok rendészeti fennhatósága alól a király által lakott, vagy udvartartásához tartozó területek és épületek ki voltak véve. Itt a rendőri szolgálatot a „gyalogtestőrszázad”, mely tulajdonképp négy századból állott, látta el. Ezeket a zöldkabátos, arany vállrózsás, leomló, fekete lószőrforgós sisakkal ellátott, hatalmas, szép szál legényeket valamikor, az összeomlás előtt 50 évvel, „*burgzsandárok*”-nak nevezték. A király a schönbrunni parkban nemcsak a számára külön elzárt „kamarakertben”, hanem a nagyközönség számára még Mária Terézia idejében, a kollini győzelmes csata napján, annak emlékére megnyitott parkban is szeretett sétálgatni. Itt pedig nem szerette látni a mindenütt feltünetező lószőrforgós sisakokat. A testőröket tehát civilbe öltöztették s így örködték azon, hogy a közönség ne molesztálja az egyedül, vagy néha mások társaságában sétáló uralkodót. Főleg pedig, hogy ne tóduljanak csoportban utána, ami, azt hiszem, senkinek sem kellemes.

A közönséget tehát ezek a civilbe öltözött testőrök észrevétlenül a mellékfasorokba terelték.

Egy délután *Ferenc József* hosszú katonaköpenyben a schönbrunni park nyílt fasoraiban sétált *Schratt Katalinnal*, kinek társasága az uralkodót mindig elszórakoztatta és felüdítette.

Schratt minen délelőtt egy kis harapnivaló és némi jó szíverősítő mellett, társadalmi állás, foglalkozás és rangkülönbségre való tekintet nélkül, Bécs valamennyi szellemes férfiát maga köré gyűjtötte. Színészek, írók, bankárok, a társasélet elismert legjobb tréfacsinálói siettek megjelenni nála. Amit *Schratt Katalin* ezektől aznap, mint legújabb anekdotát, vagy viccet hallott, azt a délutáni vagy esti órákban a maga pompás, művészi előadói modorában feltálalta a királynak.

Amint kettesben az egyik fasorban sétálgatnak:, egy testőr észrevette, hogy egy jól öltözött fiatal leány egyenesen a király után siet. A mellékútról rászórt:

— Pszt! Pszt! Kisasszony! — és integetett neki, hogy jöjjön oda és ne menjen arra.

A leány megfordul, látja a hórihorgas, elegánsan öltözött urat, megijed és még gyorsabban kezd rohanni. A testőr utána. A leány elvesztette a fejét és most már futva érte utol az uralkodót és *Schratt Katalint*. Megriadva kérte a királyt:

— Uram, kérem, védelmezzen meg, az az úr a tolakodásával üldöz.

Megfordulnak és látják a civilbe öltözött testőraltisztet, aki feszesen megállt. *Schratt* elmosolyodik és kérdőleg néz a királyra, aki beleegyezőleg bólint.

— Jöjjön hát velünk, — mondta *Schratt* —, nem lesz semmi bántódása.

Azzal hármásban folytatták a sétát, egyenesen az elzárt kertrészlet felé. Közben *Schratt* tovább beszélgetett, a király is tett megjegyzéseket és a

kislány is igyekezett bekapcsolódni a társalgásba, habár igen félénk maradt és eleinte csak annyit mondott:

— Igen, uram. Hogy mondta ezt, uram? — Pedig nem is hozzá szóltak. Schratt vicceire pedig ő nevetett lehangosabban. Ferenc Józsefet, mint már említettem, a trónörökös halála, főleg pedig a királyné meggyilkolása óta senki sem hallotta nevetni. Mikor az elzárt kis kertajtóhoz megérkeztek, s a király azt kulccsal felnyitotta, Schratt útjára eresztette a kislányt:

— Most már menjen, gyermekem, nem bántja senki.

Csak mikor a kastély ajtaján is befordultak, jutott Schratt eszébe, hogy igazán nem fogja-e senki sem bántani a leányt?

A király beleegyezésével azonnal telefon általt az őrszobára. Eppen jókor. A leányt, amint az uralkodó eltűnt, azonnal hoppon vették a testőrök és bevitték az őrszobára, hogy igazoltassák, a többit meg a rendőrségre bízák.

Amit a leány addig bemondott, az nálunk hihetetlen és lehetetlen volna, de a bécsi nép indolenciájára jellemző. Egy jómódú hietzingi suszter leánya volt. Ott született, ott élt az uralkodó társaságában és nem ismerte Ferenc Józsefet. Ő maga volt legjobban megrémülve, mikor megtudta, kihez csatlakozott és kivel beszélt. Elmondta a királynak, hogy egyik anyai nagybátyja is katonatiszt, az ételmezésnél szolgál, de az nagyon büszke, rátartó, és nem érintkezik velük. Nem olyan, mint az a kedves öreg úr.

*

De térjünk vissza a kihallgatásokra. Elég gyakori jelenség volt, hogy a sok ügyes-bajos ember között, aki mind a király elé igyekezett jutni, elmeháborodott is akadt. Egy ízben kéthónapi budapesti

tartózkodás alatt tizenegy örültet kellett a kabinet irodából elszállíttatnom. Később tudakozódtam *Beniczky* rendőrfőfelügyelőnél, hogy mi lett velük? Azt a választ kaptam, hogy mint gyógyíthatatlanok, valamennyien az angyalföldi elmeegógyintézetbe kerültek.

Nem vagyok pszichiáter, de annyit tudok, hogy az ilyen szegény elmebetegnek nem szabad ellentmondani, mert akkor könnyen dühöngeni kezd. A fődolog pedig az volt, hogy a királyi palotában minden botrányt megakadályozzak. A kabinetiroda előjegyzési helyiségei és a hozzá tartozó lakosztály az a négy földszinti terem, illetve szoba volt, ahol most a kormányzósági gazdasági hivatal van elhelyezve. Az eíő teremben mindig volt egy kabinetfutár, a folyosókon pedig testőrök és detektívek. Egy megbeszélt jeladás a kézzel elég volt a futárnak, hogy az udvariasan kikísért szerencsétlen örültet — rögeszméjének megfelelően — azonnal a királyhoz, a miniszterelnökhöz, vagy a hercegprímáshoz kísérje. Ha egyszer azután két marcos detektív között a zárt kocsiban ült, meg sem állt az elmeegógyintézetig.

Annyira szerencsés nem voltam, mint egyik kollégám, báró W. osztálytanácsos, későbbi osztályfőnök, akihez egyszer két elegánsan öltözött hölgy állított be, ezzel:

— Én vagyok a boldogságos Szűz Mária, ez meg Szent Cecília.

Báró W. ijedtében leült és nem tudott magához térni, amin a szent asszonyok nagyon felháborodtak és zajt csaptak.

De szerencsém volt Szűz Szent Margit-hoz, aki mindenkép a király elé akart jutni, hogy a Margitszigetet adják vissza neki. Elég jól megtermett asszonyság volt Szűz Szent Margit; gondoltam: itt mindjárt mindent porrá zúz, ha megharagítom, hogy kicsaljam a szobából, át akartam kísérni a Zsig-

mond-kápolnába és Kanter Károly apátplébánost odahívatni. De önagysága ebbe nem ment bele, Végre a hercegprímásnak „bedőlt” és Beniczkyék elkísérték.

A kihallgatás külső kerete és a kép, amelyet a megjelentek nyújtottak, rendkívül fényes és impozáns volt. A ruhatárban parádéba öltözött, kardos lakájok és udvari vadászok szedték el a felöltöket, kalapokat, stb. A hölgyeknél általános volt a fekete selyemruha, de nem volt kötelező. Szolid délelőtti uccai toilette volt előírva. Ízléstelenség volt rikító ruhában megjelenni, de azokat sem utasították vissza, akik így voltak öltözve.

Az élőteremben Budapesten magyar, Bécsben osztrák, skarlátvörös ruhába öltözött, alabárdos testőr állt.

Két óriási díszes terem, nagy festményekkel és gobelinekkel ellátva, szolgált a kihallgatásra megjelenteknek gyülekezőhelyéül. A második teremben voltak felállítva a tiszti testőrsegek. A magyar testőrségtől három kapitány és egy őrnagy, az arcieretestőrségtől ugyanannyi, valamennyien teljes díszben. Mindegyik testőrség külön-külön, két ablak közötti óriási tükör alatt lévő márványasztalkához támaszkodva, vagy állva várta, hogy félóránként felváltsa azt a magyar és arciere-testőrt, aki kivont karddal a király szobájába vezető ajtó előtt állott őrt. A magyar testőrségnek Mária Terézia óta ugyanazon díszruhája volt. Gazdagon ezüsttel sujtásozott vérvörös atilla és nadrág, a balvállon átvetett párduckacagány, melyet elől két tenyérszerű nagyságú, címeres ezüstcsat tartott össze; nyusztkalpag kétarasznai kócsagforgóval. Az arciere-testőrség egyenruhája félcombig érő lakk lovaglósizma volt, hófehér szarvasbőrnadrág, vérvörös kabát, gazdag aranypaszománttal és arany vállrózsákkal, ezüst sisak, leomló hófehér, selymes bivalyszőrrel.

Az őrtálló testőrtiszt kardjával csak a királynak, vagy az uralkodóház valamely tagjának tisztelgett. De nem úgy, mint azt a mi tisztjeink szokták tenni, hanem a markolatot a mellhez érintve, magasra felemelték és a lefelé fordított penge hegyét a balkéz két ujjá közé fogták. Ez a mozdulat villámgyorsan történt és első pillanatra mindenkit meglepett.

Nehéz az egybegyűltek színes képét híven megrajzolni. Már az maga érdekes volt, hogy az ismert közéleti nagyságok néha tömegesen voltak jelen. A bíbornokok égőpiros, az érsekek és püspökök violaszín talárban, mind aranycsattos félcipőben. Némelyik püspöknek megvan az a privilégiuma, hogy élénkzöld selyemkeztyűt hord s azon viseli a csillogó drágaköves pásztorgyűrűt. A tábornokok közül a honvédséghez beosztott tábornokok és a huszároktól kinevezett tábornokok skarlátpiros egyenruhában, nyusztprémes, hófehér mentében, nyusztkalpaggal, kócsagförgővel. A többi tábornokok kabátja hófehér, a piros pantallón tényérnyi széles arany sávval. A többi tisztetek teljes díszben, szolgálati jelvénnel.

A budapesti kihallgatások voltak a legfényesebbek. Csak elvétve akadt egy-két fekete frakk. A többi drágakövektől csillogó, színes, fényes díszmagyar volt. Itt-ott egy máltai lovag fehér pantallóban, vörös kabátban, mellén az óriási fehér máltai keresztrel, amely posztóból volt a kabátra varrva. *És Budapesten voltak a legszebb leányok és asszonyok.* Néha a jelenlévő osztrák arcieretestőrök és a többi Bécsből lehozott tiszt nem tudtak hová lenni bámulatukban.

Egyetlen ember tudta mindenkiről, hogy ki kicsoda és miért jött: a kabinetiroda jelenlévő tisztviselője, aki az előjegyzéseket vezette és felelős volt mindenért. Mindenki ehhez fordult felvilágosításért.

A csillagkeresztes és palotahölgyek, úgyszintén az alapítványi hölgyek is, előírás szerint, fekete selyemruhában voltak. Ezek között is számos bájos asszony volt. És akadt mindig néhány gyönyörű kis menyasszony, aki szívesen férjhez ment volna választott katonatiszt-vőlegényéhez, ha őfelsége a kauciót elengedte, vagy leszállította volna. Végre néhány ősz, medáliás kérelmező, egy-két anyóka és fiatalabb asszony, kik a fal mellett levő piros bársonypadkákon húzódtak meg szerényen.

Egyszer egy mellettem álló lakáj, valóságos második Schmölen Tóni, szörnyen fintorgatta az orrát hat vagy hét kékbe öltözött, csizmás kispadára. Végre rászóltam:

— Viselje magát tisztességesen. Tudja, miért jönnek ezek? *Nem kérni, mint a maguk parasztjai.* Hanem összeadtak egypár társukkal három milliót, abból artézi kutakat fúrattak, jótékony intézeteket létesítettek és most csak azt kérik, hogy őfelsége engedje meg, hogy azokat a felség nevérel nevezze el. Hát becsülje meg őket, mert felváltatom.

A szegény sváb öregasszonyokat mindig ki kellett tanítani és kérve-kérni, hogy ne boruljanak térdre a király előtt.

Egy sváb asszonnyal azonban megjártuk. Kérvényt hozott a fia érdekében. Rang szerint bocsátja az ajtónál lévő szárnysegéd a megjelenteket a király elé; egy lakájegyenruhás ajtónálló nyitja az ajtót, a szárnysegéd, mindenkit külön bejelent, kijön és beereszti a soron lévőt, akit a terembiztos teendőket végző fehérpálcás, lovagsizmás udvari főbiztos a teremben felkeres és előrevezet. Ezekon kívül még egy udvari orvos is mindig jelen volt, az esetre, ha valaki rosszul találna lenni. Erre azonban soha szükség nem volt. És jelen volt

még az a bizonyos rendőrtisztviselő, — szerényen meghúzódva, hogy lehetőleg észre ne vegyék.

A sváb asszony kérvényével egyike volt az utolsóknak, alig következett utána még néhány kérvényező. Amint az anyóka kijött a királytól, leült a szárnysegéd közelében egy bársony padra. Azt hittük, nagyon elővette a lelki izgalom és kifáradt. Hadd pihenje ki magát.

Mikor azonban az utolsó néhány jelentkező is már az ajtó előtt várt, az udvari főbiztos odalépett hozzája és figyelmeztette, hogy most már mehet.

Az asszony ülve maradt és kendővel bekötött fejét rázta.

— Ná! Én a császárhoz akarok menni!

— De hiszen most volt őfelségénél. Elvégezte a dolgát, mire vár még?

— Én a császárhoz akarok menni!

Nem lehetett vele bírni. A szárnysegéddel együtt odament mindenki. Hiszen bent volt már. Hát mit végzett odabenn?

— Ott egy öreg úr volt, aki mindenáron el akarta venni a kérvényemet. De én nem adtam ám oda neki. — És diadalmasan pakolta ki megmentett kérvényét a keszkenőjéből.

— Szerencsétlen, — mondták neki —, hiszen az volt a császár és király őfelsége!

Az asszony elmosolyodott és hitetlenül rázta a tejét:

— Az nem lehet! Hiszen nem is volt korona a fején!

*

Az is tény, hogy egy vidéki *zenetanárral*, aki kitüntetését jött kihallgatáson megköszönni, jókedvű ismerősei elhitették, hogy a királyt az úgynevezett „nagy címmel” kell megszólítani. Ő tehát rákezdte.

— Császári és apostoli király felség! Ausztria császára, Magyarország apostoli királya, Csehország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Gácsország, Lodameria és Illyria királya! — és fradrata egész addig, hogy: Trieszt, Cattaro és a vend hátrófság ura!

A királynak legalább néhány derült percet szerzett vele.

Egy *rabbi* szintén kitüntetését, a Ferenc József-rendet, jött megköszönni. Alig volt bent, már kirohant és lelkenedezve kiáltozott:

— Egy kalapot! Egy kalapot! Hamar egy kalapot!

Természetesen a kalapok mind a ruhatárban vagy pedig kézben voltak s a rabbi össze-vissza szaladgált a teremben, kétségbeesve keresve egy kalapot.

Azt hitték már, hogy megbolondult és éppen le akarták fogni, mikor végre kimagyarázta magát.

Megkérte a *királyt*, hogy elmondhassa fölötte az úgynevezett „nagy áldást” és őfelsége megengedte. De a „nagy áldást” csak föltett kalappal lehet elmondani. A király ezt is megengedte. Innen a nagy izgalom és kalapkeresés.

Kurz Zelma, aki Jeritza Mária előtt a bécsiek legkedveltebb és legdédelgetettebb művésznője volt, megkapta 15 év előtt a kamaraéneskesnői címet. Ezt jött egy Schönbrunnban megtartott általános kihallgatáson megköszönni. Kurz Zelma 15 év-előit csodaszép volt és noha minden héten legalább egyszer-kétszer hallottam az operában, először volt alkalmam vele beszélni. A kihallgatásra az intendants-helyettes jelentette be. A kihallgatási teremben hozzá hívtak, mert hirtelen elsápadt, rosszul lett és minden tagjában reszketett.

Bevallotta, hogy iszonyúan fél és nem mer az uralkodó elé lépni.

Ez nem volt tettetés, nem volt komédia, hanem valóságos idegroham. Az arca eltorzult a kintől.

Elkezdtem beszélni hozzá. Nevetséges. Ő, aki minden nap ezer és ezer ember előtt énekel és nincs lámpaláza, mitől fél?

— Az más, — mondotta —, azt megszoktam. De nem merek öfelsége elé lépni.

— Azt is meg lehet szokni és mi megszoktuk! — bátorítottam. — Van egy biztos mód és el fog tűnni minden elfogultsága. Nézzen egyenesen öfelsége szemébe. Gyönyörű kék szemei vannak; végtelen jószágot és nyugalmat fog kiolvasni belőlük. Eszébe sem fog jutni többé félni.

És Kurz Zelma majdnem öt percig maradt az uralkodónál, ami általános kihallgatáson igen nagy idő. Boldogan mosolyogva, biztos léptekkel jött ki. Még az etikettszerű mély meghajlás is oly kitűnően sikerült, mint a színpadon.

Ősrégi szokás volt, hogy a pozsonyi orth. izraelita hitközség minden évben, Szent Márton-napja körül, három hizott ludat hozott küldöttségileg a királynak, hódolatuk jeléül. Ezeket a libákat a pozsonyi zsinagóga udvarán nevelték és a legszébb hármát kiválasztva, Bécsbe vagy Budapestre vitték, ahol a király éppen tartózkodott. A „Martini-Gänse” története odáig vezethető vissza, mikor a zsidók a magyar királytól először kaptak letelepedési engedélyt a pozsonyi Schlossbergen lévő ghetto számára és évi adójukat a letelepülésért libákban rótták le.

A küldöttségnek kihallgatásra történt előjegyzését be kellett jelentenem báró *Schiessl* kabinetigazgatónak is. Ez szabály volt minden küldöttségre nézve. Báró *Schiessl* nem értette a dolgot.

—Hogyan hozzák a zsidók a libákat? Szalagon vezetik be a terembe?

Meg kellett magyaráznom, hogy leölt libákról van szó, amelyeket tényleg nemzetiszínű szalagokkal díszítettek fel. Egyébként a küldöttség a libákat kihallgatás előtt leadja az udvari gazdasági hivatalban.

Voltak olyan szegénysorsú kérelmezők is, akik messze földről jöttek méltányos kérelmükkel a királyhoz és a kihallgatás alatt kértek valami kis pénzbeli segílyt. A király a kabinetirodához utasította őket és a kihallgatási jegyzékre, mely előtte feküdt, vörös *írónnal* egy összeget írt fel.

Ebből láttuk, hogy *Ferenc József*, akinek pénz ügyszólván sohasem volt a kezében, mennyire ismerte a pénz értékét. Nem úgy, mint annakidején *Albrecht* főherceg tábornagy, kiről köztudomású, hogy fogalma sem volt a pénzről. Egyszer egy tehetséges, Jóraivaló tiszt adósságokba keveredett, annyira, hogy le kellett volna rangjáról mondania és otthagynia a katonaságot. *Albrecht* főherceget kérték, hogy ismert nagylelkűségével segítsen a megszorult tisztén.

— Adjanak hát neki *öt forintot!*

Megzavarodva és akadozva jegyezte meg erre a titkárja, hogy az talán mégis kevés lesz.

— Adjanak hát neki *ötvenezer forintot!*

A két összeg között *Albrecht* főherceg nem igen talált lényeges különbséget.

Ferenc József a kihallgatások alkalmával annyira ment, hogy az általa kiutalt összeg mindig megfelelt a vasúti távolságnak és a kérelmező társadalmi állásának. Bőkezű ajándék volt, de mindig arányos.

Egyéb alkalmakkor kiosztott pénzsegélyeiről és adományairól másutt lesz szó.

A koronaőrség egykori parancsnoka, *Anders Emil* százados, kihallgatásra jelentkezett, hogy a királyt a koronaőrség újonnan épült laktanyája, jobban mondva: palotája megtekintésére meghívja. Anders százados sohasem tudta meg, miért fogadta őt -a király oly rendkívül nyájasan és szívesen.

A szárnysegédnek átnyújtott lajstromba csak annyi volt beírva: Anders Emil, százados. A szárnysegédek közül pedig a kihallgatás napján G. *örgróf*, alezredes volt szolgálatban, aki arról volt nevezetes, hogy nagyot hallott, sőt némelykor, ha rossz napja volt, oly süket volt, mint egy ágyú. Ami azért nem is volt oly meglepő, mert a „*bimzerek*” (régii tréfás neve a tűzéréknek) közül került ki szárnysegédnek.

Amint *Anders* sorra kerül és a szárnysegéd előtt meghajtja magát, G. *örgróf* végignéz rajta és megijed tőle. Ilyet ő még sohase látott. A koronaőrségnek akkor még nem a mai, hanem a régi skarlátvörös egyenruhája volt, zsinórozás helyett a mellen vert ezüsből készült pántokkal. Hozzá sárga csizma, fekete bőrrel bevont ezüstveretes fringia, rojtos, fekete, magyar nyakkendő, de a katonai csillag-rangjelzéssel a galléron és a kézben ezüst magyar sisak, turulltollal.

G. *örgróf*, alezredes hirtelen hozzám fordult és halkán kérdezte:

— Mi ez? Tűzoltóparancsnok?

Elnevettem magamat és csak annyit mondhattam:

— Mi jut eszedbe?

De ezt a szárnysegéd nem hallotta.

Ekkor a királytól már jött is ki az ajtón, aki éppen a kihallgatáson túlesett, G. *örgrófnak* be kellett surrannia az ajtón, bejelenteni a következőt. Mikor Anders százados már bent volt, kérdi tőlem a szárnysegéd újból:

— Tűzoltóparancsnok, úgy-e?

Erre megmagyarázom neki, hogy katonatiszt létére hogyan lehetséges, hogy ezt az egyenruhát nem ismeri? Hiszen minden udvari bálon és nagyobb ünnepségen a koronaórség sorfalat áll a fölépcsőkön és a csarnokban.

G. alezredes annyira megzavarodott, hogy csak annyit tudott mondani:

— És én tűzoltóparancsnokot jelentettem be. Nagy hiba volt ez?

Mikor azonban Anders százados a királytól kijött, G. őrgrof azonnal lefogta.

— Hát mi történt? Mit mondott őfelsége?

A koronaórség derék parancsnokának az arca csak úgy ragyogott az örömtől és a megelégedéstől.

— Őfelsége rendkívül kegyes volt. Sohasem hittem vota, hogy ennyire jókedvű és kedves is tud lenni. Mindig oly szigorúnak, majdnem mogorvának láttam. Mosolyogva fogadott és kétszer nevetett is, mikor kikérdezett. Meg is ígérte, hogy bizonyosan eljön. Nagyon kérdezősködött, hogy nem tűzveszélyes-e az új laktanya? Nagyon kedves volt.

Mind a ketten. G. szárnysegéd is, meg én is az ajkunkba haraptunk. A szárnysegéd bosszúságában, én meg már majdnem elnevettem magamat. Persze, senkinek sem szóltunk. Mégis mindenki megtudta. A király elmondta gróf *Paar* főhadsegédnek, az meg tovább adta.

Sokan méltán csodálkoznak azon, hogy a király mellé szárnysegédnek oly tisztet osztanak be, akinek hallási defektusa van. *Ferenc József* pedig sohasem tett ez ellen kifogást. Tudta, hogy egy tisztre nézve rendkívüli kitüntetés, ha szárnysegédnek nevezheti ki. Nem akarta elrontani ily szervi hiba miatt egy különben szolgálatképes tiszt karrierjét.

Régebbi időkben még G. örgrófon is túltett nagyothallás dolgában *Rohonczy* szárnysegéd, aki később, mint tábornok, budapesti városparancsnok lett.

A kabinetiroda akkori főnöke báró *Braun* volt, aki az abszolútizmus idejéből fennmaradt legmagasabb rangot, az *államtanácsosi* címet viselte.

Ferenc József csengetett egy délelőtt a szárnysegédnek, s a belépő *Rohonczy* őrnagynak németül a következő parancsot adta:

— Ki akarok lovagolni, de előbb még *Braun* államtanácsossal szeretnék beszélni.

Rohonczy sarkon fordult és kiment. Csak odakint kezdte összeszedni a keservesen megjegyzett szótagokat, a „*Staatsratot*” nem hallotta, csak ennyit:

— Ausreiten — Staats — Braun.

Megkérdezte tehát odakint a király bizalmas komornyikját, nem tud-e arról, hogy a király az utolsó időkben valami állami ménesből származó barna, — jobban mondva: pej — lovat lovagolt?

Az emlékezett rá. Persze. Der grosse Braune aus dem Staatsgestüt. És leküldték az udvari istállóba.

A király várt öt percig, tíz percig. Azután újra becsengette a szárnysegédet:

— Hát mi lesz? Jön a *Braun*, vagy nem jön?

— Felségednek legalázatosabban jelentem, — már nyergelik.

A budapesti *Ferenc József* lovassági laktanya zárókötetelési ünnepén, 1886 augusztus 30-án, történt, hogy midőn a király, *József főherceg* és más előkelőségek már aláírták a zárókő okiratát, gróf *Pejacsevich* hadtestparancsnok lépett az asztalhoz, de az íróttal a kezében zavartan keresgélni kezdett valamint a zsebében. Erre *Ferenc József* szó

nélkül odanyújtotta neki saját orrcsiptetőjét. Pejacsevich köszönettel átvette, feltette a cvikkert, aláírta az okmányt, de szórakozottságában elfelejtette visszaadni az orrcsiptetőt. Ferenc József nevetve kérte azt vissza:

— Kedves gróf, odaajándékozni már még sem szeretném a cvikkeremet.

Ugyanilyen esetnek a fordítottja történt meg egy kihallgatáson.

Bokor Nándor magyar kovácmester kiváló gazdasági gépeiért megkapta az arany érdemkeresztet és ezt kihallgatáson köszönte meg. A kihallgatás végén a kovácmester a zsebébe nyúlt, elővette Ferenc József arcképét és így szólt az uralkodóhoz:

— Még egy legalázatosabb kéréssem volna, felséges uram. Méltóztassék aláírni ezt az arcképet.

A király megkérdezte, miért kéri a derék mester a kép aláírását.

— Ha meghalok, az érdemkeresztet vissza kell szolgáltatni. Családomnak azonban szeretnék valami emléket hagyni arról a kitüntetésről, hogy felségednél jártam.

— Nincs mivel aláírnom, — felelte Ferenc József, aki minden jelentkezőt nem az íróasztalánál, hanem egy álló pultus mellett állva fogadott, amelyen csak egy vörös írón feküdt.

— Itt a ceruzám — válaszolta a kovácmester készségesen.

Ferenc József elmosolyodott és aláírta az arcképet.

Bokor uram átvette a képet, megköszönte az aláírást, de csak nem akart mozdulni. Zavartan köhécselni kezdett.

— Óhajt még valamit? — kérdezte a király.

— Igen, felség, a ceruzámat, amelyet emlékül szülőfalum iskolájának ajándékoznék.

A király nevetve nyújtotta oda a kovácsmesternek a kezében felejtett ceruzát.

Az aláírással ellátott arckép ajándékozása különben a legnagyobb és igen ritka kitüntetések közé tartozott, amiben csak uralkodócsaládok tagjai és kiváló államférfiak részesültek. A művészi kivitelű fénykép remek mívű, drágakövekkel kirakott keretéről mindenkor külön utasításra a főkamarsmester gondoskodott. Emlékezetes még Deák Ferencnek a királyi kitüntetésekkel szemben *tanúsított*, végtelékig menő szerény tartózkodása. Midőn megkapta a királyi pár aláírásával ellátott arcképeket azokat kivette a keretből és megtartotta, a drágaköves aranykeretet pedig hódolattal visszaküldötte.

VI. FERENC JÓZSEF MINT VADÁSZ.

Darányi Ignác és a vadkan. — Az erdőőr és a zergebak.

A vadászat nemcsak főúri időtöltés volt *Ferenc József* szemében, hanem mélyen gyökerező, soha nem lankadó szenvedély. A legélesebben elítélte azokat a mindinkább lábrakapó „mészárlásokat”, melyeknek főuraink nagyrésze, elsősorban *Ferenc Ferdinánd* főherceg, hódolt s amely körvadászaton egy nap öt—hat puskás néhány ezer fácánt és nyulat hozott terítékre. *Ferenc József* főleg a nagy vadat, elsősorban a zergét és a szarvast kedvelte, s azt is nem annyira hajtóvadászaton, hanem cserkészeten kereste fel.

Ha a városligeti Mezőgazdasági Múzeum vadászati termében egy pillantást vetünk *Ferenc József* közszemlére kitett lőjegyzékére, ott is óriási számokra fogunk találni. De ne feledjük el, hogy ezek a számok, amelyekben az uralkodó utolsó életéveiben elejtett vadászsákmány nem is fordul elő, hosszú, 60 évnél is hosszabb idő alatt érték el a majdnem fantasztikus magasságot.

Ne higye senki, hogy *Ferenc József*nek a vadász-személyzet könnyítette meg a vad elejtését. Zergét nem lehet tetszés szerint a puskacső elé hajtani. A kétezredik elejtett zergét *Ferenc József* is úgy megbecsülte, hogy nemcsak a trófeumot őrizte meg, hanem az egész állatot kitömette és az ischli villa halljában állíttatta fel.

A Mezőgazdasági Múzeumban láthatjuk azt az óriási vadkant, melyet Ferenc József a gödöllői erdőségekben ejtett el. Ennek története van. A vadászaton *Darányi Ignác*, az akkori földművelésügyi miniszter is résztvett és midőn a gyönyörű ritka példány terítékre került, nem számolt a király izzó vadászszenvedélyével és érthető jogos hiúságával, hanem nyomban, melegében elkérte a vadkant a múzeum számára. Csak akkor kapott Darányi észbe, mikor a király nagyon megnyúlt, savanyú arcát meglátta. Sietett megjegyezni, hogy a trofeumot, az agyarakat nem kéri, mert azokat művészi utázzattal is lehet pótolni, s az megmarad a király gyűjteménye számára.

Ferenc József arca azonnal felderült, sőt Darányit szivarral kínálta meg! A kitömött példány pedig mesterséges agyarakkal került a múzeumba.

Ferenc József, még 80 éves korában is, ha egy nyári vagy őszi délután vadászatra készült, szinte gyermekes örömmel már a kora hajnali órákban felöltötte rövid bőrnadrágját, mely a térdeket szabadon hagyta és kurta, szürke vadászzekéjét. Kétségbe volt esve, ha a szarvaslesről eredmény nélkül tért haza. Ha azonban kalapja mellett ott díszlett az elejtett vad mellett való bokorról vagy fáról tépett galy (Bruch), akkor arca csak úgy sugárzott az örömtől, hogy a szeme és a keze még biztos.

Sohasem kímélte magát és a vadászszabályokat mindig szigorúan szem előtt tartotta. Életének utolsó éveiben, szarvaslesen zivatar érte utóit. Az eső kövér cseppekben kezdett hullani. Vadásza hozta az esőköpenyt, mert a király még mindig nem volt hajlandó a lest elhagyni. Szigorúan visszautasította a köpenyt.

— Ez nem vadászhoz illő. (Das ist nicht Waidmännisch.) — és inkább bőrig ázott.

A gödöllői remek vadászterületeken kívül Salzkammergutban, Ebensee-n is volt fővadászmester!

hivatal. Gyönyörű vadászkastélyok tartoztak ide: Offensee, Langbathsee, Mürzsteg, hol a rettenetes véget ért *Miklós* orosz cár is vadászott 1903-ban.

Zergevadászatonk rendesen egy, a helyi viszonyokkal ismerős erdőőr kalauzolta a királyt. Ezek nem tartoztak az udvari személyzethez, hanem egyszerű vadőrök voltak, akik néha hónapokig figyeltek egy-egy remek zergét, hogy mikor és hol szokott „váltani”.

Egyik erdőörnek, Egger Lajosnak, aki maga is szenvedélyes vadász volt, sikerült egy kapitális bakot a király fegyvere elé juttatni, de Ferenc József nem lőtt azonnal, amint a gyönyörű állat egy távoli szikla mögül előbukkant.

Az erdőőr nem értette a király késedelmeskedését és háta mögül suttogva rászólt:

— Felség, lőjjön! Lőj jön!

Az uralkodó felkapta a fegyvert, de még mindig habozott. Talán a távolságot találta igen nagynak.

Egger végső türelmetlenségében újra rászólt:

— Lőni! Lőjjön már!

A következő pillanatban a zergebak már el is tűnt. Ferenc József érezhette az elkövetett hibát és mintegy mentegetőzve és önmagát vigasztalva, hátraszólt:

— Vissza fog ez még jönni.

Mire Egger mindenről megfélekedkezve, keserves csalódásában kifakadt:

— Majd füttyülni fog ez magának valamit.

Az erdőőr még erőteljesebb kifejezést használt, azt a szót, amelyet a Waterlooi ütközetben állítólag a gárda parancsnoka, Cambronne ejtett ki.

De azután térdre is esett az uralkodó előtt.

Ferenc József meg úgy megszerette ezt a szókimondó embert és szenvedélyes vadászt, hogy azonnal felvette udvari vadászai sorába és előléptetése

után rövidesen Egger lett egyik legkedveltebb komornyikja.

Ferenc József környezetében is szerette a jó vadászembert. Az akkori szárnysegédek közül *Horthy Miklós* fregattkapitány, Magyarország jelenlegi kormányzója volt egyike a legkiválóbb vadászoknak. Rendkívül szenvedélyes puskás volt dr. *Kerzl*, az udvari orvos is. Ferenc József meg is gyanúsította ezt a kedves és nagyon rokonszenves embert. Kerzl mindenkép ráakarta bírni a királyt, hogy egészségének helyreállítása végett ismét huzamosabb időt töltsön Gödöllőn. Ferenc József kitért az orvosi tanács elől, kormányválság volt Ausztriában, nincs ideje. *Kerzl* nem állott el a dologtól és hangsúlyozta, hogy ha a király az ajtón kidobja, az ablakon fog visszatérni. Végre a király ezzel torkolta le:

— Igen, ön mindig azt kívánja tőlem, hogy Gödöllőre menjek, csak azért, hogy ott kedvére vadász-hasson. Ismerjük már ezt.

Ischl is nagyon szerette Ferenc József. Ez a ragaszkodása gyermekkorából származik: legboldogabb gyermekeveit töltötte ott.

Az ischli fürdőközönség, egynéhány előkelősen kívül, mindinkább elzsidósodott- *Ferenc Józsefet* ez éppen nem bántotta. Egy ízben *Koerber* osztrák miniszterelnök referált Ischlben és Ferenc József egy sajtóságos megjegyzést tett:

— Nem vagyok én *mesüge*.

Koerber meglepetve pillantott fel:

— .Hogyan? Felséged *jüdlizik?* (*Zsidó jargonban* beszél.)

— Na hallja, ha az ember hetven év óta Ischlben nyaral!

Báró *Wenckheim Béla* is gyakran volt hivatalos udvari vadászatokra. Egy ilyen alkalommal a

pagony szélén előbukkant egy őzbak, Ferenc József rálő és elhibázza. Azután Wenckheim süti rá a fegyvert és az állat összerogy.

— Azt a bakot én küldtem önnek, — szólt tréfásan a király.

Ami vadásznyelven annyit tesz, hogy készakarva nem lőtte le és a szomszédjának akart vele örömet okozni.

— *Ja, ja,* — válaszolt mosolyogva a király egykori kedvelt minisztere, — *das kenn'mer schon,* Majestät.

VII. UDVARI ÜNNEPSÉGEK

Udvari bál. — Bál az udvarnál. — Fogadóesték. — Théâtre paré. — A nagycsütörtöki lábmosás. — Egyéb húsvéti ünnepségek. — Úrnapi körmenet. — Karácsony ünnepe Wallsseeben Mária Valéria kir. hercegnónél. — Mária Valéria királykisasszony szadai dajkája. — Dr. Schmalzhofer, a kir. hercegek nevelője. — Hatvankilométeres úton fáklyás tűzoltók Wallsseeig. — Néhány apróság Ferenc József életéből. — Sándor szerb király fogadtatása Budapesten. — Báró Bánffy Dezső miniszterelnök és Ferenc József mint nyelvmester. — Gróf Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök és Ferenc József. — **Ki fizeti meg a szentet? — Ferenc József és **Nikita.****

Ferenc József udvartartása nemcsak egyike volt a legfényesebbeknek az egész világon, de ízlés, festői színek és pompa dolgában túltett a berlini, madridi, sőt a londoni udvarokon is. A király magas életkora dacára sem vonta ki magát a fényes ünnepségek alkalmával reá háruló pazar, de fárasztó reprezentálásokról, melyeknek valójában csak a háború kitörése vetett véget.

Az udvari ebédekről már szóltunk. A legfényesebb ünnepélyek voltak az „udvari bál”, a „bál az udvarnál”, a fogadás, vagy fogadóest, a díszelőadások az udvari színházakban, vagy másként: a théâtre

paré”. Rendkívül fényes, egyházi jellegű ünnepségek voltak húsvétkor, Úrnapján és ezekhez járult *Károly* király alatt Budapesten a Szent István-napja is.

Az „*udvari bál*”, melyet azelőtt minden évben Budapesten is, Bécsben is megtartottak, távolról sem volt oly exclusiv jellegű, mint a „*bál az udvarnál*”. Sőt Bécsben annyira kiterjesztették a meghívottak sorát, hogy a termekben, főként a szakácsművészet remekeivel és a legkitűnőbb borokkal és italokkal megrakott buffetben, mozdulni sem lehetett. A buffetasztalok végtelen sora előtt pedig nem éppen épületes jelenetek játszódtak le. *Budapesten a meghívott társaság már sokkal jobban meg volt válogatva*, ami határozottan a Budapesten székelő magyarországi udvarnagyi hivatal érdeme volt. A hivatal vezetője és lelke, majdnem két évtizeden át, *Szegedy-Maszák Aladár* udvari tanácsos, a helyi viszonyokkal teljesen ismerős volt és a Bécsből lejött, tájékozatlan főudvarmesterei hivatali tisztviselőknek megbecsülhetetlen szolgálatakat tett.

Arra gyenge a tollam, hogy egy ilyen, két-három évtized előtt megtartott udvari bál összehasonlíthatatlan fényét és pompáját leírjam. Különösen feledhetetlen látvány volt, mikor az újonan kiépült budai királyi várpalota márványtól, aranytól, kristálytól csillogó, csodaszép, új termei először nyíltak meg a meghívottak előtt. A főúri családok féltve őrzött ékszerei, a gyémántok, rubinok, smaragdok, topázok zuhataga ragyogott a hófehér női kebleken, a büszke bársony-és aranybrokát-mentéken és kócsagos forgókön.

Öt különféle, festői szép testőrcsapat és a magyar királyi koronaórség sorfala között vonult fel Nagymagyarország színe-virága. A sok drága kő, és ékszer között feltűnt egy-két fiatal leánykának bájos alakja, — egy repkényszállal, vagy néhány virággal pótolva a kövek ragyogását. Ezeket akor mutatták be először

az udvarnál, — a rangban legidősebb királyi hercegnő helyettesítvén az annyira hiányzó királynét

Régi gyakorlat és sok tapasztalat annyira kiképezte a szertartásmesteri hivatal vezetése alatt álló teremszolgálatot, hogy minden a legpéldásabb rendben folyt le a bálokon. Ha a teremben megjelent a magyarországi udvarnagy fehérpálcás „daliás” alakja, s a koronás díszben végződő hosszú pálcá tompan hármat koppant, halotti csönd támadt az összes helyiségekben. Hallani lehetett a ruhák suhogását, amint a király skarlátvörös huszártábornoki, fehérmentés alakja mögött az uralkodóház tagjai párosan bevonultak.

És amint a táncterembe ért a fényes menet, Bécsben a híres *Strauss* és később *Ziehrer* udvari zenekara rázendített az első táncra, Budapesten meg a feledhetetlen *Berkes* bandája húzta rá:

„*Vékony deszka kerítés*”.

Mindig ezzel kezdték a budapesti udvari bálakat.

A budavári udvari bálokon volt az is, amit Bécsben hiába kerestünk volna: fesztelen, jókedvű mulatság. Közismert alakja volt a budavári báloknak báró *Prileszky Károly* udvari gazdasági igazgató. Egyenruhájának minden zsebe formátlanra dagadt a belegyömöszölt bonbonniérek-től, melyekkel mindenkinek kedveskedett. És ezek a zsebek, mint a bibliai olajos kancsó, kiüríthetetlenek voltak. De arra sohasem jött rá senki, hogy mikor és hol telnek meg újra. Ezzel ellentétben, élénk ellenszenvnek örvendett *Friedrich Wilhelm Nepalleck* udvari szertartási igazgató. Boldog volt, aki ellenörködését kijátszhatta és valamilyik fiatalabb hölgyet bevezethette a „*kizárólag uraknak*” rezervált buffetbe. Míg végre több hölgy volt a buffetben, mint úr. És ráadásul a főúri és udvari világ olyan hölgyei, akik *Nepalleck* úr számára kidobhatatlanok voltak. Ekkor a cseh beamter feladta a hiábavaló küzdelmet ezzel a fegyelmezetlen, rebellis nációval. De ekkor már széltében továbbadták a szállóigét;

— Hallottad már, hogy Vilmos német császár nagyzási hóbotba esett?

— Hogyan? Vilmos császár?

— Igen, Vilmos császár. Gondold csak, azt képzeled magáról, hogy ő a Friedrich Wilhelm Nepalleck.

A „bál az udvarnál” inkább az uralkodóház intimebb, mintegy családi jellegű ünnepélye volt. Itt már igen szigorú mértékkel, a feltétlen udvarképeséssel mértek. Az ezredtulajdonosok a szerényebb ezredesi egyenruhában jelentek meg. De minden ezredesnek aranygyapja, vagy legalább is néhány nagykeresztje volt. A fogadóesték éppoly fényesek voltak, mint az udvari bálók, de tánc és zene nélkül. Általában akkor már az ilyen fogadást az udvarnál „rout”-nak nevezték.

A „théâtre paré” kizárólag meghívott vendégek jelenlétében, valamely külföldi uralkodó tiszteletére rendezett díszelőadás volt, — még a karzaton is kegyelmes asszonyok ültek, ha volt protekciójuk. Pazar világitás és virágdísz öntötte el az egész nézőteret.

Az udvar a színpaddal szemben lévő nagy udvari páholyban foglalt helyet. Az egész nézőtér felállással és meghajlással, a zenekar a megfelelő himnusszal üdvözölte az uralkodókat. Felvonásközben a nézőteret az udvari cukrászda szolgálta ki.

VII. *Edward* angol király trónralépte után Bécsben bemutatkozó látogatást tett. Tiszteletére az udvari operában théâtre paré volt. Aidának csak a második felvonását és három balletet adtak. Aida második felvonásának új díszlete több mint félmillió koronába került, a harmadik ballet után majd minden táncosnő lába véres volt a hallatlan, pihenés nélküli erőfeszítéstől.

A fényes udvari bálók és multságok pompáját az egyházi jellegű ünnepek külső dísze és megragadó fensége lehetőleg még felülmúlta. A húsvéti

ünnepségek sorozatát a nagycsütörtöki lábmosás nyitotta meg, melyhez hasonlót csak a vatikáni világszóló szertartások alkalmával lehetett látni, sokkal szerényebb kiadásban pedig az esztergomi hercegprímási udvarnál.

Bécsben nagycsütörtökön már a Hofburg külső képe is megváltozott. A bejáratoknál és a belső óriási udvarok átjáróinál, ahol más napokon a sötétzöld-kabátos, vállrózsás, leomló lószőrforgós-sisakos gyalogtestőrség állt őrt, mindenütt két-két huszár állt lóháton, teljes díszben, kivont karddal. Ez a lovasőrség egész szokatlan látványt nyújtott.

Annak emlékére, hogy az Üdvözítő tanítványainak lábát megmosta, a keresztény alázatosság tanúsítására az uralkodó is minden nagycsütörtökön 12 szegénysorsú aggastyán és agg nő lábát mosta meg. Az ünnepélyes szertartás a bécsi Hofburg legnagyobb termében ment végbe, a király gálaegyruhában, rendjeleinek arany-nyakláncával díszítve, térden állva és térden csúszva a tizenkét ülő aggastyán és tizenkét elaggott nő jobb lábát egy aranymedencébe mártott kendővel megsimította.

Természetesen, ez az ünnepi szertartás, melynek lefolyása alatt egy pap az evangélium idevonatkozó verseit olvasta, az aggastyánokra nézve is különös megtiszteltetés volt, és már hónapokkal azelőtt kiválogatta a bécsi Hofburg plébánosa a jelentkezők közül a legerdemesebbeket. A követelményeknek nem is volt oly könnyű megfelelni, mert csakis a legöregebbek, akiknek nagyrésze közel járt a kilencvenedik életévhez, sőt azt meg is haladta, jöhettek tekintetbe. Ezek közül is csak azok, akiknek előélete feddhetetlen volt, s akik közbecsülésben állottak. És ráadásul még földhözragadt szegényeknek is kellett lenniök. Bizonyára elég nehezen összeegyeztethető feltételek. És mégis tömérdek pályázó akadt.

Az aggastyánok a szertartáshoz sajátos közporkori jelmezt kaptak, mely sajátjuk maradt. A fér-

fiáknál térdnadrág, csatos cipő és galléros rövid kabát, a nőknél flamandszerű viselet volt a jellegzetes öltözet. Úgy néztek ki, mintha egy Van Dyck-képből szállottak volna ki.

A lábmosás után fényesen terített asztalhoz ültették az aggodat és a király személyesen szolgálta fel pompás aranytálakon a böjti étkeket. Természetesen ez is csak amolyan látszólagos lakoma volt, mint a király és királyné koronázási ebédje. Az ételleket az asztalnokok nyújtották az uralkodónak. A lábmosási szertartás volt az egyetlen alkalom, melyen a sokak előtt titokzatosnak látszó cs. és kir. asztalnoki méltóság viselői szerepléshez jutottak.

A java azonban csak ezután következett, mert a látszólagos lakoma után minden öregnek bőséges, ínycsiklandó holmit csomagoltak össze az udvari konyhában, mindegyiknek egy erszény pénzt nyomtak a markába és udvari fogatokon szállították őket a szállásukra.

Ferenc József a nagypénteki és nagyszombati ájtatosságokról sem maradt volna el egyszer sem. A nagyszombati feltámadási körmenet egyébként meglehetősen összezsugorodott és csak a Hofburg folyosóra szorítkozott, amennyiben a Bellaria felé eső Szent József kápolnában levő Szentsírtól a Hofburg-kápolnáig terjedt.

A húsvétvasárnapi szentmise a Hofburg-kápolnában annál nagyobb fényvel és rendesen a pápai nuncius pontifikálása mellett ment végbe, mert ez az ünnep tulajdonképp az aranygyapjas rendnek speciális ünnepe is volt. Ezt a rendet *Jó Fülöp* burgundi herceg alapította 1429-ben, tagjai csakis régi főnemesi katolikus családok tagjai lehettek. A vallási jelleg különösen hangsúlyozva volt, mert e rend lovagjai a pápától különös privilégiumokat nyertek. Így bármely lovag hordozható oltárt (altare portabile) vihetett magával, melyet bárhol, akár hálószerbájában is felállíthatott és misét mondathatott. A

rend lovagjait azelőtt harangzúgás illette meg, akár csak a megyés püspököt, vagy egy bíbornokot.

Bécs utcáinak legfényesebb, legragyogóbb napja és látványossága kétségkívül az úrnapi körmenet volt. Hat hófehér spanyol csődörtől vont díszhintáján vonult az uralkodó a Hofburgból a Szent István székesegyházba. Előtte négyes fogatú díszhintókon az összes főhercegek. A Szent István-téren a magyar testőrség és az arcieri-testőrség, az előbbi szürke, utóbbi hollófekete lovakon tisztelgett az uralkodónak. Az utakon és tereken Bécs összes hetyőrsége díszben állt sorfalat. A körmenet a Szent István székesegyházból a következő utat vette: Kärntnerstrasse, Neuer Markt, Augustiner-strasse, Kohlmarkt, Graben. A Neuer Markton, a Lobkowitz-téren, a Michaeler-téren és a Grabenen állottak a rögtönzött oltárok. Elöl haladtak a volt monarchia összes lovagrendjei, ezeket követte a papság, Bécs hercegeirseke a menyezet alatt, utána egyedül Ferenc József hajadonfővel, égő gyertyával kezében, majd az összes királyi hercegek, miniszterek, főméltóságok, a bécsi polgármester a községtanács élén és számtalan egyéb testület és egyesület.

A Hofburgba való visszatértekor az uralkodó tábornagi díszruhájában, összes arany rendjelynyakláncával I. Ferenc lovasszobra elé állt és csengő zeneszó mellett megkezdődött az egész helyőrségnek a Hofburgon, díszmenetben való átvonulása. Soha más alkalommal katonaságnak zárt osztagban nem volt szabad a Hofburg főkapuit átlépnie. Még a zeneszóval felvonuló főőrségnek is mindennap egy mellékkapun kellett bevonulnia és azon is távoznia. Egyedül a Dampierre-vértesezred volt kivétel, amelynek a Hofburgon át mindenkor szabad átvonulás volt biztosítva s ezt az előjogát a 14-ik drago-

nyosezred örökölte. Ennek az ezrednek az előjogai közé tartozott az is, hogy a régi időkben toborzó asztalát a Hofburg nagy udvarán állíthatta fel, az ezred parancsnoka pedig, még a legújabb időkben is bármikor bejelentés nélkül léphetett be az uralkodó szobájába.

A karácsonyi ünnepeket *Ferenc József Erzsébet* királyné halála óta minden évben legkedvesebb leányánál, *Mária Valériánál*, Wallseeben töltötte.

Wallsee kastélyának volt valami megragadó bája azok számára, akik az udvari élet pompájával torkig voltak már. A kastély gyönyörű erdőségek közepette a Duna felső folyásának egy sziklás kanyarodójánál épült. Sokáig a *Saint-Julien* grófi családnak volt a birtoka (Quyard nemzetségéből), s nem is oly rég szerezték meg *Mária Valéria* kir. hercegnő részére. Ide azonban, ami a kíséretet illeti, még *Ferenc József* is csak úgy jöhetett, mint Lear király az ő gonosz lányaihoz. Hely nem volt a kastélyban, csak 3-4 kíséretbeli úr számára; a kis helységben egy vendéglő volt, ott még egynéhány urat és szolgát el lehetett valahogy szállásolni. A többi kíséret lemaradt.

Nem szabad elfelejtenünk, hogy *Mária Valéria* kir. hercegnőnek 9 gyermeke volt és a kis kastély a nagyszámú személyzettel már is túl volt tömve. *Mária Valéria* volt az első gyermeke *Erzsébet* királynénak, aki a kiegyezés és koronázás után született 1868-ban. *Erzsébet királyné irántunk annyiszor tanúsított szeretetének egyik kimagasló jele volt, hogy feltétlenül ragaszkodott hozzá, hogy ez a gyermeke Magyarországon, a budai kir. várpalotában lássa meg a napvilágot*- *Mária Valéria* volt az, aki első sorban *magyar királykisasszonynak volt számvá*, nevelője a magyar püspöki kar egyik legkiválóbb tudós tagja, *Rónay Jácint* volt. Gyermekeivének legboldergabb részét *Gödöllőn* töltötte.

Még szoptatósadjkája is egyik Gödöllő környékbeli menyecske, *Legendi Lidi* volt Szadáról. Ő róla maradt fenn egy jóízű adoma.

A kis királykisasszony nagyobbacska, 6—7 éves lett, s akik akkor a gödöllői királyi parkba betekintettek, *egy* mesébe illő látványban gyönyörködhetek. A kis királykisasszony egy pici díszhintóban ült, melyet négy hófehér kecske vont. A kecskéken piros sallangos, ezüst veretes szerszám volt, s a fogatot gyalog egy 8—10 éves plundrás négerfiú vezette. Ez a kis szerecsen Gödöllő közönsége előtt már jól ismert alak volt, de mások nem igen tudtak róla.

Legendi Lidinek még évek múlva azután is, hogy elbocsátották a királykisasszony mellől, igen nagy volt a becsülete Szadán. Egyik titkos irigye, egy jámbor szadai asszony bement Gödöllőre, hogy a királykisasszonyt végre ő is meglássa.

A kastély kapujánál a cselédségnél kérdezősködött a királykisasszony után, hogy miképpen lehetne őt meglátni. Azok tréfából megmutatták neki a bő plundrás nadrágban éppen arra haladó kis négerfiút.

— Arra megy ni! Nézze meg jól!

Mire a szadai asszony fejcsóválva, rosszalólag jegyezte meg:

— No bizony! Ezért kár a Lidinek olyan nagyra lennie! *Ezt bizony szebbre is szoptathatta volna!*

Ha későbbi időkben magyar urak oly intimebb jellegű családi udvari ebédekre voltak hivatalosak, melyeken, főleg Ischlben, *Mária Valéria* is jelen volt, *Ferenc József* soha sem mulasztotta el megjegyezni:

— Miért nem beszél magyarul a leánnyal?⁵
Magyar lány az!

És ez a királykisasszony bámulatos előrelátással ki tudta választani gyermekei nevelőjéül a legmegfelelőbb embert, *dr. Schmalzhofer Ferencet*. Ez a férfi valóságos látnoki tehetséggel volt megáldva és ha nem is jósolt, de előre meglátott és kimondott ak-

koriban lehetetlennek látszó eseményeket. Hozzá hasonló tehetséget csak egyet láttam még életemben, gróf Hunyady Józsefet, Károly király későbbi első főudvarmesterét, kiről később lesz szó.

Első találkozásunkkor mondta *dr. Schmalzhofer*:

— Ha már egyszer a kis hercegek nevelésével meg vagyok bízva, úgy akarom nevelni őket, hogy ha nem is kir. hercegek, hanem egyszerű polgárok lennének, akkor is megállják helyüket az életben.

Ha a reábízott gyermekeknek valamit szólt Mária Valériáról, sohasem használta a címzést, hogy csász. és kir. fenség, hanem azt mondotta:

Mondják ezt meg az édes anyjuknak.

Ischlben mindenki ismerte a kis kir. hercegeket. Egy szegényesen öltözött útkaparó az előtte elhaladó kir. hercegek közeledtére félbehagyta munkáját, levette kalapját és mélyen meghajtotta magát.

A kis hercegek gyermeki gondtalansággal nem törődtek a szegényesen öltözött öreg emberrel és vidáman beszélgetve, tovább mentek.

Schmalzhofer megvárta, míg oly messze haladtak, hogy az útkaparó nem hallotta többé szavát, akkor magához hívta a kis hercegeket és indulatosan rájuk szólt:

— Miért nem köszönnek? Látták jól, hogy az öreg ember meghajolt maguk előtt. Hallatlan magaviselet! *Menjenek azonnal vissza, vegyék le a kalapjukat és kérjenek bocsánatot az öreg embertől, amiért nem viszonozták köszöntését. Ha mást nem, legalább a korát tiszteljék benne!*

És mikor a kis hercegek, belátva tévedésüket, készséggel eleget tettek a vett utasításnak, *Schmalzhofer* még egyszer elővette őket:

— Soha se történjék ez többet! *Higyjék el, nem is lehet már oly messze az az idő, amikor senkinek sem fog már eszébe jutni, hogy maguknak egyáltalán köszönjön.*

És Ausztriában, az annyira dédelgetett Ausztriában, a világ leghálátlanabb és lergelrontottabb népe közt, ez az idő csakhamar be is következett.

Mennyire szerette *Erzsébet* királyné is ezeket a kis unokáit! Meggyilkolása előtti napon, 1898 szeptember 9-én, Genfben kis zenélőórát vásárolt számukra és Wallseebe küldette, hová az már csak halála után érkezett meg. Csak arra volt jó, hogy az érette ontott könnyeket szaporítsa.

Feledhetetlen volt az 1910-ik évi karácsonyi kirándulás Wallseebe. Három udvari szán fogadta a 80 éves uralkodót és négy tagból álló kíséretét az amstetteni vasúti állomáson. Onnan Wallseeig hatvan kilométer, sötét este, az erősen behavazott gyönyörű utakon. Meleg bundák várták a királyt, aki lábmelegítőt is kapott. És a pályaudvartól kezdve beláthatatlan sora a fáklyáknak. Minden fáklya egy teljes felszerelésben lévő tűzoltó kezében. Minden negyven lépésre jobbról és balról az útszélen állt egy fáklyás tűzoltó és ennek nem volt vége egy óra, két óra múlva sem, a sötét éjszakában, hatvan kilométeren keresztül.

És ezt senki se rendelte el Csikorgó hidegben, december 23-án.

Mire Wallseebe érkeztünk, könnyek ültek a király szemében. A hidegtől, vagy más valamitől? ...

De az első parancs az volt, melyet megindult hangon tudott csak kimondani, hogy azonnal meg kell tudni, mely községek tűzoltóegyesületei vettek részt az ő nyolcvanadik karácsonyünnepének megemlékezésében. Két tartományból sem telt ki annyi legénység. És az adomány is olyan fejedelmi volt, aminőt csak Ferenc József bőkezűsége tudott juttatni.

Ferenc József soha sem kívánta azt az államférfiaktól és környezetétől, hogy mindentudók le-

gyének. De az őszinteséget és az igazmondást annál szigorúbban megkövetelte. Nem volt türelmetlen, vagy ingerült, ha valaki egy kérdésre azt felelte:

— Nem tudom. Be fogom szerezni az adatokat, ha felséged parancsolja.

De azt sohasem bocsátotta meg, ha valaki „*hasból*” informálta őt. Pedig az emberi hiúság erre nemcsak udvari tisztviselőket, de nevezetes államférfiakat is rávitt. Nagyon sokat adott a külső megjelenésre is. Katona mindig díszben, polgári egyén még délelőtt is csak frakkban jelenhetett meg előtte. Az illendőség ellen elkövetett hibákat mindig rossz néven vette, de nem torolta meg mással, mint egy-egy csípős megjegyzéssel.

*

Nagyon emlékezetes maradt *Ferenc József* egyik figyelmeztetése. Az ifjú *Sándor* szerb király trónralépte után bemutató látogatásokat tett néhány európai udvarnál, így Ferenc Józsefnél is, Budapesten. A legnagyobb katonai és udvari díszet rendelte el a király. Itt megjegyzem, hogy a szerencsétlen fiatal király brutális, példátlanul kegyetlen és felháborító meggyilkolása után trónra jutott *Karagyorgyevic Pétert* *Ferenc József* sohasem volt hajlandó fogadni, mert a királygyilkosság véres tragédiájában Karagyorgyevic Péter sohasem tudta magát tisztázni és a piszkos, mocskos *Balkán-politika* az ő trónraléptével érte el legbujább burjánzását. Hogy hiba volt-e vagy nem, Karagyorgyevic Péter többször megismételt közeledése elől kitérni, az maradjon nyílt kérdés. Az angol udvar volt azonban az első, amely Péter előtt ajtaját bezárta, és a világháború egyik legnagyobb iróniája, hogy Belgrádnak második bevétele alkalmával, 1915 október 5-étől 9-éig, Belgrádból angol ágyúkból angol tüzérek tüzeltek ránk. Október 9-én saját szememmel győződtek meg arról, hogy az általunk összelőtt óriás kaliberű hajó- és

partvédőágyúk mind angol lövegek voltak, a belgrádi tiszti étkező éttermében pedig a fogasokon ott találtam az angol tiszteknek menekülésükkor ott-hagyott sapkáit.

Térjünk azonban vissza Sándor királyhoz. Budapestre érkezésekor a helyőrség összes csapatai kivonultak s az útvonalon sorfalat állottak. A keleti pályaudvaron állt már a díszszázad, amikor a kormány, a diplomáciai kar, az országgyűlés, a törvényhatóság és a székesfőváros fényes díszmagyaros küldöttségei élén megjelent *Ferenc József* király egész kíséretével. Saját udvari különvonatát küldötte Sándor király elé. A vonat megérkezéséig még néhány pillanat volt hátra. A zenekar készen állott „beválni” a szerb királyi himnuszba. *Ferenc József*, egyedül gróf *Paar* főhadsegédétől kísérve, kiállott a szőnyeges csarnokba, arra a helyre, ahol az udvari vonatnak a legkiválóbb mozdonyvezető művészi kiszámításával, milliméternyi pontossággal meg kellett állnia. Ekkor a király megfordult és látta, hogy a díszmagyaros küldöttségek tagjainak mindegyike, ki szivarból, ki cigarettából, vastag füstfellegeket bocsát az üvegtető felé. Halkan odaszólt gróf *Parnak*:

— Mondja meg az uraknak, hogy *ha egy királyt várnak és fogadnak, nem illik dohányozni*. Sajátságos, hogy még ezeknek az uraknak is nevelésre van szükségük.

Egy másik eset szintén közismertté vált. Báró *Bánffy Dezső* miniszterelnök referált *Ferenc József*-nek német nyelven. *Bánffy* rettenetesen törte a németet. Végre a király megelégette és közbeszólt magyarul:

— Kedves *Bánffy*, mondja el ezt mind magyarul. Higyje el, én önt úgy is tökéletesen megértem.

Mire Bánffy alázattal, de kissé hirtelenül válaszolt:

— *Oh nein, Majestät! Ist sehr gute Übung für mich!* (Oh nem, felség. Ez igen jó gyakorlat számomra.)

Csak Bánffy távozása után jegyezte meg *Ferenc József*:

— Azt se hittem volna, hogy valaha még nyelvmester lesz belőlem.

Gróf *Khuen-Héderváry Károly* miniszterelnök idejében csaptak legmagasabbra a magyar nemzeti jegybank és a magyar vezényleti nyelv kérdésében a parlamenti élet forró hullámai.

Khuen-Héderváry természetesen nem tartott és nem is tarthatott sohasem a szélsőségekkel, sőt gyűlöltté tette magát azok előtt. De fölfelé keménynyakú magyar maradt mindig. Ferenc Józsefnek kevés embere volt, akit *oly igazán nagyra tartott volna*, mint Khuen-Héderváryt, ki aranygyapjas vitéz és a Szent István-rend kancellárja volt.

Az ellenzék természetesen őt támadta a leghevesebben. Pedig arra számosan koronatanuk vagyunk, hogy Khuen-Héderváry mily rendületlenül verte vissza gróf Goluchowsky Agenor külügyminiszter és cinkostársainak a magyar alkotmány és állam ellen intézett legalávalóbb támadásait. Dehát itt volt a magyar nemzeti bank kérdése és a közös hadsereg vezényleti és szolgálati nyelvének ügye. Ezekben a dolgokban Ferenc József nem engedett.

Egy viharos képviselőházi ülésen azután az egyik honatya, Rigó Ferenc, oly közbeszólásra ragadtatta el magát, ami reprodukálhatatlan is, teljesíthetetlen is. Olyasvalamit mondott, hogy menjen vissza, ahonnan a gólya hozta.

Néhány nap múlva, amikor a miniszterelnök a királynál volt, *Ferenc József* érdeklődött, hogy mi volt az a bárdolatlan kiszólás, melyet a lapok közölhetetlenek jeleztek. Khuen-Héderváry eleinte vo-

nakodott megmondani, a király fülét nem szabad ily szavakkal megsérteni. Ferenc József erre — állítólag — igen határozott hangon követelte, hogy mindent megtudjon.

— Elégtételt akarok önnek adni. Hogyan tegyem ezt, ha nem tudom, mivel sértették meg?

Végre a miniszterelnök megmondta.

— A bankkérdés és a hadsereg nyelvének kérdése izgatta fel annyira a kedélyeket. Így magyarázható, hogy egy országgyűlési képviselő, ha durval elkü, nevetlen ember is, így megfedkezett magáról.

Ferenc József nyugodtan csak ennyit válaszolt:

— Na most látja! *A magyarok mindig valami lehetetlenséget követelnek!*

Amily bőkezű volt Ferenc József jótékony célú adományoknál, oly szigorúan takarékoskodott, ha állami kiadásokról volt szó.

A konstantinápolyi kikötőben állandóan egy osztrák-magyar hadihajó állomásozott. Az akkori osztrák-magyar nagykövet, *gróf Zichy Ferenc*, az orosz nagykövet tiszteletére fényes kirándulást rendezett az Austria nevű hadihajón a Bosporuson és arról részletes jelentést küldött Bécsbe. Igazi költői lendülettel írta le az európai és ázsiai partok szépségét. Ferenc József a nagyköveti jelentés szélére a következő szavakat jegyezte:

— Und wer zahlte die Kohlen? (És ki fizeti meg a szenet?)

*

Az első és egyszersmind utolsó montenegrói királyt, Miklóst, kit általában csak a becéző nevéen Nikitanak nevezett mindenki, *Ferenc József nagyon kedvelte*. Nikita nem volt gazdag fejedelem. A Szkutari-tó mellett, Rijékán szokta tölteni a nyarat és itt

volt egy rossz kis kiránduló yachtja. A kis gőzöst Ferenc József parancsára a pólai hadi arzenálban javították ki, de a költségeket Ferenc József a magánpénztárából térítette meg a hadi kincstárnak.

Nikita ömlengő levélben köszönte meg ezt a gondoskodást, de a világháborúban rútotl hálálta meg.

VIII. ERZSÉBET KIRÁLYNÉ.

Hohenembs grófné. — Erzsébet királyné és a lovasport, — Lainz, Luxemburg. az Achilleion. — Falk Miksa, a királyné magyar nyelvmestere. — A királyné és Horváth Mihály. — Ferenczy Ida, a királyné felolvasónője. — A királyné otthonában, mint háziasszony. — A nagyszebeni szász. — A sebesült katonák közt. — A budai utazás. — Eugenie volt francia császárné Erzsébet királynéről. — Sztáray Irma grófnő. — A királyné utolsó szavai.

Egyike a legnehezebb dolgoknak boldog emlékü Erzsébet királynénkról kimerítő, hű jellemrajzot írni. Más volt ő, amidőn ifjúkorának teljes búbajosságában az osztrák császár, — akkor még nem volt Magyarország koronás apostoli királya —, a fényes bécsi rezidenciába bevezette őt, s a fiatal, tapasztalatlan asszonynak sokat kellett szenvednie *Zsófia* főhercegasszonytól, mint anyósától és *Sarolta* főhercegnőtől, a szerencsétlen Miksa, későbbi mexikói császár nejétől, mint sógornőjétől. És más volt Erzsébet, aki a király és nemzet közötti kibékülés útját egyengetve, mint magyar királyné a legboldogabb családi életet élte. Megváltozott egész lénye Rudolf trónörökös halála óta is, de azért élete - mégis harmonikusan egész volt.

Nehéz róla írni, mert *dr. Kerzl* udvari orvosnak teljesen igaza van, midőn azt állította a királynéről, hogy *alapjellemben valami ösztönszerű, leküzdhetetlen félelem, majdnem irtózás volt a nyil-*

vánosságtól. Hallatlanul érzékeny volt a kíváncsi tekintetek iránt és semhogya a közönség; érdeklődésének, sőt sokszor valóban tapintatlan bámulásának kitegye magát, inkább minden hivatalos szerepléstől visszavonult. Pedig hát a nagy közönségtől sem lehet rossz néven venni, ha Királynéját látni, sőt jól megnézni kívánta, kivált midőn oly világhírű szépségről volt szó, mint Erzsébet királyné. Ezért szeretett annyira inkognitóban járni. Leghasználtabb álneve *Hohenembs grófné* volt, amely név különben az osztrák császárné és magyar királyné úgynevezett nagy címéből van véve. Ferenc József igen ritkán használt álnevet, némelykor valamely külföldre, egyik-másik közeli rokonához küldött távirata aláírásaként használta ezt a sajtóságon hangzó nevet: *Megaleotis*. A bécsi nép „kedélyessége” szintén megtisztelte császáriját egy álnévvel. Ottakring külvárosában élt egy jómódú magános öreg úr, aki feltűnően hasonlított Ferenc Józsefre. Épp ezért császárszakált növesztett és mindég kifogástalan zsakettben vagy Ferenc József-kabátban járt. A neve *Prochaska* volt. A bécsiek azonban a császárukat hívták egymásközt Prochászkának.

Dr. Kerzl említette, hogy Erzsébet királyné nagyon is érezte és jól tudta, hogy ez a túlzott, mimózaszemű érzékenység nem helyénvaló és saját maga szenvedett legtöbbet emiatt. Kerzl szerint volt ugyan a királyné magatartásában bizonyos sajtószerűség, de egyike volt a legtehetségesebb, legszellemdúsabb és a legmélyebben érző asszonyoknak, kiket csak ismert. Kerzlnak pedig elég alkalmá volt Erzsébet királynét tanulmányozni, mert mielőtt Ferenc József mellé került volna, a királyné udvari orvosa volt, sőt *boldogabb* időkben és boldogtalanságában is mindenhová, Angolországba, a Riviérára, Algírba és Korfuba elkísérte.

Gróf Paar Ede főhadsegéd egész lelkesedéssel emlékezett meg arról, milyen művészi tökéletesség-

gel zongorázott a királyné és — bajor származású lévén — gyönyörűen Játszott citerán is, amit az ot-tani hegyes vidék lakói annyira kedvelnek.

Világhírű lovas is volt. A gödöllőiek még emlé-kezhetnek, hogy a haraszi erdő nyílegyenes vágá-saiban külön a királyné számára készítettek sö-vényakadályokat, árkokat ástak, stb. A királyné a legnagyobb szenvedéllyel és fáradhatatlanul lova-golt. Sokkal fiatalabb hölgyek és úrlovasok nem bírták vele a versenyt és kimerülten dőltek ki mel-lőle. A királyné tudta, hogy karcsú, hajlékony alak-jával lóháton feledhetetlen szép látványt nyújt. Hogy karcsúságát még jobban kiemelje, lovagló-ruháján nem volt sem kapocs, se»m gomb. Minden alkalommal komornája bevarrta a ruhát rajta és hazatértekor felfejtette.

Ha a lovassportban a tökéletességig vitt művé-szete nálunk és bámulatra ragadott mindenkit, még nagyobb hódítást vitt végbe a királyné Angolor-számban. A főkép Írorszámban rendezett nagy par-force-vadászatok alkalmával az angol főúri világ egyszerűen oda volt az ámulattól.

A legkiválóbb angol lovasok és lószakértők nyilatkozata szerint ebben a sportban Erzsébet királyné *felülmúlhatatlan volt*. Rendkívüli ügyessége *hajmeresztő vakmerőséggel* párosult. Hihetetlen volt, hogy abban a törékenynek látszó, gyengéd testben milyen óriási izomerő lakozott. A vadászato-kon oly bravúrosan «lovagolt, hogy az angoloknak a hideg futott végig a hátukon, mikor látták, hogy a királyné milyen nemtörődömséggel veszi a leg-lehetősebb akadályokat. Az angol lovastisztek azt bámulták benne leginkább, hogy valami saját-ságos maganetizáló és hypnotizáló hatalma volt a lovak fölött. Ha egyszer nyeregben volt, a legmaka-csabb csödör is báránnyá szelídült alatta és akara-tának feltétlenül alávetette magát. Még hosszú évek múlva is emlegették, hogy a lovak felett gyakorolt

uralma nem vett normális erőnek, tehetségnek vagy ügyességnek betudható és az angolok véleménye szerint a királynénál valami rejtett, titkos hatalom működött közre. Ehhez járult a királyné csodás, tündéri szépsége. Fiatalos karcsúságát élete végéig megőrizte, de ez óriási önmehtagadásába került. Mindennap, néhanapján többször is megmázsáltatta magát és a legkisebb súlytöbbletet a táplálkozás megszorításával és több órai sétával igyekezett eltüntetni. A királyné tehéntejet — talán a tuberkulózis ragályától való félelmében — sohasem ivott. Annál inkább kedvelte a lótejet és erre való tekintettel abban az időben egész kis ménes, — csupakanca, — legelészett a gödöllői kastély előtt elterülő pázsiton.

Már régebbi időkben hallottam arról, hogy Erzsébet királyné nem elégedett meg a tereplovaglásban elért utolérhetetlen sikereivel, hanem — főleg kedvezőtlen időjárás alkalmával — valóságos cirkuszi mutatványokat gyakorolt be. Ilyenkor egy teremtett élő léleknek sem volt szabad jelen lennie az egyetlen istállómasteren, jobban mondva „*Ober bereiter*”-m kívül. Ezt magam sem akartam elhinni, míg jóval a királyné halála után, 1911 június havában, Ferenc József néhány hetet a *Bécs melletti Lainzban* töltött el s akkor kíséretében lévén, többször láttam azt a helyiséget, amely semmiképp sem volt lovarda, hanem valóságos cirkuszi manege, amely porondnak átmérője tudvalevőleg a világ összes cirkuszaiban centiméternyi pontossággal egyenlő. Ez a manege is minden szükséges vas-traverzekkel és tornafelszereléssel el volt látva.

Lainz mindenkire elragadó benyomást tett. Az ottani úgynevezett „*Hermes-Villa*”, Erzsébet királynénak legsajátabbötlete”es alkotása. *Laxenburg* is az és ez is gyönyörű. Ezeknél nyilvánult meg a királyné rendkívül kifejtett építészeti műérzéke. A Korfu-szigetén épített „*Achilleion*”, mely nevét az

előcsarnokban elhelyezett műremekről, egy Achillest ábrázoló festményről nyerte, már nem vált ki minden szemlélőben oly osztatlan bámulatot és elismerést, mint a két előbbi kastély, holott pompában és a felfogás nagyszerűségében jóval felülmúlja azokat.

A lainzi *Hermes-villában*, — ez meg egy a villa előtt álló, márványból készült, Hermes-szoborról nyerte nevét, — Erzsébet királyné egész egyénisége, úgyszólván egész személyes bűbájossága nyilvánult meg. Bécs közvetlen környékének majdnem egynegyed részét foglalja el az óriási lainzi vadaskert (*Tiergarten*), amely négyszög kőfalainak mindegyike tíz-tizenöt kilométer hosszú.

Ez a vadaskert zsúfolásig tele volt szarvasokkal, őzekkel, kőszáli kecskével, dámvaddal stb. s egy külön elkerített rengetegben a vaddisznók százaival. Ennek a nagy világtól elzárt paradicsomi kis világnak a kellő közepébe építette Erzsébet királyné a kastélyszerű villát, amely a főépületen kívül, a közvetlen közelben elhelyezett 4—5 melléképületből áll. Ezek a kíséret, a személyzet, konyha stb. számára szolgáltak. A külső kőfaltól automobilon is körülbelül egy negyed óráig száguldva kell az erdei utakon hajtani, míg az ember mindén” „kerítés vagy átmenet nélkül egy óriási rózsaligetbe ér. Ennek a közepén áll a villa. A karcsú, fehérpettyes, rőt dámvadak a rózsatövek közé, egész a villa faláig be-merészkedtek. Azután következik megint minden oldalról a beláthatatlan sűrű erdőség. Az épületek stílusa egyszerű, de kimondhatatlanul bájos. Hogy valaki ilyesmit teremthessen, ahhoz művészlélek kell.

Mit mondjak még? *Benczúr Gyula* el volt ragadtatva a királynő műérzékétől és gyönyörű akvarelljeitől. *Stróbl* a megmondhatója, milyen ügyes volt a plasztikai mintázásban.

Sokat beszélt és írt Erzsébet királynéről Falk Miksa, kiről már megemlékeztünk, hogy a koronázás előtti években a királyné magyar nyelvmestere volt. Az ő tollából közlöm a következő jellemző kis történetkéket.

A magyar nyelvtanító, kit a királyné *Falk Miksa* előtt, 1865-ben maga mellé vett, egy igen derék, tiszteletreméltó katolikus lelkész volt, aki nagy buzgalommal és mint a következők mutatta, nem csekély sikerrel oktatta őfelségét a magyar grammatika és syntaxis szabályaiban. A királyné mindig a legnagyobb nagyrabecsülés hangján szólt ezen ősz tanítójáról és kegyének nem egy jelében részesítette.

Rekkenő hőség volt, midőn egyik nyári nap délutánján a főtisztelendő úr óráját tartotta a felségnél. A királyné szokott halk hangján olvasott egy magyar könyvből, és néha-néha egy-egy kérdést intézett a vele szemközt ülő tanítóhoz. Ez felelt — addig ameddig; mert egyszerre csak azt veszi észre őfelsége, hogy a főtisztelendő úr nem felel, hanem édesen szundikál és nagyon szépeket álmodhatott, mert a mosoly kifejezése ült melle fölé lehajló arcán.

A felséges asszony erre csendesen felkel, int felolvasónőjének, *Ferenczy Idának*, ki a terem másik végén ült és mindketten elhagyják a termet, ott künn pedig őfelsége parancsot ad, hogy senki a terembe be ne menjen, míg a főtisztelendő úr onnan ki nem jó.

Meddig tartott a főtisztelendő úrnak siestája, nem tudom. Senki sem volt jelen, mikor fölébredt, de azt hiszem, mindenki elképzelheti körülbelül, milyen szemekkel nézett körül, mikor észrevette, hogy egyedül van és hogy az a hely, ahol van, a császárné és királyné szalonja.

A derék öreg úr, tudom, nem sokat aludt a rákövetkező éjjel: és másnap leírhatatlan zavarban

lépett a felség elé. De a királyné nem engedte szóhoz jutni, hanem oly kegyesen szólította meg és oly derűlten és jóakarólag kezdett vele egyről-másról — természetesen mindenről, csak ama fatális délutáni szundikálásról nem — beszélni, hogy az öreg úr könnyekre fakadt és ha már azelőtt is rajongással szólt felséges tanítványáról, e pillanattól kezdve: Isten és a szentek után nála mindjárt a felséges asszony következett.

Egy alkalommal *gróf Batthyány Lajos* kivégeztetéséről volt szó. Őfelsége a legnagyobb figyelem-mell hallgatta az erre vonatkozó részleteket és azután azt kérde az illetőtől, aki azokat elbeszélte:

— Hát ön akkor Pesten volt?

— Nem, — volt a válasz.

— Hát honnan tudja ezeket a részleteket?

— Benne vannak azok egy történelmi munkában, amely azonban el van tiltva.

— Megvan önnek ez a könyv?

Az illető kissé habozott.

— Habozásából látom, hogy megvan. Kérem, legyen szíves ezt a könyvet nekem elhozni.

— De, felséges asszonyom-----

— Nos, mit? Hát amit minden ember tud és olvas, azt csak nekem ne volna szabad tudnom és elolvasnom?

Másnap a *Horváth Mihály-féle Függetlenségi harc* őfelsége kezében volt és a királyné azonnal a legmélyebb megindulással olvasta végig azon részt, amely Batthyány haláláról szól. Azután megnézte a könyvnek címlapját:

— *Ki az a Horváth Mihály?* — kérdi és midőn erre a kívánt választ megnyerte azon hozzáadással, hogy Horváth Mihály számkivetésben él és bár bizonyosan szívesen térne haza, de múltjával és jellemével meg nem fér megkegyelmeztetésért ese-

dezni, — a felséges asszony nem szólt semmit, hanem a könyvet asztala fiókjába zárta.

Erre hetek múltak el és a dolog feledésbe ment. Egyszerre csak azt írták a lapok, hogy Horváth Mihálynak a császár és király öfelsége megkegyelmezett. És midőn az ősz történetíró, hazajöttkor, Bécsben megállott, a lapok ismét azt írták: hogy Horváth Mihályt Erzsébet királyné magához hívta és egy óránál tovább magánál tartotta.

Volt-e valami összeköttetés amaz olvasmány és Horváth Mihály megkegyelmezése közt, nem tudom.

Ugyancsak *Falk Miksa* mondotta el a következőket:

Midőn a felséges asszony előtt úgy nyilatkoztam, hogy élénk levelezésben állok *báró Eötvös Józseffel*, ő arra kért, hogy néha-néha hozzam el Eötvösnek egy-egy levelét; és én azóta, valahányszor a bárótól levelet kaptam, amelyet indiszkréciónélkül megmutatni lehetett, azt mindannyiszor közöltem öfelségével.

Miután pedig erről — amint illik — Eötvöst értesítettem volt, ő is ehhez alkalmazkodott és ezen levelek alakjában a felség előtt el lett mondva sok oly dolog, amit más módon alig lehetett volna tudomására juttatni. E levelek egyike egyszer egy igen mulatságos epizódra adott alkalmat, amelyet azért mondok el, mert ez is — bármily csekély a dolog — mutatja, mily rendkívüli gyöngédséggel viseltetett öfelsége — ellentétben más sokkal csekélyebb állású úrnőkkel — még azokkal szemben is. akik alatta állottak és tőle függtek.

Említettem, hogy az órák alatt a terem utolsó ablaka mellett *Ferenczy Ida* ült. Egy napon kapok Eötvöstől egy levelet, amelyben nagyon humorisztikus hangon leírja afeletti kétségbeesését, hogy

Pesten most még egy Eötvös József báró van, aki septemvir s legújabbán bárói rangra is emeltetett és akinek leveleit most folyvást összetévesztik az övéivel.

Már mikor e levél első sorait olvastam, észrevettem, hogy őfelsége nagyon nyugtalan kezd lenni, azután hamarjában az irón után kapott, egy hevenyében leszakított papírdarabra pár szót írt s azt nekem odaadta. E papirkára a következő sorok voltak írva:

— *Vigyázzon, ez az Eötvös az Ida rokona.*

Nyilván attól tartott őfelsége, hogy a levélben olyasmi lehetne, ami *az ő kedves Ferenczy Idáját* kellemetlenül érinthetné és ennek akarta elejét venni. Megtudván így őfelsége nyugtalanságának okát, bátran folytattam a levél felolvasását, mert tudtam, hogy abban egyetlen szó sincs, amely akár az öreg septemvirt, akár annak bármely barátját a legtávolabbról is kellemetlenül érinthetné.

De följegyeztem magamnak e tényt, mert ez oly nemes szívre, oly fenkölt kedélyre mutat, amilyennel a trónokon vajmi ritkán találkozunk.

Ferenczy Idát nagyon szerette Erzsébet királyné. A királyné halála után ez a fenkölt lelkű igazi magyar nagyasszony egészen visszavonultan csak a megdicsőült királyné emlékének él s a nyilvánosságot épúgy kerüli, mint Erzsébet. Pedig azelőtt a régi udvarnál éppen mindenkor vidám, derült kedélye miatt szerették őt meg annyira. A királynéről így emlékezett meg:

— Ha úrnőm a lakosztályában tartózkodott, még egy egérke szaladását is meglehetett volna hallani. Sohasem lehetett a királynét látni, sem a hangját hallani, de amint szükség volt rá, egyszerre ott termett, könnyedén és észrevétlenül, mint egy tündéri megjelenés. Mindenütt és minden alkalommal,

ahol csak közbenjárása használhatott, közvetítése segínyt nyújthatott, a zavaros, tanácstalan, kritikus időkben, irgalmas, könyörületes gyöngéd kezét a felkorbácsolt hullámok fölé kiterjesztette és ezek a gyöngye női kezek mintegy varázsütésre lecsendesítették a viharokat, csillapították a fájdalmakat.

Erzsébet királyné mindenre gondolt. Ha valakit méltatlanság vagy mellőzés ért, ő járt közbe feleséges uránál és az igazságot érvényre juttatta. A trónörökös halála előtt a legközvetlenebb boldog családi élet volt körülötte. Gödöllőn a villásreggeli vagy ebéd előtt leszaladt a hátsó lépcsőn a király dolgozószobájába és a kis ajtót feltárva bekukkantott:

— *Jössz király?*

Bécsben a Hofburgban pedig németül:

— Kaiser, kommst?

A gödöllői tartózkodások alatt a király minden hétfőn és csütörtökön reggel különvonaton Budapestre utazott, hogy a szokásos általános kihallgatásokat megtartsa. A hat órai ebéd idejére ismét Gödöllőn volt. A királyné urának ezt a távollétét felhasználta, hogy férje lakosztályát alaposan átvizsgálja, rendben van-e minden?

Kétségbeesve és felháborodva hánytta fel a király hálószobájában azt a történelmi nevezetességűvé vált kis tábori vaságyat, amelyet a király haláláig minden palotájában és kastélyában használt. A derékaljak, az ágynemű oly gondozatlan, gyűrött és elhasznált állapotban voltak, hogy a királyné Ferenczy Idát hívta segítségül. A legközelebbi vonattal külön futárt küldtek be Budapestre, aki még aznap, a király megérkezése előtt, kihozta a szükséges, kifogástalan, új holmit. A királyné azután Ferenczy Idával együtt sajátkezűleg vetette meg a király ágycsészéjét.

Falk Miksa mondotta el a következő esetet: Gastein környékén van egy meglehetősen magas fekvésű mulatóhely, melynek neve *Pyrkerhöhe* (Pyrker hajdani egri érsekről elnevezve). A királyné öfelsége oda csak korán reggel sétált, amikor még alig járt ott valaki. Amint egyszer onnan lejő, megállítja őt egy öreg úr, aki lihegve mászott fölfelé és éppen megállott, hogy homlokáról a verejtéket letörölje.

— Bocsánat kisasszony, így szólította meg a királynét, ön biztosan a Pyrkerhöheről jön. Nagyon messze van-e még innen és gondolja-e, hogy egy hetvenesztendős ember odáig eljuthat?

— Bizony kissé messze van még, felelt a királyné nevetve, de egy óra alatt talán még egy hetvenesztendős ember is följuthat... Hát ön nem ismeri ezt a vidéket?

— Nem én, még sohasem jártam itt. Én nagyon messziről jövök.

— Például?

— *Aus Hermannstadt.*

— Ah! kiáltott fel a királyné örvendő hangon és most már magyarul folytatta: Nagy-Szebenből? Hát magyar ember?

Öfelsége azután tovább beszélt magyarul, amiből azonban a szász atyafi egy kukkot sem értett és végre kissé szégyenkezve bevallotta, hogy biz ő nem tud magyarul.

— Schade! Kár! jegyezte meg a királyné röviden és egy fejbólintással elbúcsúzva, folytatta útját lefelé.

Alulról éppen egy kis társaság iparkodott fölfelé, amely öfelségét megpillantva, mély meghajlással félreállott az útból. Az öreg úr onnan fölülről nézte ezt a jelenetet és kezdte magát kissé kényelmetlenül érezni. Alig várhatta, hogy a társaság hozzá föléljen, aztán pedig ingadozó hangon kérdé, vajjon ismerik-e az urak azt a kisasszonyt?

— Miféle kisasszonyt?

— Hát azt, aki az imént lefelé ment és akinek önök köszöntek.

Amazok hangos kacagásra fakadtak.

— Hisz az a császárné!

Az öreg úr egy darabig úgy állott ott, mintha a mennydörgős mennykő csapott volna belé! Aztán elbeszélte, hogy mi történt vele és azzal fejezte be siralmas előadását:

— Egyszer életemben lett volna alkalmam egy királynéval beszélni és akkor se tudtam vele beszélni. Bizony igaza van őfelségének: kár, hogy nem tudok magyarul.

A königgrätzi csata után a Bécstől nem messze fekvő gumpendorfi kaszárnyát is átalakították kórházzá, amely csakhamar megtelt sebesültekkel. Erzsébet királyné (akkor még csak császárné) sokat járt ide ki, a sebesült vitézeket vigasztalni és buzdítani. Volt köztük egy magyar közvitéz, aki a rendelt orvosságot semmiképp sem akarta bevenni, pedig állapota annyira aggasztó volt, hogy már-már a halál fenyegette. A kórház lelkipásztora, P. Novacsek sem bírta a nyakas kunsági fiúval, annál kevésbbé, mert a páter nem is tudott magyarul.

Ekkor a főtisztelendő úr a királynét hívta segítségül. Erzsébet éppen búcsúzott a kórház parancsnokától, mert másnap indulnia kellett Budára. Ennek is oly érdekes története van, melyet utólag még fel kell jegyeznünk. A jó páter ijedtében félretett minden tekintetet és előadta kérését, hogy megmentse annak a megátalkodott nyakas közvitéznek az életét. A királyné udvarhölgye órával a kezében bátorodik megjegyezni, hogy már Schönbrunnban kellene lenniök.

— Az nem tesz semmit, mondta habozás nélkül a királyné. Hol van az a makacs vitéz?

— A harmadik emeleten, a 125-ös szobában.

Erzsébet oly gyorsan haladt fel a lépcsőn, hogy a páter alig tudta követni. A királyné akkor már Rónay Jácint prépost, későbbi püspöktől s azután Falk Miksától már évek (1865) óta tanult magyarul és a kunsági bakát kifogástalan magyar kiejtéssel szólította meg.

Úgy beszélt hozzá, mint az aggódó anya beteg gyermekéhez, kért, könyörgött, míg a sebesült vitéz könnyekre fakadt és megígérte, hogy ezentúl bevesz minden orvosságot, amivel csak kínálják s az első adagot a királyné előtt mindjárt le is nyelte, amit se orvosnak, se papnak nem akart eddig megtenni.

Erzsébet mosolyogva távozott, de nem hitt a magyar bakának. Másnap gróf Königsegg helytartót és nejét küldte el a kórházba tudakozódni. A magyar vitéz megtartotta szavát.

Erzsébet akkori budai utazása sem ment olyan simán.

A königgrätzi ütközet, amelyt a franciák és a németek következetesen a Königgrätz mellett lévő kis faluról, sadowai ütközetnek neveznek, tudvalevőleg 1866 július 8-án játszódott le. Öt napra rá a poroszok megszállották Prágát és gyorsított menetekben közeledtek Bécs és Pozsony felé. Ferenc Józsefnek sürgősen gondoskodnia kellett arról, hogy feleségét és gyermekeit biztonságba helyezze. Hogy ez mennyire szükséges volt, az abból is kiderül, hogy csak július 21-én egyeztek meg a hadviselő felek a fegyverszünetben, éppen idejében ajihoz, hogy félbeszakítsanak egy véres ütközetet Lamacsnál (Blumenau), Pozsony közvetlen közelében.

Amint az uralkodócsalád elutazásáról szó volt, Erzsébet azonnal kijelentette, hogy ő csak Budára

megy. Alighogy megtudták ezt a Burgban és Bécsben, határtalan lett ellenségeink őszinte, vagy tette-tett rémülete.

Ferenc József akkor már javában tárgyalt Deák Ferencsel és a magyarokkal a kiegyezés módozatai felől. A már bukófélben levő abszolutisztikus és provizóriumos rendszer hívei minden ékesszólásukat felhasználták, hogy a császárnét tervéről lebeszéljék.

— Hová gondol felséged! — mondta egy bukott politikai nagyság. Felséged magát az áruló és párt-ütő magyarok hatalmába akarja adni a fenséges császári gyermekekkel együtt! Hát nem tudja felséged, hogy északról Klapka György, délről Türr István Kossuthal közelednek a külső ellenségek csapataival, magyar légiók élén a magyar határokhoz és céljuk éppen Budavára? És felséged a magyarokhoz menekülne, akik csak egy jelszóra várnak, hogy fegyvert ragadjanak a császár ellen? Hát felséged csakugyan a vérszomjas tigris torkába akarna rohanni és beledobni a császári gyermekeket, s kivált a trónörököst, a birodalom reménységét?

— Elég, elég legyen már! felelte Erzsébet és jól tudván, hogy az ily ijesztgetések és rágalmak célja nem egyéb, mint hogy őt elidegenítsék a magyar nemzettől, amelyet ő egy pár rövid év alatt jobban megismert, mint az osztrák államférfiak negyedfél évszázad alatt. Még csak annyit mondott:

— Nem vérszomjas tigrishez, hanem a nagy-lelkű magyar oroszlánhoz menekülök gyermekeimmel együtt. Nem fognak bennünket bántani és megfognak védelmezni gyermekeimmel együtt, mint aki bizalommal közeledtem hozzájuk. Hisz a magyar nemzet még önöknek is megbocsátott. Isten vele!

És Erzsébet hátat fordított a kétes jóbarátnak.

Ekkor Viktória angol királynő levelét hozták Erzsébetnek, amelyben a királynő windsori palota-

ját ajánlja fel menedékhelyül „*testvérének*” a szerencsétlen háborúk alatt. Egészen elfogulatlan emberek, köztük az uralkodóház több tagja kérve kérték Erzsébetet, hogy az ajánlatot fogadja el. A magyarok leendő királynéja visszautasította azt.

— Biztosabb vagyok én gyermekeimmel Budán a hú magyarok között, mint akár Windsorban az ismeretlen angolok között. Megköszönöm azonnal ő brit felségének szívességét, de elfogadásával nem akarom megbántani a magyarokat és szegénységi bizonyítványt állítani ki az uralkodóház részére.

A budai királyi palota még egyáltalán nem volt berendezve az uralkodó számára és így a felséges asszony gyermekeivel együtt a budai hegyek között, *a Kochmeister-féle nyaralóban* vonult meg, míg a zűrzavaros napok el nem múltak. A praeliminaris békét július 26-án kötötték meg, melyet a végleges béke augusztus 23-án követett Prágában. A békekötés értelmében beleegyezett Ferenc József többek között a német szövetség feloldásába és Németország újjáalakításába az osztrák császárság részvétele nélkül.

Itt, a budai Kochmeister-nyaralóban mondta Erzsébet *gróf Andrássy Gyulának*:

— *Ha Olaszországban rosszul mennek a császár dolgai, az nekem igen fáj, de ha Magyarországon mennek a dolgai rosszul, az engem megöl.*

Amennyire szerette a királyné Ferenczy Idát éppen úgy kedvelte főudvarmesterét, báró Nopcsát is. Nopcsa szerint is a királyné volt a lelke az udvartartásnak. Nemcsak kiváló intelligenciája, hanem főképp szívbeli jósága miatt.

Vallási dolgokban is igen türelmes volt és valakinek a vallása éppen nem játszott szerepet abban, hogy keresse vele a gyakori érintkezést. A görög-

keleti vallású görög nyelvemesterek és tudósok, mint Rossopoulos és Christomannos épp oly rokonszenvesek voltak előtte, mint a protestáns angol ezredes Middleton és Baker, vagy az izraelita vallású Rothschild Alfonz báróné-

Igen nagy tisztelője és bámulója volt Erzsébet királynénak Eugenie is, a volt francia császárné. Még 1906 nyarán is, midőn Ferenc Józsefet utoljára látogatta meg Ischlben, úgy nyilatkozott, hogy a királyné ragyogó szépség, összehasonlíthatatlan bájosság, szívjóság és szellemesség dolgában a legkiválóbb nők közé tartozott, tulajdonkép nem is ebbe a világba való volt.

— *C'était une femme tout-à-fait supérieure! D'une beauté éblouissante et d'un charme incomparable, d'une douceur exquise, et d'un esprit signale! Trop belle et trop sage pour ce monde ici-bas, qui ne la méritait pas!*

*

A királynét utolsó éveiben egyik legkedvesebb udvarhölgye, Sztáray Irma grófnő kísérte, aki utolsó pillanataiban is vele volt. Sztáray grófnő emlékirataiban részletesen leírta az utolsó évek történetét.

Erzsébet királynét figyelmeztették utolsó útja előtt, hogy veszedelmeknek teszi ki magát magányos utazgatásai alatt. Erzsébet királyné hitetlenül rázta fejét. Ki bánthatná őt, aki a politikától oly távol tartja magát!

Egyedül sietett a királyné 1898 szeptember 10-én la genfi tó rakpartján a hajóállomáshoz, midőn az elvetemedett Luccheni rozsdás háromszögletű reszelőből készített törét Erzsébet királyné keblébe döfte. A királyné az ütéstől a földre rogyott, de azonnal felkelt, fogalma sem volt, hogy megsebesült és a hajóra lépett.

Közben egy arra sétáló úr a királyné ruhájáról le akarta tisztogatni a port, a merényletet az sem vette észre.

A királyné nagyon sietett.

— Oh nem érdemes. Köszönöm szépen.

— Ca ne vaut pas la peine, merci bien.

Utolsó szava is köszönet volt.

A hajón összeesett és Sztáray Irma grófnő karjai között néhány perc alatt elvérzett. A grófnő a királyné sebére szorított, vérrel átitatott zsebkendőjét a királynak adta át.

A király a trónörökös halála után azt mondotta gróf Paar főhadsegédnek:

— *Ha nem lett volna mellettem a feleségem, aki maga is a fájdalomtól és szenvedéstől marcangolva emberfölötti akaraterővel tartotta bennem a lelket, belepusztultam volna a kétségbeesésbe.*

A királyné halálakor pedig teljesen megtörtén csak annyit tudott nagy nehezen szólni:

— *Senki sem tudja, mennyire szerettük mi egymást.*

Minden évben meglátogatta szeptember lü-én Ferenc József a bécsi kapucinusok sírboltjában Erzsébet királyné koporsóját és órákig maradt ott imádkozva.

IX.
FERENC JÓZSEF ÉS FERENC FERDINÁND
TRÓNÖRÖKÖS.

Ferenc Ferdinánd embergyűlölő pesszimizmusának az oka. — Ferenc Ferdinánd politikai hitvallása. — Osztrák perfidia. — Koerber, az előkelő idegen. — Ferenc Ferdinánd és a hajdudorogi gör. kat. püspökség. — Ferenc Ferdinánd és a szerbek. — Ferenc Ferdinánd házassága. — Hohenberg hercegnő. — Ferenc Ferdinánd túlkapásai. — A trónörököszt sehol sem kedvelték. — Ferenc Ferdinánd és a veszprémi küldöttség.

Visszaemlékezésemben szomorú szerep jut Ferenc Ferdinánd trónörökösnek. Amit tudunk róla, amit összegyűjtöttünk felőle, azt talán legjobb volna elhallgatni. Nem volna azonban teljes a kép, amelyet Ferenc Józsefről és koráról alkotunk, ha Ferenc Ferdinándról, ő maga magát mindenkor csak *Ferencnek* nevezte és írta alá —, meg nem emlékeznénk. Talán nem lesz érdektelen, ha ennek a férfiúnak — akinek kegyetlen meggyilkoltatása, ha nem éppen az igazi, de mégis közvetlen indoka volt a világháború kitörésének — a jellemébe, életvilágába, mentalitásába kissé mélyebben bevilágítunk.

Alig lehetett nagyobb ellentétet elképzelni, mint aminő Ferenc József és Ferenc Ferdinánd között mindvégig fennállott. Ferenc Józsefben a jóságot, az emberszeretetet mindenkor megtaláljuk, noha rettentő csapások, fia és a királyné elvesztése, az uralkodóház annyi családtagjának tragédiája elkeserít-

hették volna kedélyét. *Ferenc Ferdinándból azonban számos alkalommal elemi erővel tört ki embertársainak megvetése, ami valóságos embergyűlöletté fajult.*

Nehéz ezt megérteni egy daliás megjelenésű, mindenki által kényeztetett királyi hercegnél, aki Európa egyik leghatalmasabb trónjának várománya volt. A caesaromániában szenvedő uralkodók kora régen lejárt. Sokak előtt rejtély volt egész egyénisége. Nem lehetett letagadni nagy műveltségét és páratlanul kifinomodott műízlését, de nem lehetett megérteni embergyűlöletét és pesszimista felfogását.

Jóval halála után dr. *Eisenmenger Viktor* udvari tanácsos és udvari orvostól hallottam a legelfogadhatóbb magyarázatot. Politikai felfogása tisztán állott előttünk, a magyarázata is kézenfekvő, ha rettenetes tévedéseken alapult is. De az „*embert*” nem tudtuk megérteni.

Mindnyájan tudjuk, hogy *Rudolf* trónörökös 1889 január 30-án bekövetkezett tragikus halála után közvetlen trónörökös Ferenc József fivére, *Károly Lajos* főherceg, ennek 1896-ban bekövetkezett halála után pedig *Károly Lajos* legidősebb fia, *Ferenc Ferdinánd lett*. *Károly Lajos* azonban akkor már 63 éves volt és előre lehetett látni, hogy mint trónörökös, csak *Ferenc Ferdinánd* jöhet számításba.

Közbejött azonban egy súlyos tüdőbaj, mely *Ferenc Ferdinándot* még atyja életében, 1895-ben megtámadta. Felgyógyulásában nem igen bíztak és déli vidékre, valóságos világgörűli útra küldték. Orvosa az egész úton *Eisenmenger* volt. Ezen az úton és visszaérkezése után *Ferenc Ferdinánd* kedélye végzetes változáson ment keresztül. *A politikusok, az irányadó férfiak nem számoltak többé Ferenc Ferdinánd felgyógyulásával és valósággal quantitá negligable-nak tekintették, ami az akkori 32 éves fiatal embert az egész világ iránt elkéséřítette.*

Ehhez a magába szívott keserűséghez járult az *a makacs küzdelem, melyet öt évvel később Chotek*

Zsófia grófnővel kötött morgantikus házassága előtt és után folytatnia kellett, s amely ferde helyzetből származó következmények semmikép sem járultak hozzá, hogy nagybátyjával, Ferenc Józseffel szemben fenálló viszonya megjavuljon.

Köztudomású, hogy Ferenc Ferdinánd *politikai felfogása szélsőségesen autokrata és alkotmányellenes volt és az is, hogy minket, magyarokat, szívből gyűlölt.* Hogy ezek az óriási és esztelen tévedések mily régi keletűek és azokat a trónörökös miként igyekezett megindokolni, arra klasszikus koronatanú *Margutti Albert* altábornagy, ez a magyargyűlölet-től eltelt, rövidlátó osztrák katonatiszt, aki Ferenc Ferdinándnak úgyszólván mindenben igazat ad, csodálja őt és aki nagyon sokat írt Ferenc Ferdinándról.

Margutti 1895 június havában, tehát még Ferenc Ferdinánd súlyos megbetegedése előtt pár hónappal, mint vezérkari tiszt a 38-ik gyalogdandárhoz osztatott be, melynek parancsnoka Budweisben, Csehországban, Ferenc Ferdinánd volt. *Margutti* ebből az időből a következőket jegyezte fel:

— A monarchia belső politikáját illetőleg Ferenc Ferdinánd felfogása abban a sziklaszilárd meggyőződésben kulminált, hogy *ennek az államnak, hacsak gyökeres változás nem következik be, a magyarok hibájából tönkre kell mennie.* Ezért is a konoksággal határos vak elfogultsággal gyűlölte a magyarokat. Folytonosan törte a fejét és kutatott mindenféle eszközök és módok után, hogy a jövőben miként lehetne a magyarság politikai hatalmát megtörni és uralkodásra jutása után a monarchiát, mint államot (!) egészen új alapokra fektetni. *Kicsiny, önálló részek szövetsége* lebegett a szeme előtt széleskörű önkormányzati joggal, de amelyeket egy rendkívül erős központi kormány és egységes hadsereg szorosán egybekapcsolt volna. Természetesen

a német lett volna az államnyelv és a külügyi képviselő is egységes maradt volna. A trónörökös előtt ezeknél a terveknél az Egyesült-Államok példája volt irányadó. Megmaradt azon állítása mellett, hogy az amerikai Egyesült-Államok sem homogén nemzetiségűek.

Azon ellenvetésre, hogy törvényhozási és törvényes úton ezt a tervet nem lehet nálunk megvalósítani, *Ferenc Ferdinánd* ezt felelte:

Akkor hát erőszakkal! Majd meg fogom találni azt a radírgumit, amellyel a magyarokat ki fogom törölni a monarchia térképéről.

Aztán még hozzátette:

— Nagyon jól tudom, hogy a magyarok minden erejünkkel védekezni fognak. Az ő ellenállásukat is bevettem a számításaimba. Nos, hát, a múltban történt lázadások után még egyszer fegyverrel kell majd meghódítani Magyarországot. Nem látok semmi utat és módot, hogy ez elől a kényszerűség elől ki lehessen térni.

Az újonnan keletkezett szörnyszülöttben Ferenc Ferdinánd nagyobb egységeket és részeket nem tűrt volna meg. Margutti szerint „találóan” jegyezte meg a trónörökös:

— Épp úgy, mint a szilárd és tartós beton készítésénél a nagyobb köveket és kavicsokat össze kell törni, hogy a betontömeget átjáró cement az egyes köveket egyöntetűleg egybeforrassza és így egy elpusztíthatatlan monolith keletkezzék, úgy egy szövetséges állam alkotóelemeinek is egyformáknak és ugyanazon értékűeknek kell lenniök, hogy minden antagonizmus előre ki legyen zárva- így a mostani Magyarországot négy vagy öt ilyen államalkotó részre, a mai Csehországot két részre és Galiciát szintén két részre vágnám szét.

Nem szükséges megjegyeznünk, mily szép kilátások voltak ezek a régi, békebeli Magyarországra nézve. Ehhez képest az abszolutizmus legsötétebb évei

1849-től 1867-ig, Bach és Schmerling, a paradicsomot jelentették. Azt Ferenc Ferdinánd a maga egyoldalú, korlátolt osztrák felfogásával nem akarta elhinni, hogy ezek a zsarnoki önkényes tervek a legvéresebb polgárháborúra és feltétlenül egy második szabadságharcra vezettek volna. Ez már *politikai idiotizmus* számba ment. Margutti és a többi osztrák, magyarfaló katonatiszt, a világháború katasztrófája *után igazat* adnak Ferenc Ferdinándnak és *nem látják be a paralysisig menő tévedéseiket*.

Ferenc Ferdinánd azért jól ismerte Magyarországnak politikai súlyát és értékét, de sohasem tekintette Magyarországot a monarchiát alkotó két egyenrangú állam egyikének, hanem csak az egységes osztrák állam egyik tartományának. Így nyilatkozott:

— Teljesen meg vagyok arról győződve, hogy ha egy olyan összetett államalakulatban, aminő a monarchia is mai alakjában, egyes alkotórészek túlságosan kifejlődnek, úgy az csakis a többi részek rovására történhetik és teljesen ugyanaz, mint valamely pathologikus állapot az ember testében. Ha ezt nem tudjuk kellő időben erélyes orvosi kezeléssel és szerekkel leküzdeni, szükség esetén műtéti beavatkozással megszüntetni, úgy annak feltétlenül súlyos betegség és elsovadás, végül a halál lesz a következménye. *Éppígy egy olyan államhatalomnak is, aminő a Habsburg-monarchia, feltartóztathatatlanul tönkre kell mennie, amelyben egy alkotórész állandóan hypertrophikusan, túltengően megduzzad, mint például minálunk Magyarország. Ebben még csak nem is lehet kételkedni.*

Ez a hallatlanul korlátolt ferde és hazug okoskodás magyarázza meg azt, hogy a különben is nála pathologikus tünet-számba menő embergyűlöleten és megvetésen kívül miért gyűlölte annyira a magyarokat.

És az akkori osztrák államférfiak többé-kevésbé mind így gondolkodtak. Nemcsak a kiegyezést hamisították meg mindjárt 1867-ben az osztrák kiegyezési törvényben, de még *államuk nevééről is lemondottak inkább, semhogy elismerjék, hogy igenis, van külön Ausztria és külön Magyarország*. Soha, sehol 1867 óta egy osztrák törvényben, egy hivatalos iratban sem fordul elő ez a szó: *Ausztria*. E helyett ezt a körmönfont kifejezést használták: „*A birodalmi tanácsban képviselt királyságok és tartományok*”. Vagyis ez *Ausztriának egyik része*, amit úgy is hívtak félhivatalosan: *Cisleithanien*. Tehát ebbe Magyarország nincsen beleértve, mert Magyarország nincsen a birodalmi tanácsban képviselve. Magyarországot úgy hívták: *Transleithanien*.

A kettő együttvéve volt szerintük a régi Ausztria, de ezt mégsem mondhatták nyíltan ki, hát inkább egészen elkerülték ezt a szót.

*

Emlékezetes még, hogy amikor *Koerber* osztrák miniszterelnök, aki különben egyike volt a legkiválóbb és legvilágosabban gondolkozó osztrák államférfiaknak, egy alkalommal mégis kirohanást intézve Magyarország ellen, a mi belügyeinkbe beleavatkozott és az ellenzék, de az egész képviselőház is, egyhangúlag megbotránkozott ezen és elégtételt követelt, gróf *Tisza István* miniszterelnök ezzel a néhány, kissé fölényes, de találó és feltétlenül igaz szóval csillapította le a háborgó kedélyeket:

— *Koerber úr reánk nézve csak egy előkelő idegen!*

Hogy ezen szavaknak egész értelmét, — rossz magyarsággal kifejezve — horderejét, megérthessük, tudnunk kell, hogy az angol diplomáciai nyelvnek arra a fogalomra, hogy egy külföldinek, bármily magas állású legyen is, semmi beleszólása sem lehet a brit belügyekbe, külön kifejezése van: „*distin-*

guished foreigner” szószerinti *az előkelő külföldi*. Ezért volt oly találó, de oly éles is gróf Tisza István kijelentése.

Ferenc Józsefnek nem volt ez ellen az elintézés ellen sem államjogi szempontból, sem az uri modor tekintetében semmi kifogása. *Ferenc Ferdinánd* azonban sietett felháborodásáról sajátkezűleg írt levélben értesíteni dr. Koerbert. A levél, mely azóta teljes szövegében közzététetett, így kezdődik:

— Tiszának az eljárása hallatlan szemtelenség!
(Unerhörte Frechheit.)

Pedig *Ferenc Ferdinánd* minden képzettsége mellett sem tartotta érdemesnek, hogy botrányos ki-rohanásai alkalmával a magyar viszonyok felől csak némileg is tájékozódjék.

Midőn az 1913. év elején az újonnan létesített, magyar liturgiával bíró, hajdúdorogi gör. kath. püspöki szék betöltéséről volt szó, *Ferenc Ferdinánd* minden követ megmozgatott, hogy erre az *Erdélyben fekvő* és az *ottani oláh lakosság részére kreált* püspökségre valamelyik magasrangú *oláh* nemzetiségű lelkész neveztessek ki.

Hogy itt színmagyar lakosságról van szó és Hajdúdorog nem Erdélyben fekszik, arról *Ferenc Ferdinánd* tudni sem akart. Ebben is csak erőszakos magyarosítást látott.

Midőn azután a magyar kormány előterjesztését *Ferenc József* is elfogadta és a pápa azonnal megerősítette a kormány jelöltjét a hajdúdorogi püspöki székben, *Ferenc Ferdinánd* egyenesen dühbe jött és még ekkor is megkísérelte az ő oláh jelöltjét előtérbe tolni. Akkor gróf *Scapinelli* volt a pápai nuncius Bécsben, kihez 1913 április végén *Ferenc Ferdinánd* levelet intézett és többek közt ezeket írta:

— Bizonyára hűségese fia vagyok a római anyaszentegyháznak, de ha arról van szó, hogy azoknak

a népeknek a legegységesebb jogait biztosítsam, melyek nek sorsát a jövőben intézni hivatva vagyok, úgy nem ismerek többé semmi tekintetet és *nem fogok visszariadni attól sem, hogy a Szent Atyával való minden összeköttetésemet megszakítsam, ha ő csak arra használja a reá ruházott hatalmat, hogy olyan irányt kövessen, mely az én jövőbeli alattvalóimra vonatkozó és azoknak szentelt szándékaimmal homlokegyenest ellenkezik.*

Ehhez sem kell kommentár. *Ferenc Ferdinándnak minden eszköz jó volt arra, hogy a magyarság érdekeinek ártson, még ha a valóság teljes elferdítésével is.*

Mindenkor *egy habsburgi szövetséges államról álmodozott:*

— Mert a dualizmus csak valami értelmetlen ostobaság, kiegészítő eszköz a pillanatnyi zavarban, egy anomália!

A szerbekről a következőket mondotta:

— A szövetséges államban a horvátok, a szlovének és a magyarországi szerbek teljes autonómiát nyernének. Ezek valamennyien a szerb királyságban élő szerbekre akkora vonzóerőt gyakorolnának, hogy azok *az egyesülést centripetal irányban, tehát a monarchia határain belül keresnék és nem centrifugál irányban, akként, hogy a mi délszlávjaink a királyságbeli szerbekhez kívárinának csatlakozni. Annál is inkább, mert a mi délszlávjaink sokkal magasabb kulturális fokon állanak, mint a szerbek és a montenegróiak.*

Hogy Ferenc Ferdinánd tervezetései és nézetei mennyire nem feleltek meg a királyságbeli nagy-szerb agitátoroknak, azt rettenetes módon tette nyilvánvalóvá a sarajevói gyilkosság.

A *Ferenc József* és *Ferenc Ferdinánd* között való elhidegülésnek egyik legfőbb elve ez utóbbinak. *Chotek Zsófia* grófnővel kötött morganatikus házassága volt.

A trónörökös teljesen kigyógyult tüdőbajából és 1899-ben mindig gyakrabban rándult át Bécsből Pozsonyba *Frigyes* kir. herceghez, ki akkor pozsonyi hadtestparancsnok volt és a tulajdonát képező Grassalkovich-palotában oly udvartartást vitt, mely az ottani főúri világ állandó gyülekezőhelye és legfőbb vonzóereje volt. A kir. hercegi pár hat leánya közül három már bájos hajadonná serdült, akik, ha nem is ismerték fel bennük a kir. hercegnőt, *mindenütt számot tettek szépségükkel*.

A trónörökös, ha estebéden ott maradt, a Grassalkovich-palotában töltötte az éjét és a hajnali órákban induló vonathoz csatoltatva szalonkocsiját, igen korán távozott.

A gyakori látogatások után kézenfekvő dolognak látszott, hogy a trónörökös a kir. hercegnők valamelyikének kedvéért jár annyit Bécsből háztűznézni.

Véletlen eset derítette ki, hogy a trónörökös *Frigyes* kir. herceg neje, *Izabella* kir. hercegnő egyik udvarhölgyére, *Chotek Zsófia* grófnőre vett szemet. *Ferenc Ferdinánd* ugyanis megkérte a grófnőt, *hogy mivel nem beszélhet vele másként négyszem közt, hajnali öt órakor, az indulás előtt jöjjön le a Grassalkovich-palota nagy lépcsőházába*.

Itt azonban *rajtakapták* őket. A grófnő semmivel sem tudta igazolni, mit keres ily szokatlan korai órában a hallban, a trónörökös mellett és *még azon a napon elbocsátották az udvarhölgyet*.

Én ezt még ugyanaznap délutánján megtudtam a pozsonyi főúri világ egyik ismert tagjától, M. S. bárónőtől, ki *Chotek* grófnő meghitt barátnője volt. Ezzel végezte:

— Szegény Sophie! Mit fog most csinálni? Mihez kezd?

Megjegyzem, hogy a trónörökös senki sem értette. *Chotek Zsófia* grófnő akkor 32 éves volt és szép, mélytüzű szemein kívül semmi bájos vonást sem lehetett felfedezni rajta. Betegesen vézna, törékeny alak volt. Hihetetlen, hogy néhány év múlva, első gyermekeinek születése után mennyire megszépült és valóban imponáló alakká vált.

A trónörökös vonzalmához valószínűleg hozzájárult az a lovagias érzés is, hogy egy általa oly nagyon kompromittált nőnek elégtételt adjon. A hirtelen elbocsátás következtében a grófnő egy *valóságos botrány főszereplőjévé* vált. Még valószínűbb, hogy *Ferenc Ferdinándban* épp ez fejlesztette ki a dacos elszántságot, hogy *mégis elveszi a grófnőt.*

Ferenc József megdermedt, mikor *Ferenc Ferdinánd* beleegyezését kérte ehhez a nem egyenrangú házassághoz.

A Habsburg-ház családi törvényei mindenkor, évszázadokon át szentek, sérthetetlenek és kérésekkel nem egyenrangú születésű nővel való házasságkötést kizártak. Hát még, mikor a trónörökösről volt szó!

Ferenc Ferdinánd azonban annál dacosabban ragaszkodott ehhez a házasságkötéshez. Végre 1900 június 28-án, a legünnepélyesebb módon és esküvel megerősítve, lemondott az ezen házasságból származó utódaira vonatkozólag a trónutódlási jogról és ugyanazon év július 1-én oltárhoz vezette *Chotek Zsófia* grófnőt, ki ezen a napon a *Hohenberg hercegné* címet nyerte.

Sem *Ferenc Ferdinánd*, sem *Hohenberg* hercegné sohasem nyugodtak bele a dolgok ilyen elrendezésébe. Az udvari ünnepeken *Hohenberg* hercegné is részt vett, de úgy az asztalnál, mint a bevonulás sorrendjében, *mindenkor a rangban, sőt néha korban is legfiatalabb kir. hercegné* után következett. Végre

sikértült neki Ferenc: Ferdinánd oldala mellett néhány külföldi látogatást is tennie. Berlinben a hercegnőt II. Vilmos császárba legnagyobb tisztelettel és kitüntetéssel fogadta, a hercegné az ebédnél a császár jobbján ült és a lovagias császár kezét csókolt neki.

hercegnő legfőbb vágya azonban az volt, hogy a monarchia határain belül is ismerjék el és itt is, mint egyenjogú és nem mint morganatikus feleség szerepelhessen. Erre 1914 június havában nyílt legelőször alkalom, midőn Ferenc Ferdinánd Boszniába utazott a hadgyakorlatokra. Az ő kedvéért, az ő erőltetésére rendezték” a szarajevói ünnepségeket, melyek nélkül a trónörökös csapatai körében a legnagyobb biztonságban maradt volna mindvégig. De erről későbbben.:

Hohenberg hercegnét a környezetében sem szerették. Legendák keringtek Bécsben a fukarságáról, mint zárt el minden legkisebb maradékot a cselédség elöl és miként alkudozott személyesen házalókkal férje levetett ruhái eladásakor.

Az is a sors különös iróniája, hogy még a Habsburg-ház törvényeinek teljes tiszteletbentartása mellett, bármennyire ki is volt az zárva, hogy osztrák császárné lehessen Chotek Zsófia grófnóból, *magyar királyné mégis lehetett volna.* A pragmática sanctio a trónutódlásra vonatkozólag természetesen *a magyar trónról is kizárta Ferenc Ferdinánd utódait.* De a magyar törvény a morganatikus és nem egyenjogú házasságot nem ismeri, és nagyon valószínű, hogy a király törvényes nejét magyar királynévá lehetett volna koronázni. *Ez egy okkal több lehetett volna, hogy Ferenc Ferdinánd rokonszenvet érezen Magyarország és Magyarország intézményei iránt.* E helyett jobban gyűlölt bennünket, mint valaha. A helyzet Ferenc József és a trónörökös között is mind jobban kiélesedett. Ferenc Ferdinánd részére egyidejűleg „*az összes fegyveres erő főfelügyelőjévé*” történt kinevezésével, külön katonai irodát is

szerveztek. Ennek a feje *Brosch* őrnagy volt, aki nemsokára *nemcsak a katonai ügyekkel foglalkozott, de az összes bécsi minisztériumok réme*”, *lett*. Ferenc Ferdinánd megbízásából *nemcsak-információkat szerzett* valamennyi bécsi minisztériumban *de utasításokat is adott*: Végül az Osztrák miniszteriumokban nem tudták, kinek a szavát fogadják meg, Brosch őrnagyét-e, vagy ő felségét, a császárt?

Azért Ferenc Ferdinánd sohasem mert Ferenc József ellen nyíltan fellépni. De a környezetéből hallottuk, hogy nekik panaszkodott:

— Csak sohase kellene Schönbrunnba mennem! Mindig beteg leszek bele!

Ferenc József meg a saját főhadsegédének mondta:

— Csak Ferenc Ferdinándot (csak per: Franz) ne látnám! Megrövidíti a napjaimat!

Az a téves nézet is meglehetősen el van terjedve, hogy Ferenc Ferdinánd a cseheknek kedvezett a mi rovásunkra. Ez nem áll. Nálunk Ferenc Ferdinándot alig és csak igen kevesen ismerték: Csehországban, főleg Konopistban, ahol legtöbbet tartózkodott, alaposan meggyűlöltette magát. Vízáradáskor saját magánbirtokainak védelmére az egész község közmunkaerejét kirendeltette. Hatalmi szóval és jog nélkül kivezényelte tett egy félzászlóalj utászt, kik a község terhére voltak elszállásolva. Mindezt a legkisebb ellenszolgáltatás nélkül. Érthető, ha nem szerették.

Még az is veszedelmes volt, ha valakit megkedvelt. Nem egy-két, hanem számos eset fordult elő, hogy szemléken, hadgyakorlatokon valamely tiszt megtetszett neki. Fényes ígéretekkel rábírtta, hogy hagyja ott a katonai szolgálatot és valamelyik gazdaságában vagy a magántitkárságában alkalmazta. Azután, noha tökéletesen megfelelt, minden ok nélkül elbocsátotta. Az így kenyerüktől megfosztott tisztok Ferenc Józsefhez fordultak. Kiderült hogy

teljesen igazuk van. Hogy a botrányt elkerüljék, Ferenc József a saját udvartartásában adott nekik alkalmazást.

Meghitt kedves embereit is sajátságos és reá nézve jellemző módon válogatta ki. Egyik legbizalmasabb embere Kristóffy József, a Fejérváry-kormány darabont belügyminisztere volt.

Ausztriában az alaptörvények értelmében a császárnak joga volt egyes ügyek elintézését valamely főhercegre, esetleg a trónörökösre bízni. Természetesen törvényszentesítések, magasabbrangú tisztviselők kinevezése, halálos ítéletek megerősítése — nem tartoztak ezen ügyek közé.

Az uralkodó kijelölt egyes ügydarabokat, nagyrészt kegydíjadományokat és bűnügyi kegyelmezési javaslatokat is; ezeket a kabinetiroda írásbelileg közvetlenül Ferenc Ferdinándnak referálta. Az ügydarabokat onnan futár útján kaptuk vissza. Ilyen alkalmakkor ismertük még a trónörököst a maga valójában s elborzadtunk tőle. Tucatszámra vetette vissza a javaslatokat, főleg bűnügyekben. Az osztrák büntetőtörvény 1859-ből való. Elévült, drákói szabályokat tartalmaz, több havi börtönt szab ki ott, ahol a magyar kihágási büntetőtörvénykönyv legfeljebb néhány korona pénzbírságot állapít meg. A bíróságok kénytelenek a törvényt alkalmazni, de ennek következtében hasonlíthatatlanul több volt az osztrák kegyelmezési javaslat, mint a magyar. Az iratok gúnyos, szívtelen széljegyzetekkel ellátva érkeztek vissza a trónörököstől. Az igazságügyminiszter rendszeren a már megkezdett büntetés hátralévő részének elengedését kérte. *Ferenc Ferdinánd ezeket az előterjesztéseket félretette, gyűjtögette, s midőn az elítélt büntetését kitöltötte, akkor küldötte vissza a kegyelmet adó elhatározást a kabinetirodának.* Ez éven át úgyszólván naponta megismétlődő eset volt. Volt miniszter, pl. dr. *Koerber*, aki később minden ilyen esetben az uralkodónál keresett és kapott is orvos-

lást és pedig a trónörökös háta mögött. A javaslatot még egy példányban kiállították, Ferenc József elintézte azt és csak azután értesítették a trónörököst.

Hötzendorfi Conrad emlékirataiban érdekes a volt hadvezérnek arról az összekoccanásáról való megemlékezése, amely közte és Ferenc Ferdinánd között történt. 1913 október 18-án a trónörökös, Conrad és több magasrangú tiszt Lipcsében a német császár vendége volt, midőn a nagy csata emlékművét (Völkerschlacht-Denkmal) leplezték le a lipcsei csata százéves évfordulóján. A fogadóestélyen Vilmos császár egyenesen felkérte Conradot, hogy több ezredesét, akiket még nem ismer, mutassa be neki.

Conrad összekereste az ezredparancsnokokat és a császár elé akarta vezetni őket. Hirtelen Ferenc Ferdinánd előtte termett és mogorván így szólt hozzá:

— Mi történik itt?

— A német császár őfelsége azt parancsolta nekem — r válaszolt Conrad, — hogy az ezredeseket mutassam be neki.

A trónörökös hevesen szakította félbe:

— Ez az én dolgom, nem az öné. Talán ön a hadsereg parancsnoka? Kikérem magamnak!

— Bocsánatot kérek császári és királyi fenség, de a német császár őfelsége engem bízott meg ezzel.

— Önnek ezt jelentenie kellett volna nekem.

Conrad azt írja, hogy ez volt egyike a legkínosabb jeleneteknek, amelyet valaha átélt, annál is inkább, mert idegen tábornokok és tiszték voltak a tanúi. Közben a trónörökös az ezredeseket bemutatta a német császárnak.

— Én eltávoztam. Moltke tábornok, aki szintén mindent hallott, hozzám jött és így szólt:

— Ha a dolgok így állanak, hogy lehet akkor eredményesen együtt dolgozni?

Ferenc Ferdinánd politikájára és magyargyűlöletére vonatkozólag többször hallottam azt a csillapító, megjegyzést, hogy a levest sem eszik oly forrón, amint főzik. Egyik legindokolatlanabb és legdurvább kirohanása a trónörökösnek az 1913. évi veszprémi hadgyakorlatok alkalmával történt.

Ferenc József kissé gyöngékedett és az őszi nagy gyakorlatokra maga helyett a trónörököst küldte. Rendelkezésére bocsátotta saját udvari vonatát. Amint a különvonat Veszprém vármegyében az első állomáson megállott, a vármegye küldöttsége a főispánnal és az alispánnal az élén, fényes díszmagyarban várta a trónörököst, hogy szokás szerint tisztelegjen és üdvözölje őt a vármegye területén, *Ferenc Ferdinánd* az étkező termes kocsiban éppen az asztaltól kelt fel kíséretével együtt, s ezt a jelenlévők különösen hangsúlyozták, hogy a küldöttség jelentkezése nem zavarhatta az étkezésben a trónörököst; Amint bejelentették a küldöttséget, *Ferenc Ferdinánd* az ablakhoz lépett és türelmetlenül felkiáltott:

— Mit akarnak már megint ezek a *magyar díszettek*? (Ungarische Pflanzläuse.)

Hibázhat valaki a politikában, s ha belátja tévedését, lehet belőle jó uralkodó. De egy szívtelen, könnyörtelen és durvalelkű trónörökösből sohasem lehet se jó uralkodó, se jó ember.

Önkéntelenül az ajkunkra tolul a kérdés:

— *És ennek az embernek a meggyilkolásáért kellett oly tengernyi drága magyar vérnek folynia?*

Nem, kérem. Szilárd meggyőződésem az összes eddig ismert adatok alapján, hogy a *világháború Ferenc Ferdinánd meggyilkolása nélkül is kitört volna*. Talán nem mi üzentük volna meg a hadat Szerbiának, hanem nekünk üzenték volna meg.

*

A kabinetiroda központjában, a Hofburgban, ahol az irattár és levéltár is volt, minden nap kivétel nélkül, reggeli 8 órától esti 8-ig, esetleg csak hatig,

ügyeletesszolgálat volt. Az ügyeletes tisztviselő utána lakására mehetett, de köteles volt otthon-vagy a közelben tartózkodni, hogy sürgős szükség esetén, amidőn kocsival ment érte a kabinetfutás, azonnal kéznél legyen. Ezenkívül a király mellett, ott, ahol éppen tartózkodott. Schönbrunnban, Ischlben, vagy utazásokon, – két kabinetirodai fogalmazószakbeli tisztviselő volt permanens szolgálatában. Budapestre pedig öten-hatan is elkísérték, a királyt.

Ferenc Ferdinánd egyszer éjfél tájban személyesen telefonált a kabinetirodának a Hofburgba. Természetesen senki sem jelentkezett. Felhívhatta volna a szolgálatban lévő kabinetfutárt, vagy a schönbrunni telefonszámot. Ezt azonban a trónörökös, úgy látszik, nem tudta. E helyett felhívta a Hofburg főőrségének főparancsnokát, megbízta, hogy másnap jelentse ezt a kabinetigazgatónak és elvárja, hogy ilyen hallatlan botrány ne forduljon többet elő. Szavait a kabinetiroda tisztviselőire nézve ezzel végezte:

—Wozu werden die Kerle bezahlt? (Miért fizetik ezeket a fickókat?)

Mindezt jelentették Ferenc Józsefnek, aki kijelentette, hogy a kabinetirodával egyedül ő rendelkezik, a szolgálati ügyrenden pedig változtatni nem kíván.

Brosch őrnagy, Ferenc Ferdinánd katonai irodájának főnöke, aki Bécsben minden minisztérium személyzetét vérig kínoztta, a kabinetirodában elmondta báró W. osztályfőnöknek, hogy a trónörökös mennyire lenézi a tisztviselőket. Szerinte minden tisztviselőnek csak három vágya van: a báróság, a rendjel és a nyugdíjpótlék.

Ezúttal azonban Brosch emberére akadt. Báró W. nyugodtan felelte:

— Megmondhatja, őrnagy úr, a trónörökösnek, hogy nincs mindig igaza. Mert lássa, én már bárónak születtem, két fokkal magasabb rendjelem van,

mint amely rangomnál fogva megilletne, én tehát az életben több rendjelet nem kaphatok és vagyonom is van annyi, hogy nyugdíjpótlékra nem szorulok. Mégis örömezt *szolgállok*.

A saját szolgálatára beosztott tisztekkel még rosszabbul bánt Ferenc Ferdinánd. Egy ízben egy este kiküldötte szárnysegédét egy lezárt levéllel a pályaudvarra, azzal az utasítással, hogy várja meg, míg a címzett valamelyik éjjeli vonattal megérkezik és adja át azonnal a levelet.

A szárnysegéd reggelig várt a pályaudvaron, de a címzett nem érkezett meg. Mikor ezt jelentette a trónörökösnek, Ferenc Ferdinánd gúnyosan ezt mondta:

— Tudtam jól, hogy senki sem fog megérkezni, csak tudni akartam, az urak elég jól vannak-e fegyelmezve, hogy minden parancsomat pontosan teljesítsék.

X.
FERENC JÓZSEF KÖRNYEZETE.

Gróf Paar Ede főhadsegéd. — Báró Boifras Artúr, a katonai iroda főnöke. — Báró Schiessl Ferenc kabinetirodai igazgató. — A főudvarmesterek: Liechtenstein és Montenuouvo hercegek. — Az udvari papság és az udvari orvosok. — Dr. Kerzl József első udvari orvos. — Az udvarnagy. — A magyarországi udvarnagy. — A főlovászmester. — Egyéb méltóságok. — A „kamara”. — Schrott Katalin.

Az államférfiakról Ferenc Józsefnek, aki uralkodásának első 18 évében abszolutisztikusan uralkodott, meglehetősen alkotmányos formában alakult ki a felfogása. A politikai helyzet és a pártalakulás sok kívánalmait szerint bocsátotta el minisztereit, ha mégúgy kedvelte is egyiket-másikat, és nevezett ki helyükbe újakat, kikkel különben éppen nem rokonszenvezett. Az államférfiakról tehát itt nem szólhatunk. De egyébként Ferenc József jó emberismerő volt, nagyrészt helyesen válogatta meg azokat, kik közvetlen környezetéhez tartoztak és ezekhez azután ragaszkodott is évtizedeken át. Így tulajdonképpen kevés egyéniségről lesz szó, de ezek azután annál markánsabbak.

A legközvetlenebb és kétségtől legbizalmasabb embere az uralkodónak a főhadsegéd volt. Név szerint kettő viselte ezt a címet, s mind a kettő több mint három évtizedig maradt meg állásában. Az első főhadsegéd gróf *Paar Ede* lovassági tábornok, a második báró *Bolhás Artúr* volt, aki azonban csak

viselte ezt a címet, különben kizárólag a katonai iroda főnökének teendőit látta el.

Gróf Paar állása annál bizalmasabb jellegű volt, mert Ferenc József, mint gyermekkori játszótársát, különösen kedvelte. Állítólag tegezte is őt négyszem közt. Erre nincs más bizonyíték, csak egy adat. Uralkodásának utolsó éveiben a tavaszi bécsi műtárlat megnyitása után hintójába szállt. Gróf Paar kísérte most is, mint minden ilyen ünnepélyes alkalomkor. A fogat úgy állt, hogy Paarnak a hintót meg kellett kerülnie, hogy a baloldalra jusson. Itt azután a helyét meglehetősen erélyes zuhanással foglalta el, mire Ferenc József oly hangosan jegyezte meg, hogy az összes körülállók hallották:

— Edí, te ezt sohasem fogod megtanulni.

Különben Ferenc József olyan takarékos volt a tegezéssel, mint talán egy uralkodó sem. A kabinetirodában külön, pontosan vezetett és javított „*per-tu*”-jegyzék állott rendelkezésre, hogy az uralkodó parancsára elküldendő táviratokat és leveleket helyesen lehessen megfogalmazni. A jegyzékben kizárólag csak uralkodók és uralkodóházak tagjai fordultak elő, és nem számítva az uralkodóház tagjait és a közeli rokonokat abba alig volt 30—40 felség és fenség felvéve.

A főhadsegéd teendőit nehéz körvonalazni, annyira univerzális jellegűek voltak azok. Utazásokon ő volt az egész kíséret feje, úgyszólván parancsnoka, a napi programot katonás rövidséggel ő dolgozta ki és néha egyszerű napiparancs alakjában, máskor díszes nyomtatványban közölte a kíséret minden tagjával: Minden ünnepség, melyre az uralkodó a meghívást elfogadta, felavatások, alapkövetételek, megtekintések, minden mozdulat, melyet a király a házon kívül tett, az ő hatáskörébe tartozott. Igen bizalmas megbízások, megtisztelő kiküldetések szintén. A főhadiszálláson, illetve a király tartózkodási helyén levő összes őrségek is alája voltak rendelve.

Sohasem lehetett tudni, mely pillanatban vari szükség, reá. Gróf Paar sohasem nősült és életének minden napját, minden óráját Ferenc Józsefnek szentelte. Soha egy napi szabadságra sem ment. Végtelen lelkiismeretesség, fáradhatatlan buzgalom, a legnagyobb diszkréció és a leggavallérosabb, legkorrektebb uri felfogás jellemezték őt. Ha valakinek nagyon kényes ügye volt, mely nem tartozott semmiféle fórum elé, és melyet a király elé kellett tární, gróf Paarhoz utasítottam őt. Soha senki sem csalódott benne.

A főhadsegéd alá voltak rendelve a szárnysegédek. Ilyen négy teljesített szolgálatot az uralkodó mellett; kettőnek csak a címe volt meg, egyik a berlini, másik a szentpétervári udvarhoz volt állandóan beosztva. Mind őrnagyi és alezredesi rangban lévő csapattisztek, illetve tengerésztisztek voltak, kiket 3—4 évi szolgálat után felváltottak.

Természetesen a legkiválóbb tiszteket jelölték ki mindenkor erre a szolgálatra, akiknek jövője ezzel a kinevezéssel már biztosítva is volt. Hogy mily fényes katonai karriert futottak meg egyes szárnysegédek, elég hivatkoznom két névre, ezek: *báró Fejérváry Géza és Horthy Miklós, Magyarország kormányzója*. Beck vezérkari főnök is szárnysegéd volt azelőtt.

Közönséges alkalmakkor ők kísérték az uralkodót és a kihalgatásoknál ők jelentették be a jelentkezőket. Átvették és tovább adták a parancsokat. Ha nem politikai vagy közigazgatási ügyről volt szó, ők telefonáltak a király nevében és megbízásából.

Ferenc József sohasem vett telefonkagylót a kezébe. Sokan ezt maradiságnak fogják tekinteni és ez ma már tényleg érthetetlennek tűnik fel. Meg kell azonban gondolnunk, hogy Ferenc Józsefnek alapjellemvonása a pontosság, megbízhatóság és a titoktartás megkívánása volt. A telefont nem tartotta sem megbízhatónak, sem titoktartónak. Azért telefonál-

tatott, de mindig mással. Csalás is, megtévesztés is könnyen fordul elő. Egy ízben a közoktatásügyi minisztertriumból egy igen ismert nevű államtitkár telefonált a kabinetirodába, hogy annak a szegény, érdemes tanítónak, akit ő a névjegyével átküldött hozzánk, eszközöljünk ki valami nagyobb pénzsegélyt. A tanító jelentkezett és írásai felmutatásával igazolta magát. Meg is kapta a segélyt. Erről telefonon értesítettük az államtitkárt és kiderült, hogy semmit sem tud a dologról, csalóval volt dolgunk, aki saját maga telefonált valamelyik nyilvános állomásról, iratait pedig lopta, vagy kölcsönvette,

Erről jut eszembe, hogy *Károly* király egyszer, még trónörökös korában, kint a harctéren, mindenáron maga kívánt beszélni telefonon az egyik tüzérségi megfigyelővel. Összekötik vele.

— Halló! Itt a trónörökös főherceg.

— Nem értem. Ki van ott?

— A trónörökös főherceg, *Károly*!

— Nagyon örülök, van szerencsém. Itt a kínai császár!

A szerencsétlen tüzéraliszttal sehogy sem sikerült megértetni, hogy igazán a trónörökös beszél és nem a bajtársai tréfálnak vele.

Amint minden közkormányzati, közigazgatási, udvari vagy polgári ügy a kabinetiroda hatáskörébe tartozott, úgy a hadügyminisztérium, továbbá a honvédelmi és az osztrák landwehrminisztérium katonai természetű ügyei öfelsége katonai irodájában voltak összpontosítva. Ennek a feje volt báró Bolfras Artúr gyalogsági tábornok. Az irodába több vezérkari törzstiszt és egy tengerésztiszt volt, mint előadó, beosztva, a többi munkát katonai rangban lévő hivatalnokok látták el. Itt dolgoztak éveken át *Kary Béla*, *Bartha Lajos* és báró *Láng Boldizsár* ezredesek.

Báró Bolfras tábornok is Ferenc József legmeghittebb emberei közé tartozott. Itt is fáradhatatlan munkásság, lelkiismeretesség és megbízhatóság azok a jellemvonások, melyeket leginkább ki lehet emelni. Ehhez járult még Bolfras tábornoknál két kiváló tulajdonság: *igen széleskörű katonai szaktudás és a legmesszebbmenő jóindulat és szívesség mindenki irányában.* Sok hálaival tartozik neki minden tiszt és minden kérelmező, kinek ügyét ő közvetítette az uralkodónál. De ezzel a majdnem túlzott jóakarattal követte el életének talán legnagyobb hibáját. *Túlságosan megbecsülte Potiorek tábornokot, mindenkor kitüntette őt figyelmessége minden jelével és Bolfras volt az, aki Potioreket a szerbiai gyalázatos kudarc után még mindig tartani akarta.* Ferenc Józsefnek még ekkor is élesebb látása és jobb emberismerete volt. Kiküldötte Újvidékre a katonai irodából *Marterer* tábornokot, aki a helyszínén győződött meg a való tényállásról és Potiorek teljes hasznavehetetlenségéről. *Marterer* jelentése után Potioreket azonnal menesztették. Potiorekre még vissza kell térnünk.

Akik Ferenc József környezetéből az uralkodó munkájából a legnagyobb részt kapták és vették ki maguknak, azok közé tartozott báró *Schiessl Ferenc* kabinetirodái igazgató. A diplomáciai pályáról került a kabinetirodába.

Azelőtt, a 90-es években, belgrádi követ volt. A magyar ügyek iránt a legjobb akarattal viseltetett, de nem sokat értett hozzájuk, azért a legnagyobb egyetértéssel ezt mindig a magyar előadóra, az illető osztályfőnökre bízta. Bámulatos munkaerő és gyors felfogású, élesen gondolkozó főnök volt. Minél bonyolultabb és kellemetlenebb, sőt veszedelmesebb lett a helyzet, annál derültebb lett a kedélye és élénkebb az észjárása.

A magyar ügyek előadásával 1897 után *König Károlyt*, utána *Daruváry Géza* osztályfőnököt, és közben báró *Skerlecz Ivánt*, a későbbi horvát bánt bízták meg, éppoly önálló hatáskörrel, mint aminővel a kabinetirodai igazgató maga rendelkezett.

Ha a király közvetlen kíséretét leszámítjuk, az udvartartás többi részének a feje s a legfőbb méltóság a főudvarmester volt. Az én időmben herceg *Liechtenstein Rudolf* volt az első főudvarmester és inkább csak reprezentált. Erre predesztináltak: származása, lovassági tábornoki rangja és gyönyörű, karcsú, daliás alakja. Amellett a legkiválóbb lovas és lóismerő hírében állott. Budapesten is ismert alak volt, mert az udvar itt tartózkodása alatt minden reggel magahajtotta gyönyörű fogatán kikocsizott a Stefánia-útra. Mint az összes testőrsek ezredskapitánya, mindig a lovas testőrség tábornoki egyenruháját viselte.

Ha nem is tett érettünk, magyarokért valamit, de nem is ártott nekünk. Ismert jeligeje volt a: „*Leben und leben lassen.*” Rendkívül magas műveltségével és szellemességével a főúri társaság dédelgetett alakja maradt még ősz korában is.

A második főudvarmester, herceg *Montenuovo Alfréd*, Lichtenstein halála után foglalta el ennek helyét és a napokban hunyt el. Magyar földben, birtokán, a németbolyi sírboltban nyugszik. Közismert dolog, hogy unokája volt annak a történelmi nevezetességű gróf Neipperg Ádámnak, ki 1821 augusztus 7-én, három hónappal I. Napoleon halála után, nőül vette a világot meghódító nagy császár özvegyét, született *Mária Lujza* főhercegnőt, I. Ferenc királyunk leányát. Neve is innen származik. (Neipperg = Neuberg = Montenuovo.)

Már Liechtenstein idejében ő vezette egyedül a főudvarmesteri hivatalt. Herceg Liechtenstein Rudolf

ugyanis olyan nagyúr volt, hogy ezzel nem vesződött. Mikor egyszer egy tájékozatlan úriember megkérdezte nagybátyját, *János* herceget, hogy miként lehet az, hogy ő nem kamarás, méltatlankodva válaszolt:

— Mert én uralkodó herceg vagyok és ha akarom, magam nevezek ki kamarásokat, nemhogy én legyek másnak a kamarása!

A főudvarmester hatáskörébe tartozott mind a két világhírű udvari színház, az udvari opera és a Burgszínház felett való felügyelet és rendelkezés. Az intendáns közvetlen alárendeltje volt. Az összes várak, paloták, villák, kastélyok felett ő rendelkezett. És ilyen sok volt. A bécsi Hofburgot a 12. század elején kezdték építeni, s azóta, egész az összeomlásig, mindig építettek hozzá valamit. Belül gyönyörű volt, de kívülről nézve tákolmány, mely távolról sem vetekedhetik a páratlanul szép budai királyi várpalotával. Ennek és a gödöllői kastélynak, melyet még herceg Grassalkovich Antal, a volt kis koldusdiák építtetett; külön „*várkapitánya*” volt.

A schönbrunni világhírű kastélyon kívül, emelyet Mária Terézia bővített ki, Bécsben még három palota volt: az *Augarten-palota*, ahol Ottó kir. herceg lakott családjával, de amely a király tulajdona volt, a *Belvedere*, melyet még Savoyai Jenő építtetett és amely a szerencsétlen végű Ferenc Ferdinándnak jutott lakóhelyül és a *Hermes-villa* Lainzban, amely Erzsébet királyné kívánságára létesült és amelyről külön fejezetet lehetne írni, oly szép volt.

De épp ily szép volt az *ischli villa*, az ősrégi prágai *Hradzsín*, az innsbrucki óriási *Hofburg*, a csodaszép hófehér kastély *Miramareban*, az adriai tenger partján és a *laxenburgi* kastély óriási parkban, számtalan pavillonnal és egy régimódi várral. Világhírű műgyűjtemény volt a tiroli *Ambras-kastélyban* és remek vadászkastélyok Müzzstegben, Langbathsee-

ben, Offensee-ben, Auhof-ban, Aspern-ben és még számos helyen.

Ma szédül az ember feje, ha ezt a tömérdek kincset, gazdagságot, művészi és természeti szépséget áttekinti. Akkor természetesen tűnt fel mindez. Az összes, szorosán vett udvari személyzet is a főudvarmesternek volt alárendelve.

Majdnem lehetetlen elsorolni, ki és mi minden tartozott ide. Az udvari kápolnazenekarok kívül, melynél külsőben csak a Vatikánban volt, az udvari lelkészség. Bécsben sokáig *Mayer* püspök volt a Hofburg plébánosa, később dr. *Seydl* prelátus, Budapesten *Kanter Károly* apát, aki mindenkor szelíd szemrehányást tett nekünk, hogy a Zsigmond-kápolnában elmondott vasárnapi szentmisén már megint nem voltunk jelen. Mi nagyon kértük az apát urat, hogy eszközölje ki ő felségénél a vasárnap délelőtti munkaszünetet és a beérkező táviratokat és ügyszerkeket intézze el ő helyettünk. De erre nem vállalkozott. Az udvari káplánja is egy rendkívüli ember volt, a hírneves zeneszerző, *Demény Dezső*, akinél aranyosabb kedélyű lelkipásztort életemben nem láttam.

Az udvari orvosok közül Bécsben dr. *Kerzl József* udvari tanácsos és vezértörzsorvoson kívül a többi udvari orvos nem is jött számításba. Dr. Kerzl a királyné halála után került az uralkodó mellé. Mint már említettük, addig a királyné udvari orvosa volt.

Nem volt könnyű feladata dr. Kerzl-nek. Mint ő felsége első udvari orvosa (Leibarzt-ot alig lehet lefordítani), nem folytathatott magánorvosi gyakorlatot a fertőző betegségek veszélye miatt. Az orvosok tudják, hogy minden gyakorlat híján a legjobb orvos sem képes a kellő színvonalon tartani magát. Dr. Kerzl erre a helyőrségi kórházakat látogatta nap-nap után. Báró *Bolhásnak*, a katonai iroda főnökének, szemét semmi sem kerülte ki. Előterjesztésére a király kinevezte dr. Kerzl-t, aki udvari ta-

nácsos és tartalékos ezredorvos volt,, óriási ugrással, egyszerre vezértörzsorvossá. Kerzl sem volt minden hiúságtól mentes. Otthon mindig civilben járt. De utazások alkalmával és Ischlben, az akkori égszínkék orvosi zubzony alá felvette a pirossávos tábornoki nadrágot. Öltözködése szerint, hol udvari tanácsos úrnak, hol tábornok úrnak szólítottuk őt. Ez utóbbi inkább hízelgett neki. Akkor még nem járt a tábornoki cím a vezértörzsorvosoknak.

Nem tartozik ide, de mégis megírom, mint kis apróságot. *Fadrusz Jánosnak* legszebb alkotását, a márványba vésett Mária Terézia-szobrot a cseh pimaszság darabokra zúzta. Akik erre illetékesek, ne felejtsek el lord Rothermerenek ezt is részletesen tudomására hozni. Mindnyájunk szívéből szól, aki ezért szót emel. De talán nem mindenki tudja, hogy Fadrusznak Budapesten is maradt négy szobra, négy eszményien szép, kőbe vésett oroszlán. Kettő a királyi várpalota belső udvara kapuján innen, kettő belül. Az egyik pár nyugodt, méltóságteljes, a másik párnál majdnem hallani, amint kiereszti dühös hangját.

Dr. Kerzl nem tudta, hogy ezek az oroszlánok Fadrusz mesterművei. De annyira megtetszettek neki, hogy valahányszor Budapestre érkezett, az első dolga volt, hogy a várkapitányságtól két háziszolgát kérjen és azokkal az oroszlánokat saját felügyelete alatt *megmosdassa*.

A másik nehézség dr. Kerzl életében az volt, hogy *egyetlen* páciense sem akart neki szót fogadni. Kétségbeesve mondta egyszer:

— Ha ő felsége kidob az ajtón, visszamegyek az ablakon.

És mégsem bírt Ferenc Józseffel.

Az udvari orvosok közül legismertebb és legnérszerűbb volt nálunk dr. *Teghze Lajos* egészség-

ügyi tanácsos Gödöllőn. A megtestesült egészség, aki alapos orvosi tudásán kívül elsőrendű vadász és a legszeretreméltóbb ember.

A főudvarmester alá volt rendelve a szertartási ügyosztály is, amely az összes világi és egyházi ünnepeket, ebédeket, bálakat, fogadásokat stb. rendezte. Ennek az ügyosztálynak élén egy szertartási igazgató állott, aki számtalan udvari főbiztossal és udvari biztossal irányította a teremkomornyikok-, teremajtónállók és udvari bejelentők seregét.

Végül a főudvarmesteri hivatalban külön építészeti, továbbá utazási ügyosztály és külön számvevőség is volt szervezve.

A főkamarási méltóságot az utolsó három—négy évtizedben gróf Abensperg-Traun és utána gróf Gudenus viselték. Külön hivatali személyzet állott a főkamarás rendelkezésére és a kamarási méltóságért folyamodók öspróbált egy erre kinevezett kamarás vizsgálta felül. Ez azonban csak jelentéktelen kis része volt a főkamarás teendőinek. A világ-hírű ékszer- és drágakőkinestár, az udvari múzeumok, könyvtárak és képtárak mind az ő felügyelete alatt állottak; egyáltalán mint legfőbb művészeti és tudományos szakértő szerepelt. A külföldi uralkodóknak, vagy másoknak szánt fejedelmi és művészi ajándékokat a főkamarás választotta ki; sőt, ha az uralkodó valakinek egy rendelhez a gyémántokat ajándékozta, a gyémántos rendjelvény elküldése végett is a főkamaráshoz ment külön királyi kézirat.

A főkamarással egyenrangú méltóságot töltött be az udvarnagy. Ez az elnevezés bizonyos mértékben nálunk anomália volt. Minden európai udvarnál az udvarnagy volt a tulajdonképeni főudvarmester. Ferenc József udvaránál azonban az udvarnagy az udvarhoz tartozó összes személyek felett a *bírói hatalmat* gyakorolta, ami később kizárólag

csakis az uralkodóház tagjaira szorítkozott. Amióta emlékszem, ezt a méltóságot gróf *Zichy Ágost* töltötte be.

Nem szabad összezavarnunk az *udvarnagy* fogalmát a *magyarországi udvarnagy* hivatalával. Ez a címzés is téves, mert a magyarországi udvarnagy — az első gróf *Apponyi Lajos* volt, a második gróf *Szécsen Miklós* — nem volt más, mint a bécsi főudvarmesteri hivatalnak állandó budapesti expositujája. Ennek is megfelelő személyzet állott rendelkezésére *Szegedy-Maszák Aladár* udvari tanácsos vezetésével, ki a helyi viszonyok ismeretével, tapintatával és a magyar léleknek megfelelő modorával megbecsülhetetlen szolgálatokat tett a Bécsből lerándult, teljesen tájékozatlan főudvarmesteri hivatalnak.

Egyszer, — még a magyarországi udvarnagyi hivatal felállítása előtt, — az akkori belügyminiszter, *Hieronymi Károly* megbízásából, meghívót kértem egy udvari fogadóestre az éppen Budapesten tartózkodó fiumei polgármester, *Ciotta* részére. A főudvarmesteri hivatalban *Lobenstein* kormánytanácsos kereken megtagadta a kérelem teljesítését, mert mindenféle polgármestereket nem lehet meghívni. Ausztriában a falusi bírót is Bürgermeisternek hívják. Kénytelen voltam Löbensteinnek a Hofkalenderből megmutatni, hogy a fiumei podestának II. osztályú vaskoronarendje van és mégis csak más beszámítás alá esik, mint az ő Bürgermeistereik. Ilyen tájékozatlanság azelőtt mindennap zavart okozott.

*

Nagy személyzete volt még a főlovászmester! hivatalnak is, amely méltóságra herceg *Liechtenstein* halála után, ki ezt a hivatalt is ellátta, gróf *Kinsky Ferdinándot* s utána herceg *Pálffy Miklóst* nevezte ki az uralkodó. Sajátságos, hogy a főlovászmester alá, voltak rendelve az udvari vadászok és lakájok, valamint a bécsi Theresianum akadémikusai közül kinevezett nemesi apródok is. Egy ilyen apródi ki-

nevezés felért a kamarási méltóság előlegezett adományozásával.

Külön istállója, Marstallja volt a hintós és igás lovaknak, külön volt a „*városi lovarda*”, melyet csak spanyol lovaglói iskolának hívtak, és külön a tereplovarda (Campagnereitschule). A spanyol lovaglói iskola, mint a lovaglóművészet fegfelsőbb foka, éppúgy világhírű volt, mint azok a gyönyörű, óriási, hófehér és hollófekete kladrubi hintósmének, melyek földigérő farkkal és dús sörényükkel minden parádés felvonulás legszebb látványosságát adták.

Négy udvari ménes és lótenyésztő telep állott a főlovászmester felügyelete alatt. Lippizáról, az isztriai karsztról kerültek ki a könnyebb hintólovak. Csehországban volt a kladrubi és franzenshofi ménes és Krajnában, Pröstraneggben egész külön fajt tenyésztettek.

Ezeken a rendszeresített hivatalokon kívül volt még néhány olyan méltóság is, amelyeknek viselői csak időről-időre, alkalmyszerűleg teljesítettek szolgálatot. Ezek voltak: gróf *Bellegarde Ágost* főkonyhamester, *Berzeviczy* és később báró *Rumerskirch* főpálcamester, gróf *Thun-tiohenstein* Miksa fővadászmester és gróf *Choloniewski Ede* főszertartásmester.

Csak röviden említjük még meg az uralkodó magán- és családi jószágainak és alapjainak vezérigazgatóságát, melynek feje az utolsó években *Harwerda-Wehrlandt Ferenc* volt, ki később a kabinetiroda vezetését is átvette. Ferenc Józsefnek óriási birtokai voltak Csehországban, melyekhez képest a magyarországi holicai, ráckevei és sasvári uradalmak alig jöttek számításba.

Ferenc József igen bőkezű volt az adományaiiban. A kabinetiroda évente három-négyszázezer koronát osztott ki segélyképen arra érdemes magános

egyéneknek. Nagyobb elemi csapások esetén és rendkívüli alkalmakkor azonban a király a fentemlített vezérigazgatóság útján utalta ki az ötven-százezer koronát is meghaladó összegeket.

Kamara alatt az uralkodó legközvetlenebb kiszolgáló személyzetét értették. Három vagy négy komornyikot, ugyanannyi udvari vadászt és házi-szolgát. A középkorból maradt fenn az a felfogás, amely szerint a kamarai szolgálat, mint az uralkodó legközvetlenebb kiszolgálása, a legnagyobb tisztesség, innen a kamarás elnevezés is. Művészeknél is a kamaraénekes vagy kamaraénekesnő volt az elérhető legnagyobb megtisztelő cím. A kamarai szállító is jóval több, mint az udvari szállító.

Ha Ferenc József környezetéről szólunk, lehetetlen meg nem emlékeznünk *Schratt Katalinról*, már csak azért is, hogy számos, igen elterjedt téves nézetet helyreigazítsunk. Csak a napokban olvastam egyik budapesti lapban egy ismert író tollából Ferenc Józsefről és Schrattról egy cikket, amely minden pikantéria nélkül úgy tünteti fel ezt a viszonyt, mintha Ferenc József, aki különben is csak az *Extrablattot*, a bécsi fiakkeresek és házmesterek kis képes újságját olvasta, sörözni járt Schratthoz. Fogalma sincs annak Ferenc Józsefről, aki nem tudja, hogy ő volt nemcsak a monarchiának, de talán az egész világnak, legelső és legelőkelőbb arisztokratája. Aki sajnos, igazán csak egy újságot olvasott, de ez a külügyminisztérium felhivatalos lapja, a *Fremdenblatt* volt, s ezenkívül naponként három minisztérium sajtóosztályának (magyar, osztrák miniszterelnökség és külügy), úgynevezett *lapszemléjét* lelkiismeretesen végigolvasta. Sört pedig tényleg ivott Ferenc József. Az előszobájában várakozva számtalanszor láttam, ami-

kor délben a villásregelihez egy korsó müncheni Spatenbräu-t vittek be néki. Ezért bizony nem kellett Schratthoz fáradnia.

Ellenben reggelizni, főleg Ischlben, igen sokszor járt Ferenc József a híres művésznőhöz, Bécsben és Schönbrunnban pedig a délutáni órákban sétálgatott vele a parkban. A király télen fél ötkor, nyáron 4 órakor kelt fel. Schrott Ischlben a Sankt-Wolfgangsee-hez vezető úton épült Felicitas-villában lakott és bizony néha panaszkodott, hogy *neki a királyt már hajnali félhatkor reggelivel kell várnia*. Hét órakor jött a lovastestőrfitár a bécsi gyorsvonattal és mire beküldöttük a megérkezett miniszteri előemesztéseket, a király már az íróasztalánál ült.

Még a nyolcvanas éveket megelőző időkből származik Ferenc József ismeretsége *Schrattal*, később egy magyar úriember ittebei *Kissnek* lett a felesége. Művészi pályáját az akkor igen magas színvonalon álló, bécsi népszínházban kezdte meg, melynek igazgatója kisalacscai *Bukovics Imre* volt. Onnan jutott át a Burgszínházhoz, de régi igazgatójában mindenkor legmeghittebb barátját látta. *Bukovics Imre* mondotta el nekem a következőket:

Elragadó szép jelenség volt *Schratt Katalin* fiatal korában. Valami ügyben kihallgatásra kellett mennie az uralkodóhoz. Szigorúan tartotta magát az etiketthez és hátrálva akart távozni a király szobájából. Ekkor uszályos ruhájában megbotlott és térdre bukott. Ferenc József emelte őt fel.

Ferenc József ezután többször meglátogatta *Schratt Katalint*, akinek előadói művészete még nagyobb volt a szépségénél. De mindég gróf *Paar* főhadsegéd kíséretében és délutáni teára. A szerény körülmények között élő művésznőre ez a fejedelmi látogatás a kiszolgálás és felszolgálás tekintetében óriási terheket rótt. Schrott, aki mindvégig a meg-

testesült szerénység és önzetlenség maradt, egy ízben feltárta szorult anyagi helyzetét gróf *Paar* előtt, aki figyelmeztette Ferenc Józsefet erre a körülményre. Ferenc Józsefnek fogalma sem volt az ilyen dolgokról, s ezért igazi gavalléros bőkezűséggel egy gyönyörű, kincseket érő, altwien-porcelláncervicet küldött ajándékba. Persze ezzel a helyzeten segítve még nem volt. Később sem mutatta magát Schratt soha sem kapzsinak, vagy haszonlesőnek.

Ferenc József egy udvari ebéd után az idősb *Pápay István* osztályfőnököt megkérdezte, hogy elküldötte-e *Schratt*hoz intézett táviratát?

— Igen felség, azonnal lemásoltam és a táviróhivatalba küldöttem.

— Lemásolta? Miért másolta le?

— Mert nem engedhetem, hogy felségednek egy színésznőhöz intézett eredeti kézírata idegen emberek, táviróhivatalnokok, kezébe jusson.

A király nagyot nézett:

— De hiszen azt táviratoztam, hogy a királyné óhajtja *Schratt*ot holnapután fogadni.

Mire *Pápay* osztályfőnök nyugodtan válaszolta:

— Mindegy, felség, az emberek rosszak.

A király mégis hátat fordított az osztályfőnöknek, de másnap azt mondta neki:

— Önnek igaza van, jól tette.

— Tény, hogy *Erzsébet* királyné életében Ferenc József a királynéval együtt számtalanszor fogadta *Schratt*ot és *Erzsébet* királyné nagyon sok rokonszenvet tanúsított a művésznő iránt. Később az agg uralkodónak egyetlen öröme és szórakozása az a társalgás volt, mellyel *Schratt Katalin* az ő súlyos gondjait el tudta úzni.

A bécsi nép humora találta ki a következő adomát, melynek semmi alapja sincs.

Schratt Katalin bérpalotájának házmestere megütközve vette észre, hogy esténként többször távozik a palotából egy idősebb katonatiszt, aki sohasem fizet „spergeldet”. Ezért a legközelebbi alkalommal kézi lámpájával az arcába világított és rémülve ismerte fel az uralkodót.

Elfelejtette a kapunyitást, térdre bukott és hangosan kezdte intonálni:

— *O ott erhalte!* -----

Ferenc József soha sem volt este *Schratt*nál.

Schratt Katalin jellemének legszebb vonása, hogy mindig hozzáférhetetlen maradt és soha politikai vagy kormányzati ügyekbe nem ártotta bele magát. Hogy valaha valamit kért volna a királytól, arra csak két esetet tudok. Az egyik az, hogy mindenkor vérbeli színésznőnek érezte magát és művésztársaitól nem tudott egy kérelmet sem megtagadni, ha azok szorultságukban hozzá fordultak. Így az ő révén jutott sok művész és művésznő egy kis gázsiemeléshez vagy előleghez.

A másik eset a következő:

Schratt rossz időben ment a Sankt-Wolfgang tavon csónakázni. Óvták, hogy vihar lesz, de ő két halással mégis kimerészkedett a tó közepére, ahol a vihar utólérte őket. Nagy küzdelemmel mégis partra jutottak, ahol már nagyszámú közönség aggódott a művésznő életéért. *Schratt* kérte azután *Ferenc Józsefet*, hogy derék életmentőinek a szokásos ezüst érdemkeresztet adományozza. Más kitüntetés abban az időben életmentésért nem volt még rendszeresítve.

— Ez mind igen szép — felelte *Ferenc József*.
— de akkor magának legalább is át kellett volna nedvesednie; pedig nem vizesen, hanem szárazon került a partra.

És az ezüst érdemkereszt helyett pénzadó-mányt küldött a derék halászoknak.

Még Lueger idejében megszavaztatták a legelterjedtebb bécsi lapok olvasóközönségüket, hogy ki a legnépszerűbb ember Bécsben. A legtöbb szavazatot nem Lueger kapta, de Ferenc József sem, hanem a bécsiek legkedvesebb komikusa, *Girardi Sándor*.

Girardi egy ízben éppen délután látogatáson volt Schratt Katalinnál, amikor egyszer váratlanul bejelentik Ferenc Józsefet. Girardi észrevétlenül ki akart surranni, de az ősz uralkodó már a küszöbön állt, barátságosan üdvözölte a legnépszerűbb komikust és szívesen marasztalta: kávézzon velük együtt.

Nekipirulva, lángoló füllel, halálos zavarban ült Girardi a karszék végső szélén, keservesen nyelte a falatokat és egy szót sem bírt kinyögni. Végre megszólal Őfelsége:

— Kedves Girardi, mi lelte Önt ma? Miért nem szól egy kukkot se? Hallottam, hogy máskor éppen nem szokott ily néma lenni?

Girardi kimeresztett szemekkel rábámul I. Ferenc Józsefre és hirtelen nem tudott okosabbat mondani:

— *Felség! Hátha maga uzsonnázna egy császárral! . . .*

Elfelejtette hozzátenni: — az én helyemben.

Itt említem meg azt is, hogy annak idejében Bécsben széltében beszéltek bizonyos tarokkpartiekról Schrattnál, amelyeken Ferenc Józsefen kívül, mint rendes partnerek Palmer bécsi bankár és Schulz Pál, az osztrák legfelsőbb számvevőszék másodelnöke vettek volna részt. Ebből egy szó sem igaz; Palmer és Schulz maguk cáfolták meg ismételtén ezeket a pletykákat. Ferenc József soha sem kártyázott és saját bevallása szerint nem is ismerte a kártyákat.

Még 1904-ben történt Gödöllőn egy udvari ebéd után, hogy a jelenlévő toscanai nagyherceg, *Ferdinánd* a királyt kártyázni hívta. A nagyherceg valami hazardjátékot — *tre sette*, — szokott játszani. Ferenc József ezzel utasította vissza a felhívást:

— *Kedves Nando* (a nagyherceg becéző neve), *lehetetlenséget kíván tőlem. Fogalmam sincs a játékról és kártya még nem volt a kezemben.*

XL

A VILÁGHÁBORÚ ELŐZMÉNYEI.

A felelősség kérdése. — A berlini kongresszus. — A hármasszövetség. — A kettős ántánt. — A mürzstegi egyezmény. — Az angol-német ellentét.— Politikai ellentétek. — VII. Eduard és a bekerítő politika.— A marokkói kérdés. — Első krízis. — Angol-orosz ántánt. — Ferenc József és VII. Eduard. — VII. Eduard fáradozásai Ferenc József megnyerésére. — II. Vilmos császár és Ferenc József. — Bosznia és Hercegovina anektálása. — Fényes udvari ünnepek Budapesten. — A bolgár fejedelem és a spanyol királyi pár látogatása. — Az ántánt elleneséges magatartása. — Szerbia követelései. — Oroszország aknamunkája. — A második és harmadik marokkói krízis. — Olaszország és a tripoliszi háború. — II. Miklós cár árulása. — Az első balkánháború. — II. Miklós cár kétszínűsége és jellemtelensége. — Poincaré szerepe a balkánháborúban. — Ferenc József megmenti a békét. — A második, 1913-iki balkánháború. — A bukaresti béke. — Oroszország hadi készülődései. — Ferenc József és **Bosznia.**

A világháborút *Ferenc József* hadüzenete indította meg, *állítólag II. Vilmos német* császár és a német külügyi hivatal sürgetésére és unszolására. Ezért régi ellenségeink ezt a két uralkodót állítják oda, mint főbűnösöket a világháború előidézésében és az egész felelősséget és ódiumot rájuk hárítják.

Egy sajátságos körülmény azonban már az első pillanatban is gondolkozóba ejthet mindenkit, ki az igazságot keresi. *Ferenc József 1866 óta, tehát 48 éven keresztül nem viselt háborút*; Bosznia és Hercegovina 1878-ban történt okkupációját nem lehet háborúnak minősíteni. Békeszeretetét mindenkor hangoztatta és az 1914-iki hadüzenetkor 84 éves volt. // *Vilmos császár pedig trónralépte, 1888 június óta, tehát 26 évi uralkodása alatt, soha sem üzent hadat és mindenkor a béke legfőbb öre volt. Sokat, tulsokat beszélt, de a békét soha sem veszélyeztette.*

Minden elfogulatlan, igazságszerető embernek van tehát oka arra, hogy a két uralkodó ellen emelt vádat alaposan megvizsgálja. Minthogy oly dolgokról lesz szó, melyek mindenki előtt ismeretesek, ezeket csak igen röviden kívánom egy kis történelmi visszapillantás keretében egybefoglalni.

Néhány újabb adatot szükséges lesz részletesen előtárni.

A berlini kongresszuson, 1878 nyarán sikerült Németországgal, Bismarck herceggel való teljes egyetértésben, Ausztria-Magyarországnak egész Európát megnyernie és Oroszország hátrányára az 1878 március 3-án megkötött san-stefanói békét alapos revízió alá vennie. A monarchiát tudvalevőleg a kongresszuson Andrássy Gyula gróf, továbbá Károlyi Alajos gróf berlini és Haymerle báró, római nagykövetek képviselték.

A berlini kongresszus elismerte Szerbia és Románia függetlenségét, megnövelte Görögország, Montenegró és Szerbia területét, Boszniát és Hercegovinát pedig Ausztria-Magyarországnak engedte át.

Mindnyájan hamar feledünk. Nem lesz érdektelen a legfőbb vonalakban vázolni, miként volt lehetséges, hogy a monarchia, de Németország is az európai koncertben vitt kimagasló prím szerepéből

annyira lecsúszott, hogy ez a lejtő a világháborúra és abból a gyászos és rettenetesen igazságtalan békekötésekre vezetett. A *hármasszövetség* 1882 körül jött létre. Olaszország ugyanis 1882 május 20-án írta alá a szerződést, amely Ausztria-Magyarország és Németország között már 1879 október 7-ike óta (bécsi szerződés) fennállott. Kizárólag védelmi és nem támadó jellege volt. Franciaország azonban soha sem adta fel a revánseszmét. Ezt eleinte még nem oly hangosan propagálták és Gambetta elvét követték:

— Ne parler jamais de la guerre mais penser-y toujours! (Sohase beszéljünk a háborúról, de folytonosan arról gondolkozzunk.)

Mindinkább nyilvánvaló lett, hogy Franciaország, melytől az 1871. évi frankfurti békekötés Elzászon kívül Lotharingiában francia földet is kénytelen volt a gyűlölt és megvetett Németországnak átengedni, a revanche gondolatát soha sem fogja feladni. Elég egy francia népiskolai olvasókönyvet a kezünkbe vennünk, hogy lássuk, mint oltották be már a gyermekek vérébe a visszatörlesztés eszméjét. A középiskolákban és az egyetemeken még jobban megerősítették a francia ifjúság lelkében a revanche-háború, a bosszú háborújának feltétlen szükségszerű eljövételének hitét.

Később, 1886—87-ben, főleg a később öngyilkossá lett Boulanger tábornok, hadügyminiszter uszítására a revánsháború eszméjével mindig lármásabban kezdtek a franciák foglalkozni. Oroszország Bismarckra épp úgy neheztelt, mint Ausztriára a sanstefanói békekötés felbontása és a bécsi kongresszus miatt.

II. Sándor cár ennek több ízben kifejezést is adott. Az 1879-ben bejelentett berlini látogatását lemondta. Ismeretes az a híres mondása is, hogy Varsóban Sobieski szobra előtt megállott, s arra célozva, hogy Sobieski Bécset a török ostrom alól felmentette, s ezért Ausztria hálából segített Lengyelországot feldarabolni, rámutatott Sobieski szobrára:

— *Imbécile numero un!* (Első számú hülye.)
 Azután pedig arra célzott, hogy atyja, I. Miklós cár Ausztriát megmentette, midőn 1849-ben a magyar szabadságharc leverésére Paskievicset százezernyi hadsereg élén segítségül küldötte, s ezért Ausztria az 1877—78-iki orosz-török háború alkalmával hálából Románia határain mozgósított, a sanstefanói békét megváltoztatta és Oroszországot a Balkánon kivívott minden előnyétől megfosztotta. És önmagára mutatott:

— *Imbécile No. 2.*

Oroszország tehát nemcsak egészen elhidegült, hanem neheztelését mindenképen érezte.

Ehhez járult Oroszország balkánpolitikája, mely ezt a nagyhatalmat Ausztria-Magyarországgal szemben oly éles konfliktusba keverte, hogy a háború 1878 végén és 1888 elején elkerülhetetlennek látszott. Még pedig egy európai háború. A legkritikusabb pillanatban, 1888 február 3-án mondta el Bismarck a katonai javaslatok előterjesztésekor életének legnagyobb hatású beszédét, melynek legkimagaslóbb kijelentése a következő volt:

— *Nem könyörgünk többé sem Oroszország, sem Franciaország szeretetéért. Mi németek csak az Istent féljük, mástól senkitől sem félünk e világon!*

Oroszország ekkor visszaretent a hadüzenettől és a béke meg volt mentve. Boulanger tábornok hadügyminiszter 1888 március 26-án megbukott. De ettől az időponttól kezdődött a közeledés Oroszország és Franciaország között, amely egy támadójellegű szövetséggé fejlődött. Már 1888 december 12-én jött létre az első francia-orosz államkölcsön és 1890 augusztus 22-éről van keltezve az első francia-orosz szövetséglevél Ribot francia miniszterelnök és báró Mohrenheim párizsi orosz nagykövet között. Először 1891 július 23-án dokumentálták országvilág előtt ezt a természetellenes viszonyt, amely a demokrata francia köztársaság és az autokrata cári

uralom alatt álló Oroszország között kötött. Ezen a napon óriási lelkesedéssel és véget nem érő ünnepléssel fogadták a kronstadti kikötőben a francia Gervais tengernagy hajóhadát. A cár fedetlen fővel hallgatta végig a *Marseillaise-t* 1893-ban viszont az orosz flotta látogatott el Toulonba, 1891-ben az új orosz kölcsönt Párizsban többszörösen túljegyezték.

Ha meg volna engedve, hogy a világháború előidézésének okait, melyek végtelenül komplikáltak, egy több ismeretlennel bíró egyenlettel hasonlítsam össze, akkor az első tételt így állítanám fel: A hármas-szövetség körülbelül egyensúlyban volt a kettős antanttal, amint Franciaország és Oroszország szövetségét nevezték. Franciaország minden törekvése természetesen egyedül Németország ellen irányult, s ez a helyzet a franciák revánseszméje és már az iskolákban, irodalomban és a közéletben propagált németgyűlölete következtében soha nem is javult.

Oroszország azonban Ausztria-Magyarországgal állott szemben. Ez a helyzet éppen Ferenc József folytonos fáradozásai következtében 1896-ban, midőn II. Miklós cár trónralépte után először látogatott el Bécsbe, jelentékenyen javult. Ezután még két találkozás volt a két uralkodó között, míg végre az ezt követő negyedik találkozás a müritzstegi vadászkasztélyban 1903 okt. 3-án létrehozta az úgynevezett müritzstegi egyezményt, vagyis reformtervezetet, amely Törökország viszonyait rendezte és a balkáni statusquo fentartására irányult. Miklós cár ekkor felköszöntőjében a tökéletes harmóniát és a szívélyes viszonyt, mint az európai béke legbecsesebb biztosítékát, különösen hangsúlyozta. Eddig tehát még mindig rendben volt a politika és a monarchia nagyhatalmi állása.

A fellegek ezután már nem a mi egünkön, hanem Németország felett tornyosultak. Ferenc József igyekezett az Oroszországgal szemben fennálló jó viszonyt továbbra is fenntartani, ami az 1904

február 9-én kitört orosz-japán háború következtében sikerült is, amíg az Oroszország hasznára vál. Ferenc Józsefnek az orosz barátság ápolása éppen nem került semmi önmehtagadásba. Sohasem fejtett ki az ősz uralkodó annyi tevékenységet, sohasem mutatott oly szívből jövő örömet és senkit sem halmozott el annyira figyelme minden jelével, mint midőn az ifjú // *Miklós cárt* kellett vendégül látnia. Az azóta megjelent emlékiratok mind meg-egyeznek abban, hogy a borzalmas véget ért utolsó cár hallgatag, majdnem félénk és magábavonult volt. Az agg Ferenc József még őt is jobb kedvre derítette. Hogy milyen kétszínű, álnok jellem volt II. Miklós cár, azt később fogjuk látni. Ha a régi rendcím-tárat lapozzuk, látni fogjuk, hogy Ferenc József száz és százszámra tüntetett ki orosz tiszteket magas rendjelekkel. Ő maga is orosz tábornagy volt és minden megfelelő alkalommal szívesen viselte ezt az egyenruhát. Ezredtulajdonosa volt különben az egyik legelőkelőbb csapattestnek, a *kekszholmi testőrezrednek és a bjelgorodi 12. ulánusezrednek*. A világháború kitörésekor bevonultam ezredemhez, a pápai 7-es honvédszázadokhoz és legelső, a legszebb huszárezredek halálrohamáról nevezetessé vált lovascsatánkban Gorodoknál 1914 augusztus 17-én épen ezzel a 12-ik orosz ulánusezreddel találtuk magunkat szemben. Véletlen találkozás. Kár, hogy a kekszholmi testőrezred is nem volt ott.

Hogy a külpolitikai helyzet 1908-ban a mi hátrányunkra annyira megrosszabbodott, annak éle, mint már említettem nem ellenünk, hanem Németország ellen irányult. Aki azt hiszi, hogy ebben Ausztria-Magyarország balkánpolitikájának, vagy Bosznia és Hercegovina annexiójának is része van, az nagyon téved.

Az Anglia és Németország közötti viszony a világháború kitörése előtti két-három évtizedben egyre jobban kiélesedett. Erről is egész irodalom keletkezett. Térszűke miatt néhány mondatba foglaljuk

össze azon okokat, melyek egyrészt a két nemzet, másrészt azok uralkodói között az ellentéteket egyre jobban növelték, aminek egy végső kirobbanás volt a következménye. A német egység megteremtése óta a német ipar, kereskedelem és hajózás óriásit fejlődött, míg végre az angol ipar, kereskedelem és hajózásnak legveszedelmesebb versenytársa lett. A német ipar olcsóbban dolgozott, mint az angol, de épp oly jól. Az angol kereskedő ráütötte a német iparcikkekre is a bélyeget: Made in England. (Angliában készült.) Erre minden német iparos minden német gyártmányra rávésette, vagy ráöntette a német jelzést: Made in Germany. Ezt az angol kereskedők különben skrupulus nélkül magyar gyártmányokkal is megtették. Két esetről van határozott, közvetlen tudomásom. Egy vasmegeyi előkelő úr Londonban vásárolt kocsit Csak Budapesten jött rá, midőn Kölber kocsigyáros az ülések alatt és másutt elrejtett cégjegyeket megmutatta, hogy a kocsi Kölbarnél készült. Grüneberg Károly hírneves pozsonyi kefégyáros a Londonban, mint angol gyártmányt árusított keféknél mutatta ki saját cégjegyét.

Németország 1884 óta a következő gyarmatokat szerezte: Togo és Kamerun Nyugatafrikában, a Zanzibárral szemben fekvő partvidék Keletafrikában, a Bismarck-, Salamon- és Marshall-szigetek Oceániában és részben a Karolina szigetcsoport, végül a Tonga és Samoa szigetek, valamint Keletázsiban Kiaucsau.

A gyarmatok védelmére Németország fokozott mértékben fejlesztette hajóhadát, s ezzel még inkább elkéséřítette Angliát, amely kénytelen volt óriási költségekkel a saját hajóhadát szintén emelni.

Már 1897 szeptember havában a „*Saturday Review*” nevű londoni lap kesereg a német ipar és kereskedelem konkurenciája miatt és többek között ezeket írja:

— *Ha Németország ma-holnap eltűnnék a föld színéről, a következő napon egyetlen angol sem volna a világon, aki még egyszer olyan gazdaggá nem válnék.*

Továbbá:

— Anglia az egyetlen hatalom, amely minden veszély nélkül és a siker biztos reményében megküzdhetne Németországgal. A győzelem után azt lehetne mondani Franciaországnak és Oroszországnak: *kárpótoljátok magatokat, amint gondoljátok, vegyétek- el Németországtól, amit akartok, az a tietek lesz.*

Nem kevésbé fontos ütköző pont és súrlódási felület volt a keletázsiai kérdés is. Németország térhódítása itt (Kiaucsau megszerzése és igényei Shantung tartományia) összeütköztek Franciaország és Anglia érdekeivel, de sőt az Egyesült Államok és Japán irigységét és féltékenységét is felkeltették. Ez a világháború kitörésekor azután a legvilágosabban megmutatkozott és a legvéresebb kirobbanásra vezetett.

Az ipari és kereskedelmi versengéshez még éles politikai és érzelmi ellentétek is vegyültek.

Az 1895. évben kitört angol-búr háború idején a német nép összes rokonszenve a búrok felé fordult. Hiszen rokonnép is volt a búr. Midőn a búrok azután Jameson csapatát szétszórták, magát *Jameson Leandert* pedig elfogták, // *Vilmos* császár igen meleg üdvözlő táviratot küldött Pretoriába *Krüger* elnökhöz.

Vilmos császár tette ezt, az akkor még uralkodó Viktoria királyné unokája.

Ez a híres *Krüger-távirat* óriási felháborodást keltett az egész angol sajtóban és a közvéleményben. Az elkeseredés nem ismert határt. Akkor már majdnem háborúra került a dolog a két nemzet között. Midőn a felkavart gyűlölet és a leghevesebb kifakadások évek múlva kissé lecsendesültek, újból felélesztette az angol nemzet ellenséges érzületét a

jangcse-egyezmény állítólagos be nem tartása- Ebben az egyezményben 1900 okt. 16-án kötelezte magát Németország is Kína területének épségbentartására. Az egyezményt részletesen térszűke miatt itt nem ismertethetjük. Németország azonban nem volt hajlandó Mandzsúriát az oroszok ellen fegyverrel is megvédeni.

Angliában a felháborodás ismét óriási hullámokat vert fel.

Röviddel ezután, 1901 január 22-én ily körülmények között lépett trónra *VII Eduárd*. A helyzetet még jobban kiélesítette, hogy *közte és unokaöccse, a német császár* között a viszony mindig feszült és ellenszenves volt. De Eduard nemcsak II. Vilmost, hanem az összes németeket is gyűlölte. Eddig Anglia állott egyedül, de saját akaratából és saját büszkeségéből. Ezt nevezték akkor „*splendid isolation*”-nek. (Előkelő elszigeteltség.) Eduárd Németországot akarta ekként elszigetelni az egész világtól és kezdetét vette az u. n. *bekerítő politika*.^M

Az északamerikai Egyesült Államokkal már 1901-ben sikerült a megegyezés. Eduárd átengedte az Egyesült Államoknak a Panama-csatorna megépítésének és ellenőrzésének korlátlan jogát. Ezért az óriási engedményért az Egyesült Államok megígérték, hogy Angliát háború esetén segíteni fogják. Ezt a világháborúban meg is tették. De ebből láthatjuk, hogy Amerika a háború kitörésétől kezdve „nem volt már semleges. Az pedig tény, hogy a világháború sorsát Amerika döntötte el. Beavatkozására azonban a Németország részéről folytatott bűvárhajóharc szigorítása csak ürügyül szolgált.

Ámde Anglia sok évszázados ösellenisége volt Franciaországnak és Oroszországnak is. Franciaországgal szemben akkor Szudánban a Fasoda-kérdés mérgecsütötte el a helyzetet. Itt a megegyezés kölcsönös jóakarattal 1904-ben létre is jött. A legfőbb pontok voltak, hogy Anglia lemondott Marokkóra

nézve támasztható minden igényéről, Franciaország meg a teljes érdektelenségét jelentette ki Egyiptomot illetőleg. Ebből származót az első marokkói ügy, mert II. Vilmos 1905 március 31-én hirtelen megjelent a tangeri kikötőben, Marokkó függetlensége mellett állást foglalt, ami 1905 tavaszán majdnem a háború kitörésére vezetett. II. Vilmos császár ezúttal felülkerekedett és nemzetközi értekezlet elé utalták a marokkói kérdést. De ettől fogva Anglia és Franciaország már karöltve foglaltak állást Németország ellen.

Megjegyzem, hogy ekkor már Franciaországban az ismert ántánpolitikusok szerepeltek. *Cambon Pál* volt londoni nagykövet és *Delcassé* külügyminiszter. Ez utóbbi volt az, aki a francia minisztertanács 1905 június 6-i ülésén már hadüzenetet javasolt, de akkor magára maradt s másnap le kellett mondania. *Delcassé* ekkor már elárulta, hogy ha háború törne ki az angolok vagy Schlesvigben, vagy *Belgiumban* szállnának partra.

Oroszországban pedig *Izvolzski* volt az a külügyminiszter, akivel VII. Eduárdnak sikerült az angol-orosz antantot létrehozni. Mindezek olyan államférfiak, akik Németországgal és Ausztria-Magyarországgal szemben folyton háborúra uszítottak. Ebben különösen *Delcassé* és *Izvolzski* tűntek ki. Oroszországgal szemben még nehezebb volt a helyzete VII. Eduárdnak, mint a franciákkal szemben. Az angol és az orosz érdekek számos ponton ütköztek össze, így főleg Perzsiában, Afganisztánban és Tibetben. A megegyezéskor Perzsiát két részre osztották, a két utóbbi terület megmaradt Angliának. A szerződést 1907 augusztus 31-én írták alá. Angol külügyi államtitkár volt Sir Eduard Grey. Az egyetértés azonban már jóval előbb létrejött, mert a II. Vilmos császár kívánságára összeült nemzetközi *Marokkói* értekezleten, amely 1906 január 16-ára lett a spanyolországi *Algecirasba* egybehívta, az angol és a francia diplomáták az orosz kiküldötttel vállvetve juttatták ér-

vényre a németellenes álláspontot. Sőt még Olaszország is a vele szövetséges viszonyban álló németek ellen szavazott.

Mindezzel a hosszas rekapitulációval pedig azért kellett fárasztanom a türelmes olvasót, akik közül legtöbben úgy is ismerik ezeket a tényeket, mert Ferenc József és vele együtt mi is itt kapcsolódunk be a világháború valódi okaiba és előzményeibe.

Eduard király ugyanis nem bízta mindezeknek a nehéz kérdéseknek a megoldását és a szerződések megkötését az államférfiakra, hanem mindenhová, Parisba és Szentpétervárra is számtalanszor személyesen ment el. Úgyesebb volt, mint bármely diplomatája, amellettt végtelenül becsvágyó és agilis. De műve, Németország bekerítése, még nem volt tökéletes. Hátra volt még a hármasszövetség szétrobbantása. Olaszországgal nem sokat foglalkozott Eduárd. Jobban tudta, mint a mi diplomatáink közül akárhány, hogy Olaszország a legelső alkalommal ki fog válni a szövetségből. De Olaszország, partjainak fekvésénél fogva, annyira ki van téve az angol és a francia hajóhad bombázásának, hogy az antanttal való szembeszállásra komolyan nem is gondolhatott.

De itt volt Ausztria-Magyarország. VII. Eduard trónralépte után 1903 augusztus 31-én Bécsben megtette a szokásos bemutatkozó látogatást és Ferenc József a legfényesebb fogadtatásban részesítette. Erről már előbb, midőn a théâtre paré-król volt szó, már megemlékeztünk. Az ősz uralkodó a csatornán átkelésre való tekintettel nem adhatta vissza Angliában a látogatást, de ez nem volt akadály, hogy Eduard király minden év augusztus havában, midőn orvosilag előírt négy-öt heti gyógykezelésre Marienbadba utazott, Ferenc Józsefet Ischlben meg ne látogassa.

Ez így történt 1905-ben, 1907-ben és 1908-ban. Angliának éppen nem volt szándékában, hogy Ausztria-Magyarország ellen törjön. A legkisebb po-

litikai zavaró incidens sem fordult elő addig. Sőt ellenkezőleg. VII. Eduard király, aki kitűnően beszélt németül, minden szeretetreméltóságát és szellemességét felhasználta arra, hogy Ferenc Józsefet a maga tervei számára megnyerje, ami első sorban a hármasszövetség felmondásában és Németország elszigetelésében állott. Elhalmozta őt figyelmessége minden jelével. Ferenc József már évek óta az 1-ső brit királyi dragonyostestőrezred tiszteletbeli ezredese volt. Legelső találkozásukkor, 1903-ban kinevezte Ferenc Józsefet brit tábornaggyá. Ismeretes, mily tartózkodó, sőt fukar volt Ferenc József kegyeinek nyilvánításában. Ennek a brit kitüntetésnek úgy megörült, hogy másnap minden egyes angol tábornagnak, mint bajtársának, üdvözlő táviratot küldött

A hármasszövetséget VII. Eduard azonban megingatni nem tudta. Ferenc József maga helyett *Ferenc Ferdinándot* küldte 1904-ben Londonba; Eduard királyt a maga részéről is tábornaggyá nevezte ki, a jelvényeket és egyenruhát később Frigyes főherceg nyújtotta át az angol királynak. Addig VII. Eduard, aki mint valesi herceg, a György nevet viselte, és aki a budapesti nemzeti kaszinóban is annak idején többször megfordult, a 12-es világos huszároknak volt az ezredtulajdonosa. Erre a magyar huszárezredesi arcképére még sokan fognak emlékezni.

VII. Eduard nem nyugodott bele, hogy Ausztria-Magyarország tovább is kitartson Németország mellett. Még 1904 április havában fiát, a trónörököszt, a jelenlegi angol királyt, V. Györgyöt és ennek nejét, született *Teck Mary hercegnőt, a magyar származású Rhédey Claudine grófnő unokáját*, küldötte Ferenc Józsefhez Bécsbe. Midőn azután Eduárd még ugyanazon év augusztus havában Marienbaában gyógykezeltette magát, Ferenc József ott adta vissza az angol király látogatását. A csábítás akkor volt a legnagyobb, s tulajdonképp ekkor dőlt el a dynastia és

a monarchia sorsa. Ámbár VII. Eduard csábító ajánlatát még háromszor megismételte, a körülmények nem voltak többé oly kedvezők, mint 1904-ben.

1903 június 11-én gyilkolták meg a belgrádi kónakban a szerb királyi párt; 1904 február 8-án tört ki az orosz-japán háború. Oroszország évekre le volt kötve a messze Keleten és Európában nem volt számottevő tényező. Igaz, hogy a portsmouthi békekötés után rövid pár év alatt ismét talpra állott Ezt az időt kellett volna kihasználni, hogy a monarchia a Balkánon rendet teremtsen és a maga fennállását biztosítsa. VII. Eduard nem akarta elismerni az oly véies eszközök alkalmazásával trónrakerült Karagyoryevits dynastiát. A kiszivárgott hírek szerint *Ferenc Józsefnek ajánlotta fel Szerbiát jutalmul, ha Németországtól elpártol.* Ferenc József tántoríthatatlan maradt, de mikor Marienbadból visszatért, oly levert volt, hogy napokig nem lehetett hallani a szavát. Még háromszor, utoljára 1908 augusztus 13-án utasította vissza Ferenc József VII. Eduard ajánlatait, ezúttal úgy látszik, végérvényesen. A következmények nem is maradtak el Az angol kormány és az angol sajtó azonnal akcióba lépett a monarchia ellen.

Ki kell emelnem, hogy Ferenc József uralkodói ténykedésében érzelmi momentumok soha sem játszottak szerepet. De számtalanszor hangsúlyozta azt magánbeszélgetéseiben, hogy II. Vilmos császár is és ő maga is csak a béke fenntartását és biztosítását óhajtja és a szövetségesi hűség is csak ezt a szent célt szolgálja. Ferenc József szemében ez a szövetségesi hűség: becsület dolga volt. Így nyilatkozott:

— *Meg vagyok arról győződve, hogy Vilmos császár ép oly kevésbé hagyta engem valaha cserben, mint én őt nem hagyom el soha.*

Ehhez hozzájárult még az az igazi barátság és nagyrabecsülés, mely Ferenc Józsefet Vilmos császárhoz fűzte. II. Vilmos értett is ahhoz, hogy ezt a

hűséges kitartást különös gyengéd figyelemmel vizsgonozza.

Ferenc Józsefnek ritka nagy örömet szerzett II. Vilmos, mikor az ősz uralkodó trónralépésének 60-ik évi jubileuma alkalmából 1908. évi május hó 7-én, az összes német szövetségi királyok és fejedelmek élén Schönbrunnban Ferenc József előtt megjelent, hogy őt üdvözölje. Még Hamburg polgármestere is megjelent, hiszen Hamburg is egyik szabad állama a német szövetséges birodalomnak. Ferenc József ezt a tisztelgést még évek múlva is úgy emlegette, mint egyik legszebb, legboldogabb pillanatát életének.

De azután a szövetséges fejedelmek tiszteletére a bécsi városházán adott lakomán megint elszólta magát Vilmos császár. Akkori felköszöntőjében mondta azokat a nagy port felvert szavakat: „csillogó páncéllal és hadikészültséggel — *in schimmernder Wehr* — állunk a világ elé!” Ebből kovácsoltak tőkét ellene, hogy háborús uszító. Az európai közvélemény sokáig nem tudott megnyugodni, de a bécsiek tomboltak örömeikben.

Az ilyen kiszólásokért, hirtelen elhatározásaiért és meglepetésszerű megjelenéseiért kapta a császár a németektől a nevet: „*Wilhelm der Plötzliche*”.

Az 1908-iki év Ferenc Józsefre és a Monarchiára nézve nagyon izgalmasan folyt le. Az év elején, januárban bejelentette Aehrenthal külügyminiszter, hogy az u. n. szandzsákban (Novibazar, Plevlje és környéke) vasutat szándékozunk építeni. Erre a berlini kongresszus teljes jogot adott a monarchiának. Ekkor tűnt ki, kik lesznek későbbi ellenfeleink a világháborúban. *Az angol, francia, olasz, orosz és délszláv sajtó* a leghevesebb kifakadásokkal tárgyalta ezt a „*békebontó*” tervet és csak hetek múlva voltak kénytelenek elhallgatni és elismerni a monarchia igazát. Ez csak egy kis ízelítő volt a későbbi, ellenünk intézett sajtóhadjáratokból.

1908 június 9-én találkozott Eduard király Miklós cárral Révaiban, hogy az angol-orosz antant további teendőit (Macedonia és Előázsia ügyeit) megbeszéljék. Július 13-án tört ki Monasztirban az ifjú török forradalom (Enver pasa és Niazi bey) és augusztus 13-án utasította Ferenc József végleg vissza Eduard király ajánlatait. A török forradalom nagy fejtörést okozott. A berlini kongresszus határozata alapján mi megszánhattuk Boszniát és közigazgatását átvehettük de a szuverenitás mégis a török szultánnál, illetve Törökországnál maradt. Ugyanez volt a viszonya Kelet-Ruméliának Bulgáriával szemben. Ferenc József nem adhatott alkotmányt Boszniának és állampolgári jogokat a bosnyákoknak, holott ezt a török forradalom a maguk számára már kiküzdötte. A cár és a francia köztársaság elnöke, Fallières, az ifjú-török forradalom kitörése és Ferenc József visszautasító válasza után azonnal összejöttek és augusztus 27-én kizárólag a keleti kérdést tárgyalták.

Ferenc József még Ischlben nyaralt és azonnal koronatanácsot hívott össze. Semmiről sem tudtam semmit, míg a koronatanács jegyzőkönyvét kezemhez nem kaptam. Azonnal feltűnt, hogy a közös minisztereken és a két miniszterelnökön kívül a vezérkar főnöke is jelen volt. Ismeretes, hogy a vezérkar főnöke csak akkor szokott résztvenni koronatanácson vagy minisztertanácson, ha háborús készülődésről van szó. Részletesen ki volt fejtve, hogy csak Bosznia és Hercegovina anektálása mentheti meg a Helyzetet, hogy pedig egész Europa előtt békés szándékainkat bebizonyítsuk, a novibazari szandzsákat kiürítjük és visszaadjuk Törökországnak. Kár volt. Már a kiürítés alkalmával visszavonuló csapatainkat szerb katonaság kísérte a hosszú földnyelv mindkét oldalán. Ha pedig akkor fegyveres összetűzésre kerül a dolog, a háború már 1908 őszén kitört volna.

Çsyik legizgalmasabb hónap volt ez a szeptember Budapesten senkinek sem volt fogalma a készülő

eseményekről. Amellett egyik udvari ünnepség a másikat érte. Először *Ferdinánd* bolgár fejedelem jött Budapestre a továbbiak megbeszélése végett. Egyidejűleg, ugyanazon napon, amidőn Bosznia és Hercegovina annektálása közhírré válik, kellett volna neki proklamálnia Bulgária teljes függetlenségét Törökországtól és magát királlyá kikiáltania. Azután Budapestre érkezett az ifjú *spanyol király a csodaszép Ena királynéval*. A nagy udvari bál és fogadás után másnap a pazar fényű Karácsonyi-palotában adott *Karácsonyi Jenő gróf és neje* táncestélyt a spanyol királyi pár tiszteletére, amelynél sikerültebb és nagyobb méretű estélyt magyar főúr még nem rendezett. Sohasem felejttem el azt a sajátságos szorongó érzést, amely ennyi ragyogóan jókedvű, gyanútlanul mulató ember láttára elfogott, akik közül a néhány kormányférfin kívül egy sem tudta, hogy közvetlenül az annexiókriszistnek és esetleg egy háborúnak nézünk elébe.

A bolgárok azonban elvétették a dátumot. A függetlenségi és királysági proklamáció ott két nappal a megbeszélés előtt történt meg. Erre Ferenc Józsefnek is azonnal, október 5-én kellett az annektálásra vonatkozó kéziratát kibocsátania. Az annexiót *Ferenc József a magyar szent korona hagyományos jogaira való hivatkozással mondotta ki*- Itt még két fontos megjegyezni való van.

Magyarország és Ausztria 30 év alatt kultúr-államot teremtett Boszniából, ahol *Kállay Benjamin* minisztersége előtt még mindenki faekével szántott. Gyönyörű vasutakat, mintaszerű utakat, hidakat, városokat építtetett. Az ország jövedelme sohasem volt elegendő, erre Magyarország és Ausztria 30 éven át minden évben ráfizettek.

Másodszor: Aehrenthal külügyminiszter szeptember 4-én találkozott Berchtesgadenben *Tittoni* olasz külügyminiszterrel és Olaszország némi jelentéktelen rekompensáció fejében megadta a beleegyezését az annexióhoz. Ezután, szeptember 15-én történt a híres *buchlauer találkozás*, amelyen Aeh-

renthal Izvolszky orosz külügyminiszterrel is teljes megegyezésre jutott ebben a kérdésben.

Az ántánt körében még nagyobb volt a műfelháborodás az annexió miatt, mint a szandzsákvasút kérdésében, amely a szandzsák feladása következtében úgylis teljesen tárgytalanná vált. Az angol lapok jártak elől a bekövetkezett példátlan izgatásban. *Szerződészegésről beszéltek, feneketlen erkölcstelenségről, az erkölcstelenség diadaláról. A Daily Graphic szerint Bosznia annektálása az útonállás példátlan esete.*

Ez volt a következménye Ferenc József visszautasításának. Ha elfogadta volna Eduárd király ajánlatát, az angol sajtó a királygyilkos Szerbia megbüntetését és leigázását követelte volna tőlünk, *azt is az erkölcs nevében.*

Törökország is protestált, de vele pénzben kiegyeztünk. Szerbiával azonban nem lehetett többé bírni. *Izvolszki is megszegte a buchlaui megegyezést és a belgrádi követ útján Szerbiát még jobban feltűzelte.* Izvolszky és Grey európai értekezlet elé akaratak vinni az annexió ügyét. Mindenkép azon voltak, hogy Szerbiának „igazságot szolgáltatassanak.” A szerb külügyminiszter teletármázta a világot, hogy a monarchia Boszniát tőle elrabolta. Végre Németország támogatásával sikerült a nagyhatalmakat felvilágosítani, de egy fél évig tartott, míg Izvolszky beadta a derekát és a buchlaui megállapodás alapján tudomásul vette az annexiót. Erre az egész ellenünk indított diplomáciai és sajtóhadjáratot leszerelték.

Eközben azonban Szerbia annyira fegyverkezett és készülődött ellenünk, hogy a monarchia is kénytelen volt Bosznia és Hercegovina védelmére részleges mozgósítást elrendelni, ami a világháború kitöréséig nem is szüntettetett be teljesen és a monarchiának óriási költségébe került.

Szerbia kénytelen volt 1909 március 31-én ünnepestélyes nyilatkozattal elismerni az annexiót, lemondott minden képzelt igényéről és ígérte, hogy ezentúl a jó viszonyt nem fogja megzavarni. Ezt úgy tartotta be, hogy folyton komitácsi-bandákat, — irreguláris szerb katonaságot, — küldött Boszniába, kik ott raboltak és fosztogattak. Ezek ellen szervezték meg Boszniában a rendes sorkatonaságból álló vadászkülönítményeket, melyeket *strafuni-knak* neveztek. Ezek azután megtisztították a szerb bandáktól az országot. A komitácsi szervezeteknél azonban sokkal nagyobb horderejű és jóval veszedelmesebb volt az a titkos aknamunka, melyet Izvolszky külügyminiszter kezdett meg a Balkánon, de főleg Belgrádban. Tény az, hogy Izvolszky 1908 december 25-én, mikor az annexió által okozott máielháborodás a külföldön tetópontját érte el, a dumában beszédet mondott, melyben az összes Balkán-államok szövetségét kívánta. Izvolszky is megírta a háború után emlékiratait, midőn az orosz bolsevizmus elől Párizsba menekült. De csak az első kötetig jutott, további munkájában a halál akadályozta meg. Ezt már a leánya adta ki. Nem érdemes elolvasni, annyira ártatlan, békeszerető embernek tünteti fel önmagát ezekben a közleményekben. Pedig a megtestesült báránybőrbe bújt farkas volt.

Izvolszky kiválasztotta a legmegfelelőbb embert, az orosz külügyminisztérium balkáni ügyosztályának főnökét, *Hartwig Miklóst* és őt nevezte ki 1909 október havában belgrádi követnek. Ez a Hartwig volt az, aki a trónörökös meggyilkolása után álszenteskedő részvétlátogatást tett *Giesl báró belgrádi* követüknél és ott a szobájában, szemben ülve a monarchia követével, szívszélhűdést kapott és azonnal meghalt. Giesl báró hajadonfővel rohant ki az utcára, orvost és tanúkat keresni, nehogy a szerbek ráfogják, hogy ő ölte meg az orosz követet.

Nagy írói fantázia kell ahhoz, hogy ily drámai jelenetet kitaláljon.

Hartwig 1909-ben munkához látott és rendkívüli nehézségek legyőzése és az ellentétek kisimítása után ő és Nekludoff, Oroszország szófiai követe, létrehozták a Balkánszövetséget. Ennek tagjai voltak: Szerbia, Montenegró, Bulgária és Görögország, fővédnöke és döntőbírája pedig II. Miklós cár lett. Éle elsősorban a monarchia ellen irányult, de mint látni fogjuk, előzőleg Törökországgal kívántak végezni. Hartwig működésére nézve kétségtelen adataink vannak.

Bármily érdekes és majdnem regénybe illő a *marokkói kérdés* minden fázisa, itt térszűke miatt csak röviden kívánunk ezzel végezni. Különben is a monarchia Marokkóban közvetlenül éppen nem volt érdekelve. Annál nagyobb és a világháború kitörésére nézve elsőrangú szerep jutott itt Franciaországnak, Németországnak és Angliának. A történelem az algecirasi konferenciával befejezett *első marokkói krízis* után még *második és harmadik marokkói krízist* jegyzett fel.

A *második marokkói krízis* bennünket annyival is súlyosabban érintett, mert 1907-ben egy marokkói lázadással kezdődvén, éppen 1908 őszén, az annexióval egyidejűleg érte el tetőpontját. Sajnos incidensek következtében az angolok német gyűlöletét a végletekig fokozta s ennek elsősorban mi ittuk meg a levét. A francia és főleg az angol sajtó a világ közvéleményét ellenünk, mint Németország szövetségese ellen izgatta. Eleinte a németek némi látszólagos eredményeket tudtak felmutatni, de az újabb egyezmény aláírásakor a németek maradtak alul. Ez volt a híres 1909 február 9-iki marokkói egyezmény.

Az európai béke még ekkor sem volt oly nagy mértékben veszélyeztetve. Különösen nagy megnyugvást keltett, hogy az egyezmény aláírásakor

VII. Eduárd meglátogatta Berlinben unokaöccsét, Vilmos császárt.

Sokkal súlyosabb lefolyású volt a *harmadik marokkói krízis*. A franciák a nemzetközi szerződések megszegésével Fezt megszállták, mire Németország 1911 július 1-én a *Panther* ágyúnaszádot küldötte az agadiri kikötőbe. Ez volt az úgynevezett „*coup d'Agadir*”. Óriási felzúdulás volt a következménye. Az angolok közbeléptek és Lloyd George július 21-iki beszédében Németországot nyíltan megfenyegette. Számos adat van arról, hogy Anglia 1911 nyarán háborúra készült. Ezt főleg az akadályozta meg, hogy Izvolszky külügyminiszter helyébe időközben *Szaszonov* került, aki nem volt hajlandó a marokkói ügyben háborúba keveredni. Újabb egyezség jött létre, melyben a németek nevében tárgyaló *Kiderlen-Wächter* külügyi államtitkár súlyos vereséget szenvedett.

Németországnak a Kongó felé ígértek kárpótást, amit azonban sohasem kapott meg. Marokkó pedig Franciaországnak jutott, amely ezt a császárságot 1912 március 30-án francia területnek nyilvánította ki. Egész Nyugat-Afrika, Algirtól egész a Kongóig, francia kézbe jutott. Erről az óriási területéről tudott Franciaország egy millió néger katonát felfegyverezni és a háború befejezésekor és az után a német határokon átvinni.

Ezt a harmadik krízist befejező marokkói egyezményt 1911 november 4-én írták alá. Izvolszky akkor már párizsi orosz nagykövet volt és a francia kormány előtt kijelentette, hogy amint Oroszország elismeri a marokkói terjeszkedést, úgy Franciaországtól is elvárja, hogy balkáni terveibe ne szóljon bele.

Egyetlen komoly, számottevő politikus sem tartotta soha Olaszországot a hármasszövetségben megbízható elemnek. Volt olyan diplomata is, aki

arra a kérdésre, hogy miért nem tessékeli ki Olaszországot a hármasszövetégből, így felelt:

— Akkor el lehetünk arra készülve, hogy még több kellemetlenséget fog nekünk okozni.

A háborúelőtti utolsó évtizedben számtalanszor beszéltem olyan úriasszonyokkal és úriemberekkel, kiknek Olaszországban előkelő rokonságuk és számos intim barátjuk volt. Mindnyájan egybehangzólag azzal a hírral jöttek vissza olaszországi utazásaikból, hogy az olaszok nyíltan beszélnek az ellenünk viselendő háborúról. Csak azt várják meg, hogy az öreg, tiszteletreméltó uralkodónk a szemét behunyja. Nos, ezt sem várták meg.

De talán senki sem látott oly tisztán, mint *Hötzen-dorfi Conrad*, mikor a vezérkar főnöke lett. Már 1907-ben memorandumot nyújtott át Ferenc Józsefnek, melyben egy megelőző háború (*Präventivkrieg*) szükségességét és hasznát fejtegette Olaszországgal szemben. A békeszerető Ferenc József erről hallani sem akart. Annyit mégis elért Conrad, hogy a déltiroli, különösen a kelettiroli várakat és erődöket megerősítették és újakat emeltek. A háború alatt a déltiroli offenzíva alkalmával sajátmagam is láttam és tapasztaltam, hogy ezek kitűnőek voltak és rendkívül előrelátással voltak építve és felszerelve.

Egyik legkellemetlenebb meglepetést Olaszország a *tripoliszi háborúval* szerezte a monarchiának és Németországnak. Az algecirasi értekezleten és az annexió alkalmával Olaszország a hátunk mögött az antantnak kedvezett. A talajt már régóta előkészítette a maga számára. Nevezetes esemény volt a cár látogatása *Racconigiben* az olasz királyi párnál, 1909 okt. 23-tól 25-ig. Ekkor Olaszország máj-Oroszország támogatása felől is biztosítva volt.

Erre azután Olaszország, éppen a harmadik marokkói krízis válságos napjaiban, 1911 szeptember 29-én, minden ok nélkül és a népjog világos megsértésével hadat üzent Törökországnak. Ez a

háború tovább tartott, mint azt gondolták. Több, mint egy év múlva ért véget. A legkülönbözőbb nézetek és javaslatok merültek fel. De a legbékésebb és Olaszországra nézve a legbarátságosabb: Ferenc Józsefé volt. Ügy nyilatkozott, hogy a legokosabb az volna, ha Törökország kárpótlás fejében átengedi Tripoliszt Olaszországnak. Berlinből is, de a Ballplatzról is azt kívánták, hogy dobjuk ki Olaszországot a hármasszövetségből és vegyük fel helyébe Törökországot. Mások nevettek rajta s azt mondták, hogy ez is olyan „*extratour*” Olaszország részéről. Conrad meg egy újabb memorandumot terjesztett elő, melyben sürgősen ajánlotta, hogy a tripoliszi háborúval elfoglalt Olaszországot haladéktalanul meg kell támadni.

Aehrenthal báró külügyminiszter azt mondta erre, hogy ez már igazán „útonálló politika” lenne.

Ferenc József pedig Conrad vezérkari főnököt azonnal elbocsátotta az állásából, melyet évek múlva azután ismét visszanyert.

Ha azonban a hármasszövetség ráereszti Olaszországot Törökországra, akkor örökre elveszíti ez utóbbinak rokonszenvét. Ha pedig eltiltja a tripoliszi extratourtól, úgy Olaszország azonnal nyíltan az antanthoz pártol.

A kérdést úgy oldották meg, hogy nem avatkoznak bele a tripoliszi kalandba, de a Hadműveleteknek semmiesetre sem szabad az európai Törökországba is átcsapniok. Ezt a mellettünk mindvégig kitartó, akkori olasz külügyminiszter, San Giuliano meg is ígérte, meg is tartotta.

Ennyit sem időztünk volna a tripoliszi háborúnál, ha annak végzetes következményei nem lettek volna. Előrelátható volt, hogy a Balkánállamok, akkor már titokban Balkánszövetséggé tömörülve, vérszemet kapnak Olaszország példáján és neki-mennek az európai Törökországnak.

Ferenc József 1911 július 5-én érkezett meg Ischlbe, hogy a nyarat ott töltsse. Éjfél előtt, mikor a király már rég lefeküdt, érkezett egy több ívre terjedő számjeles távirat Révaiból, Wilhelm aláírással. Reggelig tartott, amíg megfejtettem. Egy jó hosszú levél telt volna ki belőle, Vilmos császár az ő közvetlen modorában beszámolt Ferenc Józsefnek a cárral történt találkozásáról. A német császár a Hohenzollern yachton érkezett oda és II. Miklós cár yachtján annak vendége volt. A cár a yachtján érezte magát legjobban, itt nem kellett merényletektől tartania.

A találkozásnak hivatalos jellege volt, Vilmos császárral együtt megjelent Bethmann-Hollweg kancellár, a cár részéről Szaszonov külügyminiszter és Kokovzev miniszterelnök. Tárty: a balkánkérdés, tekintettel a tripoliszi háborúra.

Vilmos császár kiemeli azt a rendkívül szíves fogadtatást, melyben a cár őt részesítette. A cári család a lehető legkedvezőbb benyomást tette rá. Nem igazak azok a híresztelések, mintha a kis trónörökös, *Alexei*, (akkor 8 éves volt) vézna, beteges, sőt nagybeteg gyermek volna. Sőt ellenkezőleg, vidám, életrevaló, egészséges fiúnak látszik lenni. *Szaszonov* és *Kokovcev* pedig nyílt szívű és egyeneslelkű emberek, akikben meg lehet bízni. *A cár és miniszterei, kijelentették, hogy a Balkánon a legkisebb mozgalmat sem fogják túrni* és mindenesetre meg fogják akadályozni, hogy a balkán népek Törökország jelenlegi szorongatott helyzetét támadásra kihasználják.

Vilmos császárnak ez a kimerítő, hosszú távirata Ferenc Józsefet is teljesen megnyugtatta.

Dacára a cár és miniszterei ígérétének a balkán szövetség államaiban a háborús izgatás szeptemberben mindinkább terjedt és 1912 okt. 6-án Montenegró nevében Nikita király hadat üzent Törökországnak. A „*Víg özvegy*” mintájára való-

ságos operettet csináltak Nikitáék ebből is és a trónörökös, *Danilo*, sajátkezüleg sütötte el az első ágyút.

A Hartwig által létrehozott szövetségi szerződések és katonai konvenciók értelmében, a másik három állam, Szerbia, Bulgária és Görögország követték Montenegró példáját és kitört az első balkánháború, mely mint tudjuk, főleg a bolgár hadsereg vitézsége következtében Törökország teljes leverésével végződött.

Szentpétervárott a háború kitörésekor a cár és miniszterei a vállukat vonogatták s azzal mentegtőztek, hogy Montenegró kisiklott, megszökött a kezeik közül.

Csak a világháború befejezése után közzétett titkos cári irattár adataiból derült ki az a tény, hogy *egy hónappal azelőtt, midőn II. Miklós cár Vilmos császárral Révaiban találkozott, már aláírta a Montenegróval kötött szerződést, mely szerint a cár Montenegrónak egy balkánháború esetére nemcsak szabad kezet biztosít, de ebben őt támogatja is.*

És ezek után fogadta meg Vilmos császárnak, hogy a balkánnépeket féken fogja tartani.

Ha egy magánember követ el ily hallatlan jellemtelenséget és perfidiát, azzal tisztességes ember többé nem fog kezet.

Bármily rettenetes sors érte is II. Miklós cárt,, részemről ezek után őt sajnálni nem tudom.

Vilmos császár egyébként tévedett a kis Alex ej trónörökös betegségének felnemismerésében is. Mint ez is kétséget kizáró módon a háború utáni emlékiratokból, főleg az igen beavatott francia szentpétervári nagykövet, *Paleologue*, feljegyzéseiből kiderült, a trónörökös egy rendkívül ritkán előforduló, gyógyíthatatlan, vérbajban szenvedett, melyet anyjától örökölt s amelyet haemophiliának neveznek. A vér elveszti a képességét, hogy megaludjék. Így sebek épp oly kevésbé gyógyulnak be, mint a zú-

zódások által okozott belső szövetsérülések. Ezt az anyától csak fiúgyermekek örökölhetik, leányok nem. A cárné, született Alix hesseni hercegnő, négy leánya teljesen egészséges volt. *Rasputin* a kis trónörökös betegségét használta fel a legalávalóbb módon, hogy a különben is idegbeteg cárnét teljesen hatalmába kerítse.

Ha az eddigi történeti feljegyzések és a sajtóban megjelent szakirodalmi művek azt állítják, hogy Ausztria-Magyarországot és Németországot a legnagyobb mértékben meglepte a balkánháború kitörése, mert Bécsben és Berlinben teljesen félreismerték az erőviszonyokat, úgy ez téves állítás. Egyedül II. Miklós cár példátlanul perfid eljárása volt a meglepetés oka. Mit lehetett várni a jövőben egy ilyen uralkodótól?

Közben VII. Eduárd 1910 május 6-án bekövetkezett halálával a helyzet nemhogy enyhült volna» de még súlyosbodott. Ha Eduárd nem is kívánta közvetlenül a háborút, de Németország diplomáciai elszigetelését elérte. Halála után a vezetést Grey Eduárd nem bírta megtartani, azt Párizs ragadta magához s a helyzetre nézve a legjellemzőbb az, hogy Izvolszky, a legnagyobb háborús uszító, lett 1910 szeptember 28-án a párizsi orosz nagykövet.

A mi külügyminiszterünk ekkor már *Berchtold Lipót* gróf volt. Aehrenthal 1912 febr. 17-én fehér - vérűségben, leukémiában, meghalt. A háború kitörésekor Berchtold gróf az összes hatalmaknál egy jegyzék megküldését szorgalmazta, melyben a balkán-szövetséges államokat figyelmeztetik, hogy még azon esetben sem engedik a török birodalom statusquo birtokát megcsonkítani, ha esetleg győzni találnának. Franciaország miniszterelnöke pedig a mi legnagyobb ellenségünk, a hírhedt *Poincaré Raymond* volt, kit a következő évben, 1913-ban a francia köztársaság elnökévé választottak meg. Ezt a méltóságot 1920-ig viselte. Ez a lotaringiai születésű

francia a legnagyobb gyűlölettől volt eltelve Németország iránt. Természetesen ezt a gyűlöletét Németország szövetségesére, Ausztriára és Magyarországra is kiterjesztette. Poincaré nem kívánt kevesebbet, minthogy az összes hatalmak a Balkánon való tökéletes désintéressementjüket, érdektelenségüket jelentsék ki.

Ezzel szemben Berchtold külön jegyzékbe foglalta össze a monarchia követeléseit, melyek között első helyen Albánia autonómiája és a szerb Adriához vezető korridor visszautasítása állott.

Ehhez hozzájárult Németország, sőt — az Adriáról és Szerbiáról lévén szó, — ezúttal Olaszország is. A hármasszövetség végre megint együtt volt. Szerbia azonban ezt semmibe se vette, megszállotta az albán területeket egész a tengerig, Durazzoig. Ekkor, 1912 november havában keletkezett a híres *Prochaska-ügy* is. A szerbek a megszállott albán területen az osztrák-magyar konzulokat erőszakkal megakadályozták hivatali teendőik ellátásában. Újabb részleges mozgósítás vált szükségessé. Szerbia kihívó és pökhendi magatartása ekkor már nem ismert határt.

Törökország a nagyhatalmak közvetítéséért esedezett. A béketárgyalások megkezdődtek. A hármasszövetség álláspontjáról, a statusquo fenntartásáról már szó sem volt. Londonban 1912 dec. 17-én gyűlt össze a nagyköveti konferencia, nem határozathozatal végett, mint azt Poincaré óhajtotta, hanem Grey módosítása szerint, barátságos eszmecserére. A tervezet szerint Szerbia és Montenegró óriási területeket nyertek volna. Montenegró azonban még többet akart. Szkutarit is, melyet a háború kezdetétől fogva ostromolt, de bevenni nem bírt. Szasonov a nagyköveti tanácsban nyíltan Montenegró pártjára kelt.

Az európai háború réme újból felmerült, sőt elkerülhetetlennek játszott. Hajszálnyira oly cso-

portulással, mint az 1914-ben kitört. Ekkor 1913 február 3-án Ferenc József egy sajátkezűleg írt hosszú levelében hivatkozott a cár annyira hangoztatott békeszeretetére és a közöttük fennálló szíves baráti viszonyra. II. Miklós cár ezúttal engedett. Nem erőltette tovább Montenegró és Szerbia féktelenül nagyravágyó igényeinek kielégítését. A galíciai és az orosz határra már felvonult csapatokat csakhamar vissza lehetett vonni.

És még ekkor is Grey, az angol külügyminiszter, érthetetlenül halogatta a Montenegró ellen elhatározott lépések megtételét, míg ez április 23 -án Szkutarit végre bevette. Erre az osztrák-magyar csapatok parancsot kaptak a határ átlépésére. Nikita most már megijedt, Szkutarit kiűrtette, melyet tudvalevőleg azután nemzetközileg összeállított tengerész-csapatok szálltak meg.

A békekötésnek nem volt többé akadály, s ez 1913 május 30-án létre is jött. Szerbia, Montenegró és Görögország nagy területeket kaptak a török birodalomból, de Albániából semmit sem. Ezen elkeseredtek és a Bulgáriának jutott Macedóniából követeltek kárpótlást. Ráadásul Románia is három hónappal a békekötés előtt bejelentette, hogy a Dobrudzsa egy részére ő tart igényt. Bulgária halani sem akart a békekötés után ezekről a követelésekről. Erre a cár nyíltan Szerbiának és Romániának is a mozgósítást ajánlotta. *A második balkán háború is egyedül az orosz diplomácia és II. Miklós cár lelken szárad.*

Románia ekkor játszotta először annak a hiénának a szerepét, mely a végleg elcsigázott, megsebesült vándort megrohanja, hogy azt szétmargolja és annak a testéből jóllakjék.

Bulgáriát mind a három szövetségese, s azonkívül még a törökök is megtámadták, akik Drinápolyt visszavették. Július 13-án kezdődött a támadás. A végkép kimerült, magára maradt Bulgária

már július 21-én békét kért. Július 30-án egybe-
gyűlt a nagyköveti konferencia Londonban.

Semmi sem igazabb, minthogy a történelem folyton megismétli önmagát. A trianoni béke elfogadásának körülményeit ott találjuk a bukaresti békénél is. Ahogyan a Miller and-féle kísérőlevél lépre csalt minket, éppúgy a londoni nagyköveti gyűlés is már 1913-ban azzal hitegette a bolgárokat, hogy a békeponatok csak a nagy hatalmak felülvizsgálása és jóváhagyása után válnak kötelezővé. Ferdinánd és népe is hitt az igazságban és a legszembeszökőbb igazságtalanságok utólagos helyreigazításában. Elfogadta augusztus 10-én a rendkívül súlyos, méltánytalan és lealázó békefeltételeket. Augusztus 5-én a londoni gyűlés még határozottabban, mint a Miller and-féle levél, nemcsak kilátásba helyezte, de biztosan megígérte a helyreigazítást. Semmi sem lett belőle. Egyetlenegy hatalom, Ausztria-Magyarország, kívánta a béke igazságos revízióját. Csak azt érte el vele, hogy, Romániát magára haragította. Minden maradt az eredeti szövegezésben-

Románia kardcsapás és kockázat nélkül jutott óriási zsákmányhoz, a Dobrudzsához. Csakis Oroszország jóvoltából. Ezért azután a viliágháború után elvette a tehetetlen Oroszországtól Besszarábiát. Az ilyesmit nem szokás elfelejteni. Saját jóltevőjéből is leharapott egy darabot.

Oroszország minden pártfogoltja, főleg Szerbia, óriási területnövekedéssel kerültek ki a balkánháborúból. Természetes, hogy ezután már csak Oroszországra hallgatott. Hartwig orosz követ Belgrádban most annál merészebben támogatta a nagyszerb propagandát. Annál is inkább, onert 1913 május 6-án Szaszonov orosz külügyminisztertől a következő utasítást vette:

— *Szerbia történelmi útjának eddig csupán első részét futotta meg és célja érdekében még*

egy rettentő harcot kell kiáltania, melyben léte is kockára lesz téve. Szerbia ígéretföldje a mai Ausztria-Magyarország határain belül fekszik.

Egy héttel később Szaszonov a szentpétervári szerb katonai attachénak nyíltan is megmondotta, hogy Szerbia nagy területeket fog Ausztria-Magyarországból kapni.

Delcassé, ez a másik nagy háborús uszító, akkor szentpétervári francia nagykövet volt és 1913 július 28-án azt jelentette, hogy Románia szemei Erdélyen függenek.

A Balkánon végre csend volt. Az 1914 június 28-án Sarajevóban elkövetett kettős gyilkosságig.

Hogy Ausztria-Magyarországon 1913-tól 1914-ig semmiféle hadikészülődés nem történt, senkit soron kívül be nem hívtak, létszámot nem emeltek, hadicélokra póthiteket nem kértek, azt mindenki tudja. Egész állami életünk, elszámolásaink: nyitott könyv mindenki számára. Nézzük azonban Oroszországot. Ami minden laikusnak méltán feltűnhetett, s amiről magam is csak a hírlapok közleményeiből értesültem, az egy 1914 március havában megjelent rövid tudósítás volt, mellyel sajátos módon a mi lapjaink többet nem is foglalkoztak. Legalább nem tudok róla, hogy ezt a hírt kommentálták volna.

Pétervárról érkezett a hír, hogy a дума „*próbamozgósítás céljaira*” 30 millió rubelt szavazott meg. Szeretném látni azt a naiv embert, aki nem tudja, hogy mit jelent ez. De akkor senki sem beszélt róla. Most már adatokkal szolgálhatok.

Oroszország költségvetésében 1907-ben 290.000 rubel szerepel hadgyakorlatok céljaira; 1913-ban 11,165.000 rubel és 1914-ben 30,000-000 rubel, nem is hadgyakorlatra, hanem próbamozgósításra!

Természetünkben rejlik az, hogy az ember csak azt hiszi el feltétlenül, amit saját szemeivel lát, vagy sajátmaga tapasztal. Mindjárt a háború leg-

elején mint csapattiszt egy lovashadosztállyal az orosz frontra kerültem. Hivatkozom minden bajtársamra, akik kivételkép életben maradtak, hogy az 1914 augusztus és szeptember havában foglyul ejtett oroszok közt számosan szibériai csapattestekhez tartoztak, s ezek mind azt vallották, hogy őket, mint tartalékosokat, április havában hívták be és azóta folyton úton voltak. Oroszország tehát már 1914 április havában elkezdte a mozgósítást és tolta a csapatait a határra.

Vezérkari tisztektől számtalanszor hallottam, hogy Oroszország szeptemberre tervezte a háború megindítását. Kellemetlenül érintette őket, hogy már augusztus elsején meg kellett üzenniök a hadat, mert még nem voltak egészen készen. Szeptemberben igazán lehengereltek volna minket.

Akiknek mindez az adat nem elég, azokat talán meggyőzik a következő tények, melyek mind Oroszországnak 1913-tól számított hadikészülődéseiről szólnak:

A békelétszám emelése évenként 400.000 emberrel. A szolgálati idő meghosszabbítása egy negyedévvvel a három éven felül. Két új hadtest felállítása Varsóban és Vlnában. 19 új lovasezred felállítása. A tábori ágyúk számának a felével való felemelése hadtestenként, stb. stb.

Azóta a megjelent emlékiratokból, továbbá szerb, orosz és francia államférfiak „*elszólásaiból*” világosan ki lehet mutatni az egész ántánt háborús készülődéseit.

Tagadhatatlan, hogy Ferenc József különös előszeretettel viseltetett Bosznia iránt; minden bosnyák ügy, még a hadseregben is a bosnyák ezredek, kiválóan érdekelték. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy amíg ő az uralkodása alatt a monarchia annyi értékes tartományát, mint pl.

Velence és Lombardia, elveszítette, Boszniára, mint egyetlen szerzeményre, bizonyos megalézással és büszkeséggel tekintett. Amíg Bosznia csak okkupálva volt, s nem tartozott Ferenc József szuverenitása alá, 30 éven át tartózkodott attól, hogy Boszniát és Hercegovinát megtekintse. De az annexió után alig két évvel, 1910 május havában, midőn a Balkánon egy kis nyugalom állott be, leutazott Boszniába.

Nemcsak Bosznia és Hercegovina, de Sarajevo lakosságának is több mint egyharmada mohamedán. Ismerni kell ezt a népet, hogy el tudjuk képzelni, mily óriási benyomást tett rá Ferenc József megjelenése. Az uralkodó ott időzése alatt nem voltak különösen fényes ünnepélyek. Csak annyi, ami magától értetődik. Így a helyőrség is kivonult tavaszi díszszemlére, csakúgy, mint az Budapesten is a *Vérmezőn* és Bécsben a *Schmelzen* minden évben szokásos volt. És ott is teljes díszben, nagy fényes kíséretével rövid galoppban ugratott a kivonult csapatok elé.

Ezzel teljesen levette a lábukról nemcsak a mohamedánokat, de egész Sarajevót. Nem a fényes megjelenés imponált nekik egyedül, hanem az ősz uralkodó, aki a lovat még oly pompásan megüli. Mikor a háború alatt, két év múlva, néhány hétre Sarajevóba kerültem, még akkor is erről beszéltek.

XII. A VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSE.

A sarajevói kettős gyilkosság. — Potiorek. — Tisza István mindjárt kezdetben nyugalomra és meggondolásra int. — Az „ultimátum”. — Báró Giesl Wladimir belgrádi követ. — Németország szerepe. — Ferenc Ferdinánd jóslata. — Orosz készülődések.

1914-ben, mikor *Ferenc Ferdinánd* trónörökös vonult be nejével Sarajevóba, más volt a fogadtatás, mint 1910 májusában, Ferenc József fogadtatása, midőn a 80 éves, ősz uralkodó először lépett Bosznia földjére és az egész ottani lakosságot megjelenésével meghódította és elragadta. A két balkán háború óriásilag megnövelte nemcsak Szerbia területét, de a szarvát is. A nagyszerb propaganda ekkor már tombolt. Pedig Bosznia lakosságának csak egyharmada szerb, a többi, a többség, horvát és mohamedán.

Az 1914 június 28-iki véres tragédia minden részlete még annyira emlékezetben van, hogy erre fölösleges kitérnünk. Egy-két körülmény azonban valószínűleg még ismeretlen lesz.

Ferenc József éppen nem helyeselte, hogy Ferenc Ferdinánd nejét, Hohenberg hercegnét is, magával viszi Sarajevóba és ott ünnepelteti. Nem is utaztak együtt, mert a trónörökös előbb a csapatgyakorlatokon vett részt és csak Sarajevóban

találkoztak. Akkor éppen Schönbrunnban voltam közvetlen szolgálatra az uralkodó mellé beosztva, és mindnyájan tudtuk a környezetből, hogy a király nagy elfoglaltsága miatt, ebben az évben szokatlanul későn, csak július derekán, szándékozik Ischlbe utazni nyaralásra. Csodálkoztunk is, amidőn váratlanul az a parancs jött a királytól, hogy az idei nyári tartózkodás (séjour) már június 27-én megkezdődik. Csak a beavatottak sejtették, ^ hogy *Ferenc József* annyira rossz néven vette a trónörökös önkényes rendelkezését, másrészt pedig kerülni akarván minden újabb összeütközést, hogy inkább kitért az útjából Ferenc Ferdinándnak. Látni sem akarta, ha visszatér Boszniából.

Az elutazás után való nap, 28-án a kabinetiroda központjában, a Hofburgban teljesítettem éppen ügyeletes szolgálatot. Emlékezem, hogy szép, derült vasárnap volt. Délután három óra tájban megszólalt a telefon és jellemző a zűrzavarra, hogy minden bevezetés nélkül csak ennyit jelentettek:

— *Beide sind tot.* (Mind a kettő halott.)

Fogalmam sem volt, hogy miről és kikről lehet szó.

Ischlben gróf *Paar* főhadsegéd jelentette ugyanabban az órában a rettenetes hírt a királynak. Gróf *Paar* a jelentéstétel körülményeit még aznap így beszélte el:

— *Az uralkodó nem mondott sokat a jelentésemre. Első pillanatban mélyen meg volt illetődve és oly mozdulatlan maradt, mintha a guta ütötte volna.*

Behunyta a szemeit és gondolataiba mélyedt. Azután nem hozzám szólva, de magában beszélve, halkán és nehezen ejtve ki a szavakat, ezeket mondotta:

— *Rettenetes! A Mindenhatóval nem lehet szembeállni. Egy magasabb hatalom helyreállí-*

totta azt a jogrendet, melyet, sajnos, én már nem tudtam fenntartani.

Azután hozzám fordult és kiadta a parancsot, hogy holnap visszautazunk Bécsbe. Egy szót sem szólt többet.

Sem Ferenc Józsefnek, de másnak sem, *senki-nek, eszébe sem jutott politikai megtorlásra gondolni.* Szerbiára meg éppen nem gondolt senki. Az *összeesküvés és a hivatalos Szerbia szerepe csak egy hét múlva derült ki.* A gyanú már a trónörökös és neje temetése előtt felmerült. És éppen azért nem hívták meg — szokás és előírás szerint — az összes külföldi uralkodókat, mert akkor *Péter* királlyal szemben sem lehetett volna kivételt tenni. Tartottak tőle, hogy erre a meghívásra Karagyorgyevics Péter csakugyan el is jön.

A király 29-én visszatért Schönbrunnba. A temetés után, július 7-én, ismét Ischlbe utazott. Ezen idő alatt közvetlenül melléje voltam beosztva. Csak egy említésre méltó dolgot jegyeztem fel.

Egy napon a király átadta *Potiorek* tábornok írásbeli jelentését a merényletről, továbbítás végett. Ezt a jelentést azután az uralkodó parancsára az összes lapok közölték. *Valami azonban kimaradt belőle,* ami nekem akkor igen feltűnt s amire igen jól emlékezem.

Az első bombamerényletnél, vasárnap délelőtt, a trónörökös kíséretéből egy százados súlyosan megsebesült, úgyhogy kórházba kellett szállítani. Ezt a századost a trónörökös meg akarta látogatni a kórházban. Ez mind köztudomású. Az is, hogy a trónörökös a városházán, az őt üdvözölni akaró polgármesterre a bombamerénylet miatt haragosan rátámadt. Onnan visszajövet, a nyitott automobilban, *a hátsó ülésen ültek a trónörökös és neje, velük szemben Potiorek egyedül.* A kormánykeréknél a soffőr mellett báró *Rumerskirch,* a boszniai Automobil-Corps parancsnoka.

Báró *Rumerskirch* később úgy nyilatkozott, hogy az „*orgyilkosok egész sorfala*” között kellett út jókat megtenniök. Az első bombavetés nem sikerült. *Princip golyói elérték céljukat.* A merénylet után az útvonal mentén, a házak tövében még több bombát találtak, melyeket a többi összeesküvők a sikerült gyilkosság után, már mint feleslegeseket, oda letettek, hogy a bekövetkező razziánál ne találják meg náluk.

Potiorek jelentéséből nem közölték a lapok azt a részt, melyben leírja, hogy Princip merénylete után nem vette észre, hogy bárki is megsebesült volna. Mindössze azt látta, hogy a trónörökös kissé oldalt dől és valamit suttog neje fülébe. *Potiorek* a revolverlősések eldördülése után nem várt egy pillanatig sem, hanem önhatalmúlag kiadta a sofförnek a parancsot, hogy azonnal térjen vissza a konakba. *Minthogy a trónörökös pár nem szólt hozzá egy szót sem, ő is hallgatott.*

Csak mikor az automobil 1—2 perc múlva a konak előtt megállt és Potiorek a trónörököst és Hohenberg hercegnét ki akarta segíteni, akkor vette észre, hogy egy halottal és egy haldoklóval ült szemben.

Külső vérzés nem látszott. A golyó éppen az aranygallér alsó szélénél fúródott a nyakba és a golyó behatolásának a helye sem volt észrevehető, *Potioreknek a merénylet alkalmával való viselkedése, a megtörtént katasztrófának észre nem vevése oly feltűnő, hogy akkor lehetett volna már arra következtetni, hogy ez az ember nem normális.* Sajnos, igen későn jöttek erre rá. *Potiorek* tábornokra vonatkozólag számos közvetlen adatom van, melyekre alkalmilag visszatérek.

Másfél év múlva, mint huszárszázados, heteken keresztül, naponta azon a szűk kis utcácskán mentem hazafelé, vagy a laktanyába, ahonnan Ferenc Ferdinánd automobilja a kis Miljacska folyó part-

jára kanyarodott ki. Azon a sarkon állt akkor Princip. Egy óriási, három méter magas pléh pezsgősüveg domború cégére volt ráillesztve a sarokra. *innen adta le a halálthozó lövéseket, melyek a világot lángba borították.*

Azon a napon, amelyen *Ferenc József* a temetés után Ischlbe visszautazott, július 7-én, közös miniszter tanács volt. Ekkor már kiderült, hogy a trónörökös és a monarchia ellen irányuló összeesküvés Szerbiából indult ki. A minisztertanácsban résztvett összes osztrák államférfiak a leghevesebb kifakadásokkal illették Szerbiát és készek voltak a rögtöni hadüzenetre. *Egyedül gróf Tisza István volt az, aki csillapította a kedélyeket, nyugalomra és meggondolásra intette a közös és az osztrák minisztereket és egyedül neki lehet köszönni, hogy már ekkor nem nyúltak a végső eszközökhöz: az ultima ratio-hoz.* Ennek a nyoma a minisztertanácsi jegyzőkönyvben van megörökítve.

Feltűnő volt az is, hogy, noha a példátlanul hanyag rendőri szolgálatért elsősorban *Potiorek*, továbbá a boszniai belügyi osztályfőnök és a rendőrség vezetői voltak felelősek, *egyiket sem mozdították el állásukból. Várták, hogy Potiorek önként lemond.* Mikor ezt nem tette, *Bolhás* tábornok katonai irodai főnöknél többen tudakozódtak, hogy mi lesz Potiorekkel? Bolfras azt felelte, hogy Potiorek Boszniában *nélkülözhetetlen* és mindenáron meg kell tartani tartományfőnöki állásában.

Ezalatt tovább folyt a vizsgálat a merénylet és a monarchia ellen szőtt komplottdolgában. Midőn Szerbiában, a szerb kormány elutasító magatartása folytán, megakadt a vizsgálat, július 20-án, *Berchtold* külügyminiszter előterjesztésére, beleegyezett a király, hogy Szerbiának ultimátumot küldenek, melyre 48 óra alatt válaszolnia kell. Szorosan vett diplomáciai értelemben *ez a jegyzék nem is volt ultimátum, hanem záros határidőhöz kötött demarche.*

Az ultimátum a háborúval való fenyegetést is valamiképp magában foglalja, ami ebből a jegyzékből hiányzott. *Ez a démarche erélyes és kíméletlen volt, de nem tartották elfogadhatatlannak.*

Igazuk volt azoknak, akik azt mondták, hogy az ultimátum ilyen formában való átnyújtása hiba volt. *Az ultimátum elhatározásával egyidejűleg már mozgósítani kellett volna, vagy a határátlépésre kész csapatokat összevonni, vagy pedig el sem küldeni a jegyzéket. Nálunk semmi sem történt.* Az ultimátumot belgrádi követünk, báró *Giesl Wladimir* tábornok, július 23-án este hat óra körül átnyújtotta Pasicsnak s arra július 25-én, közvetlenül hat óra előtt oly választ kapott, melyet elfogadhatatlannak tartott. Erre *Giesl* egész személyzetével azonnal elutazott Belgrádból. *Ferenc Józsefnek* ezt haladéktalanul jelentették, mielőtt a szerb válasz szövegéről bármit is tudtak volna. *Ferenc József* mélyen megilletődve fogadta ezt a hírt, azután csak annyit válaszolt:

— *A diplomáciai összeköttetés megszakítása még nem jelenti a konfliktust.*

Azután gróf *Berchtold* külügyminisztert hívatta és még az éjjel táviratoztak Szentpétervárra és Rómába, hogy *a Szerbiával szemben fennforgó ügy elintézésében a monarchia semmiféle területnagybításra nem törekszik.*

Ferenc József megjegyzéséből kitűnik, hogy még akkor is elkerülhetőnek tartotta a háborút.

Három nap múlva, július 28-án, mégis aláírta a hadüzenetre vonatkozó elhatározást. Hogy mi és ki idézte elő a békeszerető, agg uralkodó lelkületében és meggyőződésében ezt a változást, azt eddig nem sikerült véglegesen tisztázni. Az első nagy tévedés és az volt, hogy senki sem tartotta lehetségesnek, hogy Szerbia az ultimátumszerű jegyzéket, illetve az abban foglalt követeléseket el ne fogadja.

Szerbia el is fogadta az összes pontozatokat, kettő kivételével s ezeket se utasította kereken vissza.

Nem Pasics volt az, aki véglegesen szakított, hanem báró Giesl követünk fordított hirtelen hátat Belgrádnak, ezzel lehetetlenné téve minden további tárgyalást.

Igaz, hogy Szerbiának hat év óta tartó impertinens magaviselete az ezáltal okozott bizonytalanság, izgalmak és óriási katonai költségek következtében már csordultig telt a pohár. *Giesl önhatalmulag járt el* s lelkiismerete nem is lehetett teljesen nyugodt, midőn július 27-én délután *Gellinek* őrnagy követségi katonai attasé kíséretében Ischlbe érkezett és *Ferenc József* előtt megjelent. *Nem kis zavarban volt*, mert a szerb válasz szövege időközben megérkezett s ez, ha nem is volt teljesen kielégítő, de elutasító sem volt.

Giesl és Gellinek meg voltak győződve, hogy 3—4 hadtesttel néhány hét alatt egész Szerbiát végigsöpörhetjük, mert a két évig tartó Balkán-háborúk teljesen kimerítették és 100.000 embert sem tud az arcvonalba állítani és végül, hogy Szerbiának — a sarajevói gyilkosságban való kétségtelen bűnössége miatt — nem fog akadni egyetlen pártfogója sem. *Giesl* ezt így adta elő *Ferenc József*nek is.

Másnap, 28-án, megtörtént a hadüzenet.

Sokan azt tartják még ma is, hogy Németország, illetve *Tschirsky-Bögendorff* bécsi német nagykövet szorították erre rá *Ferenc József*et. *Berchtold* ezt határozottan megcáfolta és a nyilvánosság előtt kijelentette, hogy az ultimátumszerű jegyzékről csak annak elküldése után értesítették Németországot. Igaz, hogy *Tschirsky* már előzőleg a legerélyesebb rendszabályok alkalmazását sürgette Szerbia ellen. De az ultimátumszerű jegyzék elküldése előtt a német nagykövet csak azt tanácsolta Bécsben, hogy *tartsák magukat készen minden eshetőségre*. Ő volt az, aki Bécsben, és sajnos, nem

Ischlben rámutatott arra, hogy *egy diplomáciai démarche csak úgy lehet hatásos, ha annak támogatására haladéktalanul katonai rendszabályokat is fogantatosítanak.*

Ha meggondoljuk azt, hogy *Ferenc József és a trónörökös közti viszony* ez utóbbinak morgonatikus házassága óta mindinkább hidegebb lett, sőt nemcsak hideggé, de kimondottan ellenszenvessé vált és visszaemlékezünk arra is, hogy a király a sarajevói gyilkosság hírének miként fogadta, úgy *kizárt-nak kell tartanunk azt is, hogy Ferenc Józsefet a hadüzenetnél a bosszúállás gondolata vezette volna, vagy hogy a király ezzel a házáért sérelmet akarta volna megtorolni*

Sokáig el volt terjedve az a hír is, hogy *Ferenc Józsefet egyszerűen félrevezették azzal a jelentéssel, hogy a szerbek Dél-Magyarországba már betörték.* Az igaz, hogy egy ilyen távirat érkezett Ischlbe. De először is: katonaeMBER ilyen képtelenségnek hitelt nem adhat. Másodszer pedig, még ugyanazon órában megérkezett a cáfolat is.

Többen a beavatottak közül határozottan állítják, hogy *Giesl és Berchtold* befolyásán kívül *Montenuovo Alfréd* herceg, első főudvarmester volt az, aki feltétlenül a hadüzenet mellett foglalt állást. Ezt nem is cáfolták meg.

A király július 30-án elhagyta Ischl-t és Schönbrunnba utazott.

Ezután már a hadüzenetnek egész sorozata következett. Oroszország, Franciaország és azután Anglia, egymásután üzenték meg a hadat nekünk és Németországnak. Ezután bármily nevetségesnek lássék is ez állítás, még összesen 47 hadüzenet következett.

// *Miklós* cár szerepe sincs kellőleg tisztázva. Állítólag nem kívánta a háborút. Erre vonatkozólag érdekes a meggyilkolt trónörökösnek egy nyilatkozata, melyet még 1909-ben több meghívott vendég

előtt tett a Belveder-ben, egy villásreggeli alkalomával:

— *Franciaország nem elégszik meg eddig szerzett babéraival. Folyton a sarkunkban van és halálra akar minket hajszozni. Nem látják, hogy miként tömi Oroszországot tőkével és minden szükséges holmival hogy addig fokozza erejét, míg ez nekünk a kegyelemdőfést megadhatja? De még ennél is veszedelmesebb az, hogy szünet nélkül telegyömöszöli pénzzel az orosz államférfiak és katonai főbb parancsnokok zsebeit, hogy kellő pillanatban tetszése szerint rendelkezzen velük, akár a cár beleegyezésével, akár anélkül.*

Valószínű, hogy így is történt, mert Szuhomlinov orosz hadügyminiszter nyakra-főre mozgósított már akkor, mikor a cár még nem döntött és Vilmos császárral, valamint Angliával tárgyalt.

Ne feledjük el, hogy 1913 október és november havában Szaszonov orosz külügyminiszter és Kockoveev miniszterelnök egymás után mentek Parisba. Ezután jelentette ki Szaszonov:

— *Mihelyt Pétervárott megharsannak a trombiták, Franciaország azonnal Oroszország oldala mellett terem.*

A sarajevoi gyilkosság után, közvetlenül a háború kitörése előtt, Poincaré köztársasági elnök Pétervárra utazott, hol július 20-án nagy ünnepekkel fogadták.

Paléologue francia pétervári nagykövet, akiről a legközelebbi napokban oly sokat hallottunk, háromkötetes nagy munkájában „*A cári Oroszország*”-ban leírja, mily hallatlan örömmel és lelkesedéssel üdvözölték őt és az elnököt az orosz nagyhercegek és nagyhercegnők. Különösen Nikita montenegrói király leányai: *Anasztázia*, Miklós nagyherceg neje és *Milica*, Péter nagyherceg neje, nem győzték dadalmanasan ismételni (július 20-án és 22-én!)

— *Ez a mi háborúnk! Ez a mi háborúnk!*

Ferenc József pedig keserű szemrehányásokat tett diplomatáinak, akik nem láttak semmit, nem találtak ki semmit és még a látszatot sem tudták megmenteni:

— Miért kellett még a támadó fél gyűlöletes szerepét is magunkra venni? Mert ha igaz az, hogy ellenségeink már felvonultak a határokon és igaz az, hogy ők akarták a háborút, miért kellett akkor nekünk keresnünk a viszályt? Fenekestül fel van már most is forgatva az igazság rendje és ezek az urak már most eljátszották a boldogulásukat.

De ezek a kifakadások már nem tették jóvá az elkövetett hibát. A világháború lángba borított mindent és ellenségeink elsősorban *Ferenc Józsefre* hártottak minden felelősséget.

Csak sokkal később, a háború befejezése után derült ki minden kétséget kizáró módon, hogy a háború értelmi szerzője elsősorban Oroszország volt. De Oroszország is Franciaországtól kapta csak meg a kellő erkölcsi és anyagi támogatást; Franciaország pedig Anglia részéről. Angolország, mint már láttuk, az Északamerikai Egyesült-Államokkal tudta fedezni magát.

Amint a július 23-iki határidőhöz kötött demarche megtörtént, Szerbia szentpétervári követe, Spalaikovics Milobár, azonnal Oroszország rég megígért segélyét vette igénybe. És nem hiába! *A következő napon, július 24-én megtartott orosz minisztertanács elrendelte a mozgósítást. Akkor, amikor Szerbia nekünk még nem is adott választ, mert ez, mint említettem, csak július 25-én került Giesl követünk kezébe!*

Ennek a nevezetes 1914- évi július 24-iki orosz minisztertanácsnak jegyzőkönyve, amint értesültem, jelenleg a newyorki Hoover War Library-ben van letéve. Ez a háború kitörésének és igazi okozójának legfontosabb dokumentuma!

Spalaikovics Milobár úr nem ekkor lépett elő-

szőr és utoljára az európai diplomácia porondjára. Már a második balkánháború végén, 1913 július 28-án *Spalaikovics*, mint szerb delegátus Romániát felszólította, hogy területkiegészítésre vonatkozó igényeit Ausztria-Magyarországgal szemben valósítsa meg!

Megjegyzendő, hogy itt hivatalban lévő ántánt diplomaták leleplezett működéséről van szó.

Különben *Spalaikovics* szentpétervári követ 1914 július 25-én nyíltan megmondta *Pourtalés* gróf német nagykövetnek, hogy nem egy osztrák-szerb, hanem európai háború van kérdésben.

Ami pedig a sarajevói merényletet illeti, később minden kiderült. *Pasics Miklós*, szerb miniszterelnök a sarajevói merényletről nem akart tudni semmit. Mikor sürgették, sem lehetett tőle adatokat kapni. Végül azonban minden kiderült. A szerbek három év óta készültek arra, hogy Ausztria-Magyarország ellen döntő csapást mérjenek.

A főbűnösök szerb tényleges szolgálatban álló katonatisztek voltak: *Dimitrievics Dragutin ezredes* és *Tankosics Voja, őrnagy*.

Ez a Tankosics őrnagy a háborúban elesett. *Dimitrievics* ezredest 1917-ben, mikor Szerbiát már rég elfoglaltuk, a szerbek halálra ítélték és kivégezték.

XIII.

FERENC JÓZSEF UTOLSÓ ÉVEI ÉS HALÁLA.

A helyzet súlyosbodása. — Szerbia elleni hadjárat. — Potiorek. — Olaszország és a tiroliak. — Az olasz hadüzenet. — Mackensen. — Miklós montenegrói király békét kér. — Ferenc József béketörekvései. — Ferenc József betegsége. — Az utolsó órák.

Ferenc József nehezen szánta rá magát, hogy *Frigyes* kir. herceget bízva meg a fővezérséggel. Hadvezéri képességeket *Frigyes* kir. herceg sohasem árult el. De őt tartotta az uralkodó legalkalmasabbnak arra, hogy tapintatos módon, összekoccanás nélkül együttműködjék az igazi vezetővel, *Conraddal*, a vezérkar főnökével. Nem volt megelégedve ezzel az elintézéssel. Meghitt embereinek folyton panaszkodott:

— Bárcsak fiatalabb lennék! És az öregségem ne kötne ide, a szobámhoz!

Hiszen, mint már említettük, *Ferenc József* ízig-vérig katona volt. Most is *csak egy vágya volt: kint lenni a harctéren.*

Mi, a kabinetiroda összes tisztviselői, fel voltunk mentve a katonai szolgálat alól. Tulajdonkép csak én jöttem számba, kit a király néhány évvel azelőtt tartalékos főhadnaggyá nevezett ki. A többiek vagy nem szolgáltak a katonaságnál, vagy pedig koruk, illetve betegségük miatt katonai szolgálatra már képtelenek voltak. A király báró *Schiessl* kabinetigazgató útján kérte meg, be akarok-e vo-

nulni ezredemhez? Erre természetesen csak „igen” lehetett a felelet. Másnap már a pápai 7-ik honvédhuszárezrednél jelentkeztem és királyomat többé ez életben nem láttam. *Pápán* nem elégedtem meg a nekem szánt u. n. száz lovasból álló pót század parancsnokságával. A hiúság is bántott. Nem akartam otthon maradni és „*kaszárnnyát söpörni*”, amint akkor mondták. Az ezred augusztus 12-én indult az orosz határra. Ezredkihallgatásra jelentkeztem és mint szakaszparancsnok velük mentem. Sohasem bántam meg. Aki a háború kezdetén már kint volt a fronton és életben maradt, jobban járt, inkább tudott vigyázni magára és másokra, mint a később jött katonák. Már augusztus 17-én átestünk a tűzkeresztségén Gorodoknál, ahol első lovasrohamunk után keresztapáinktól, az oroszoktól, a „*vörös ördögök*” elnevezést kaptuk. (Piros nadrágunkról és a legénység mentéinek piros zsinórzatáról neveztek el így.)

A többi nem tartozik ide. A háború vihara magával sodort majdnem az összes arcvonalakra. Csak Ferenc József halála után, midőn a koronázás előtt szükség volt minden munkaerőre, hívtak vissza először ideiglenesen, a következő hónapokban azután véglegesen. A most következő eseményekről tehát nem mint közvetlen megfigyelő számolok be. Az adatokat azoktól kaptam, akik a háború alatt is a király mellett maradtak.

Ferenc József mindig nehezebben tűrte, hogy passzív szemlélője maradjon a háborús eseményeknek. Egészen visszavonult Schönbrunnba. A nagy udvart, előtért és kertet elzárták a nagyközönség elől, mert kémektől, merénylőktől, sőt az alsóbb néprétegek tüntetéseitől is tartottak. A könnyen félrevezethető bécsi nép arról kezdett beszélni, hogy *Ferenc József már meg is halt, csak titkolják a halálát*. Mások meg azt állították, hogy a környezete, főleg *Monteniiovo* herceg fogva tartja, hogy a legfőbb hatalmat magához ragadhassa. A valóság pedig az volt, hogy

az uralkodó nap-nap után lelkiismeretesen és szokott pontosságával elvégezte az összes írásbeli teendőket, fogadta a minisztereket, a hadi eseményekről részletesen referáltatott magának és intézkedett oly nyugodtan és körültekintéssel, mint azt a békeidőben megszoktuk tőle. Amellett semmiféle illúzióban nem ringatta magát, előre látott és előre megmondott mindent.

A monarchiát még 1914-ben több súlyos csapás érte; október 14-én meghalt *Károly* román király, *Ferenc József* hűséges barátja. Fia nem lévén, unokaöccse, *Ferdinánd* került a trónra, *Ferenc József* azzal fogadta a hírt, hogy: *nemsokára egy ellenségünkkel több lesz.* Románia 1916 augusztus 27-én üzent nekünk hadat. Az olasz külügyminiszter, aki egyedül akadályozta meg Olaszországot abban, hogy ellenünk forduljon, *Marchese di San Giuliano*, 1914 október 16-án hunyt el. Utóda, *Sonnino*, Olaszország semlegessége fejében jelentékeny területek átengedését követelte. Majdnem mindazt, amit a háború után meg is kapott. Tirolt a Brennerig, Görzöt, Triesztet, Zárát és a dalmát szigeteket. Midőn *Ferenc József* ezt nem volt hajlandó megadni, Olaszország 1915 május 4-én felmondotta a hármasszövetségi szerződést és május 23-án hadat üzent.

Ekkor mondotta *Ferenc József* *Berchtold*nak a tárgyalások végén:

— Soha, de sohasem engedném át küzdelem nélkül a régi monarchia legértékesebb területeit. Inkább meghalok tisztán megőrzött becsületben, semhogy ilyen alávaló kufárkodásba belemenjek.

Említésre méltó, hogy Németország igen csúnyán viselkedett velünk szemben. Önző álláspontra helyezkedve, azt tanácsolta, hogy *engedjünk Olaszország követeléseinek és adjuk meg neki azt, amit kíván.* *Vilmos császár Wedel* herceg tábornokot is kiküldötte *Ferenc József*hez, hogy őt, erre a becstelen alkura rábírja. Értsük meg jól, *Olaszország ezt*

a hallatlan területátengedést nem a hozzánk való csatlakozásért, hanem pusztán semlegessége fejében kérte. Ferenc József nem engedett. Azt is mondotta Berchtoldnak:

— *Ha Németország ilyen igényekkel és kívánságokkal lép fel, akkor járjon jó példával elől és kezdje azon, hogy visszaadja Franciaországnak Elzászt és Lotaringiát! Ez egy csapásra véget vetne a háborúnak és azt mondanám: Hála az Égnek!*

Gróf Berchtold, belátván teljes külpolitikai kudarcát és tehetetlenségét, lemondott. Utóda báró Burián lett.

Olaszország és Románia elpártolását 1914-ben előre lehetett látni, de ez még nem következett be. Annál súlyosabbá vált a helyzet a harctéren. Pedig négy ellenség helyett akkor még csak kettővel álltunk szemben.

A még napjainkban is szereplő *Avarasca* román tábornok 1914 augusztus 18-án igen meglehangú üdvözlő táviratot küldött Ferenc József születésnapjára és a háború szerencsés befejezése esetére a legjobbat kívánta az agg uralkodónak. Erre a táviratra *Ferenc József* mélyen elszomorodva jegyezte meg:

— *De hol van az megírva, hogy ez a háború szerencsésen fog befejeződni? Minden előjel a lehető legkedvezőtlenebb reánk nézve.*

A külpolitikai helyzet rosszabbodásánál még sokkal inkább leverte Ferenc Józsefet, hogy 1914-ben a hadi szerencse állandóan ellenünk fordult. Oroszországgal szemben ezt ő is természetesnek találta. A túlerővel szemben nem tudtunk nagyobb eredményt elérni. Még így is *Auffenberg* és *Dankl* fényes győzelmei Komarovnál és Kraszniknál, legalább futólagos, parányi előnyt és dicsőséget szereztek hadseregünknek.

De hogy a Giesl és Gellinek által annyira leócsárolt Szerbiával nem bírt hadseregünk, ez Ferenc Józsefet rendkívül bántotta. Valóságos szégyennek

és gyalázatnak tartotta. A magyarázat pedig egyszerű volt.

A szerbek Giesl követünk hirtelen eltávozásakor tényleg megijedtek. Hiszen ők sem voltak még előkészülve és egy azonnal keresztülvitt hirtelen invázió az egész mozgósításukat megzavarta volna. E helyett azonban semmi sem történt a mi részünkről. *Több, mint két hétig tartottak a mi előkészületeink. Ezalatt Szerbiának bőven volt ideje, hogy mozgósítását és csapatainak felvonulását befejezze.* Önbizalmuk és lelkesedésük is napról-napra nőtt. *Ferenc József nyilatkozata szerint majdnem frivolitás volt gróf Berchtold részéről, hogy ily körülmények között idézte fel a Szerbiával való konfliktust.* És ha már megtörtént a baj, nem igyekezett azt valamiképen jóvátenni.

Az ellenségeskedések megkezdése után sem tudott azonban hadseregünk lényegesebb eredményt elérni. A Szerbia ellen operáló hadsereg vezére *Potiorek* tábornoszernagy volt, báró *Bolfras-nak* a katonai iroda főnökének legbensőbb és felettebb nagyrabecsült barátja. Potiorek oly tartalmú levelet írt Bolfrasnak, hogy *a főhadiszállás akadályozza őt mozdulataiban.* Minden rosszul megy. Úgy érzi magát, mintha fojtogatnák. *Ha megszabadítanák őt a hadseregfőparancsnokság nyugétól, kezeskedik, hogy győzni fog.* Bolfras ezt jelentette az uralkodónak.

Ferenc József éppen előzőleg fakadt ki hevesen *Conrad* ellen, aki legértékesebb, leggyönyörűbb ezredeinket minden eredmény nélkül áldozta fel az orosz harctéren és azután sem kímélte csapatait és a legdrágább embervért:

— Az ilyen vezérkari főnöknek nem vagyok képes megfelelő teret adni további működése számára, — mondotta *Ferenc József.* — Oly vezérkari főnökre volna szükségünk, aki kevésből is sokat tud csinálni. (Ferenc József szavai szerint:----- der auch mit

Wasser zu kochen versteht, — aki vízzel is tud főzni.)

Bolfras előterjesztésére ekkor adta meg az uralkodó *Potioreknek* az általa kívánt és annyira sürgett önálló rendelkezési jogot. *Mutassa meg, mit tud, Conrad hiába tiltakozott.*

A legcsúfabb eredmény ismeretes. A véletlen folytán egészen különböző, teljesen megbízható helyekről és saját tapasztalataimból, mint szem- és fültanu győződtem meg a való tényállásról. Regénybe illő részleteket tudtam meg, de ez mind nem tartozik ide. Más alkalommal beszámolok ezekről a harcéri tapasztalataimról is. A fődolog az, hogy *Potiorek, aki a sarajevói gyilkosság óta nem volt már teljesen beszámítható, a Kolubara mellett, Arangyelovác és Valjevónál szenvedett rettenetes vereségek után annyira megijedt, hogy az addig Újvidéken levő főhadiszállását át akarta tenni Szabadkára.* Hogy a parancsnokságról lemondjon, az éppoly kevésbé jutott eszébe, mint az az erkölcsi kötelesség, hogy a sarajevói gyilkosság után a következményeket magára nézve levonja. A legfőbb hadúr mellett hatalmas pártfogóra akadt Potiorek. A katonai iroda főnökének, báró *Bolfras* tábornoknak a bűne, hogy érthetetlen makacs konoksággal még ekkor is Potiorek védelmére kelt és őt saját egyéniségének teljes latbavetésével fedte. *Ferenc József azonban már torkig volt ennek a két balkezű tábornoknak szerencsétlen fogásaival és nem hallgatott többé Bolfrasra. A saját maga kezdeményezéséből kiküldötte a katonai iroda helyettes főnökét, Marterer altábornagyot Péterváradra, ahol végre sikerült a nagyon nekiiramodott Potioreket megállásra bírni. Marterer jelentésére azután Ferenc József Potioreket azonnal felmentette a parancsnokság alól.*

Még jobban leverte Ferenc Józsefet. 1915 március 18-án *Przemysl eleste.* Ehhez járult Olaszország magatartása. Amíg *San Giuliano* külügyminiszter élt,

a helyzet csak valamikép tartható volt. Amint azonban *Sonnino* vette át az olasz külügyek vezetését, már 1914 december havában, Olaszország további semlegessége fejében óriási területek azonnali átengedését követelte. Többek közt egész Tirolt a Brennerig.

Mindenki előtt ismeretes a tiroliak hősiességének és hűségének az uralkodóházhoz. Hofer András szelleme nem halt ki belőlük még száz év múlva sem. Legszebb emlékei életnek azok a fényes és amellet forró hazaszeretettől áthatott ünnepek, amelyeket a tiroliak és voralbergiek szabadságharcuk százéves emlékére 1909 augusztus 27-től 31-éig Innsbruckban, Bregenzben és a bodeni tavon rendeztek. Nálunk a levanteintézmény még távolról sincs oly tökéletesen megszervezve, mint Tirolban voltak akkor *a lövésztestületek*.

Innsbruckban egy egész napig tartott a diszmenetben való elvonulásuk *Ferenc József* előtt, aki ott más egyenruhát fel nem vett volna, mint a tiroli császárvadászokét. A lövészszázadok községenként és völgyenként teljesen egyöntetű, festői népviseletükben és fegyverben jelentek meg. Tisztjeik a népviselet mellé katonai rangjelzéseket és tiszti tábori övet hordtak. Kitérő lelkesedéssel üdvözölték az ősz uralkodót.

Ezt a gyönyörű országot, ezt a hű népet kellett volna *Ferenc József*nek kardsapás nélkül átengednie. Érthető, ha kereken visszautasította a becstelenség tartott követelést.

Olaszország 1915 április havában átpártolt az antanthoz és május 23-án hadat üzent a monarchiának.

Az olasz hadüzenetet Ferenc József hónapok óta várta. Ekkor már igen sötéten látott; azt mondta:

— *Tizenöt nap múlva az olaszok minden erőlködés nélkül Grácban lesznek s a háborúnak vége lesz.*

Adja Isten, hogy a békekötéskor egy pár rongy megmaradjon még a régi birodalmamból.

Ezúttal azonban nem volt igaza

Mindenhonnan összeszedett, úgyszólván összekapart népfölkelő alakulatok, melyeket később rendes, kitűnő hadosztályok váltottak fel, vitézül ellenállottak Cadornának. A Doberdo és az Isonzó melletti ütközetek a magyar katonai vitézségnek is egyik legdicőségesebb lapját képezik. Hozzá még május végén volt a híres *gorlice-tarnowi áttörés*, június 3-án visszavettük Przemyslt; röviddel utána Lemberget, a németek pedig Ivangorodot, Kovnot, Brest-Litowskot, Grodnot, stb. Szeptemberben pedig *Bulgária mellettünk mozgósított.*

Ferenc József végre fellélegzett. A hadi eseményeket most mellőzöm, de, őszintén megvallva, nehéz szívvel. Életemnek, ha nem is legboldogabb, de mindenesetre legszebb napjai, hogy Doberdónál Szerbiában és az orosz fronton ott lehettem. Belgrádot másodszor 1915 október 9-én, a nagyrészt magyar zászlóaljából álló 59-ik gyaloghadosztály vette be. Egyesegyedül. Azalatt a németek *Topcsidert* foglalták el.

Két nap múlva Belgrádban, a Szveti Száva-
ulica végén, egy gyönyörű honvédhuszárosztag élén vártam *Mackensent*, hogy őt biztosítási fedezettel az elfoglalt állásokba kísérem.

Néhány nappal azelőtt *Mackensen* még Bécsben volt, hogy *Ferenc József*nek bemutatkozzék. Az agg uralkodó nagyon megbecsülte a németeknek egyik legkiválóbb hadvezérét. A Hofburgban fejedelmi szállást bocsátott rendelkezésére. Schönbrunnban udvari ebéd volt a tiszteletére. Ebéd után *Ferenc József* a környezetéhez pár szót intézett:

— *Azt hiszem, hogy ilyen férfiakkal a hadsereg étén, meg leszünk kímélve a keserű tapasztalatoktól.*

És nagyot sóhajtott. Persze: Potiorek! Hogy milyen volt a német hadvezetés az osztrákkal pár-

huzamba állítva, arról talán még másutt nyílik alkalmam néhány érdekes részletet megemlítem. Egy-két epizód és a tábornokok néhány nyilatkozata még a fényszórónál is élesebben világítják meg a valóságot.

Mackensenben és Kövessben valóban nem csalódott senki.

Vilmos császár, aki a háború kitörése óta nem látta *Ferenc Józsefet*, Szerbia teljes meghódítása után, 1915 november 29-én Schönbrunnban meglátogatta az agg uralkodót.

Ennek a látogatásnak egész sajátos jellege volt. Semmi ünneplés, semmi formalitás. Sokan a béke reményében igen nagy jelentőséget tulajdonítottak a két uralkodó intim találkozásának. Mind-egyből a jámbor óhajtasból azonban semmi sem lett. *Ferenc József* mindvégig nyomott hangulatban maradt, *Vilmos császár* is éveket öregedett a háború kitörése óta. A német császár környezete azonban jobban bízott a fényes győzelmekben, mint valaha és megbotránkozással utasított vissza minden gondolatot, amely a békekötés irányában tapogatózott.

Ferenc Józsefnek még egy szép vonását, az őszinte megbocsátásra való hajlandóságát, kell feljegyeznünk egy oly uralkodóval szemben, aki azt semmiképen sem érdemelte meg. *Miklós*, montenegrói királyról van szó, akit mindenki csak a becéző „*Nikita*” (Miklóska) néven ismer. Egyes részleteket annál hívebben adhatok elő, mert akkor Szerbia legdélibb részén, a Rigómezőn is túl, Novibazár előtt álltunk és 1915 Szilveszter napján kaptam a parancsot, hogy egy osztag huszárral lépjem át Montenegró határait. Mi délről hatoltunk be Montenegróba. *Weber* tábornok északról a Lovcsent foglalta el. *Miklós* királynak Cetinjéből me-

nekülnie kellett. *A montenegrói hadsereg 1916 január 17-én letette a fegyvert.*

Itt megint egy operettbe illő részlet következik. Midőn Miklós, királyá való kikiáltása után, 1912 június havában Ferenc József előtt Bécsben megjelent, hogy magát mint királyt bemutassa, Ferenc József őt a 90-ik gyalogezred tulajdonosává nevezte ki, Mklós király új osztrák-magyar ezredesi egyenruhájában mutatkozott be; meg is kapta az ezredtulajdonosi pátenst. *Midőn azután 1915 január 17-én Cetinjéből menekült az íróasztalán kiterítve hagyta az őt osztrák-magyar gyalogsági ezredtulajdonossá kinevező okiratot és kérte, hogy országát kíméljék meg.* Különben Mirko fia ott is maradt, úgyszólván hadifogolyként, akit mi láttunk el azután élelmiszerral, hírlapokkal és mindennel, ami tőlünk tellett.

Miklós király tudvalevőleg békét kért. Ezért lett uralkodóháza trónvesztes. Az ántánt nem tudta neki ezt a gyengeséget megbocsátani. Ha két lánya, akik orosz nagyhercegekhez mentek férjhez, ma politikailag nem is számítanak, de itt van a harmadik lánya, aki ma Olaszország ünnepelt és szeretett királynéja, aki minden tekintetben nagyon is számottevő tényező. *Miklós király békét kérő, sajátkezűleg írt levelére Ferenc József ezt felelte:*

— *Ez is öreg ember már, akit szívemből sajnálok. Hodie tibi, eras mihi. (Ma neked, holnap nekem.)*

Az nem jutott eszébe *Ferenc Józsefnek*, hogy ez az öreg ember következetesen mennyit vétett ellene és a monarchia ellen és ezt akkor tette, midőn őt Ferenc József minden jóval elhalmozta.

Ferenc József akkor is, amidőn 1916-ban legjobban állt a harctéri helyzet, *folyton a békét kívánta.* Felismerte azt a rettenetes veszélyt, amely a lakosság kiéheztetésében rejlett. Akkor még a

legközvetlenebb környezetete sem hitt neki, mikor csak egy imádsága volt már:

— Az *Úrisen engedje meg, hogy megérjem a háború végét.*

Még akkor is, mikor *Bulgária* hozzánk csatlakozott, keserűen jegyezte meg:

— *Mindez egy hajszálnyival sem hoz minket közelebb a békéhez.* Ha Ororszországot ki lehetne kapcsolni, tisztábban látnék. De ettől még nagyon messze vagyunk.

Hiteles adatok és nyilatkozatok vannak arról, hogy *Ferenc József szilárdul el volt tökéelve arra, hogy 1917 tavaszán a háborút bármi áron is befejezze.* Az északamerikai Egyesült-Államok közvetítő szerepére számított, mint ez az orosz-japán háború alkalmával oly fényesen bevált. Mindenkinek, aki ezekről a nyilatkozatokról tud, az a meggyőződése, hogy *Ferenc József nemcsak hogy nem túl sokáig éli, de valósággal túlkorán halt meg.*

Pedig *Ferenc József* nagyon nagyra becsülte a háborús erényeket: *Erzsébet* királyné testvére, *Mária* nápolyi királyné, éppoly csodálatraméltó szépség volt, mint a mi királynénk. Ő vezette 1860-ban Gaeta védelmét. Amint a sebesülteket maga ápolta, úgy ő segített a tűzereknek is az ágyúk körül. Gyönyörűen megírta ezt Jókai a „*Szerelem bolondjai*”-hím. Minden szó igaz. *Ferenc József* negyven évvel később így nyilatkozott:

— Ha a *Mária Terézia*-rend alapszabályai megengedték volna, én lettem volna az első, aki ennek a páratlan, dicsőséges asszonynak a legnagyobb katonai rendjelet átnyújtottam volna, mert nincs az a megtiszteltetés, amelyet meg nem érdemelne.

A bekövetkező katasztrófát is előre látta. Még 1901-ben mondta *Széll Kálmán* akkori miniszterelnöknek egy udvari ebéden, hogy *nem tanácsos az*

újoncozási törvényjavaslatból politikai tőkét kovácsolni:

— Nagyon veszélyes játék ez! Máról-holnapra kitörhet egy rettenetes háború és jaj azoknak, akiket fegyvertelenül talál. Vessenek egy pillantást Franciaországra, hiszen ma már elárasztja Oroszországot fegyverrel és hadianyaggal. Franciaország nem szokott eszményi célokra költekezni. Eléggé ismerem ezt az országot, hogy tudjam, mi rejlik a bőkezősége mögött.

A déltiroli offenzívát megakasztotta a *lucski katasztrófa*. Minderről más helyen szólunk, mert itt már *Károly trónörökös erősen előtérbe lépett*. Hogy az 1916. év számtalan nyomorúsága teljessé váljék, augusztus végén Románia is hátra támadott. *Teljesen jogosult a legélesebb kritika is hadvezetőségünk ellen, mert Erdélyt teljesen védtelenül hagyta*. Menynyi könny, mily óriási kár fakadt az oláh betörés következtében, míg *ezt a gyáva csordát* ki lehetett kergetni Erdélyből.

Ferenc József erélye, kitarása ekkor már nagyon alább hagyott. Az oláh hadüzenet óta még jobban meggyőződött arról, hogy a háborút okvetlenül még az Egyesült-Államok beavatkozása előtt be kell fejezni.

Ferenc Józsefet a háborús évek izgalmai és gyötrelmei, főleg 1916 nyarán, nagyon megviselték. A 86 éves agg uralkodó az elmúlt három háborús évben semmi üdülést sem engedett meg magának. Bárha a legnagyobb öröm és lelki megnyugvás volt számára minden évben az a karácsonyest, melyet leányánál és kilenc kis unokájánál Wallseeben töltött, 1914-ben hiába használta fel *Mária Valéria* minden rábeszélő tehetségét, hogy édesatyját rávegye, hogy a karácsonyt nála töltsé Wallseeben, — *Ferenc József* méltatlankodva utasította vissza a könyörgő-meghívást:

— Hogyan gondolhatnék én most — mondotta —, karácsonyi pihenésre, mikor az egész monarchiám élet és halál között küzködik? Ez gyalázatos volna! Magam előtt pirulnék valóban, ha csak gondolnék is arra, hogy egy órai pihenést engedjek meg magamnak.

Éppúgy nem volt rábírható, hogy 1915 vagy 1916 nyarán Ischlbe, vagy akárcsak a Bécstől félóránnyira fekvő lainzi kastélyba menjen nyaralni. Ennek a makacs önmegtagadásnak 1916 október végén végzetes következménye lett. Légcsőhurut állott be, de a láztünetekből lappangó tüdőgyulladásra lehetett következtetni. Dr. *Kerzl* azonnal a leghíresebb bécsi belgyógyászt, *Ortner* egyetemi tanár, udvari tanácsost hívta segítségül.

Segíteni azonban már nem lehetett. A láz nem szűnt meg és november közepén a király legközvetlenebb környezete is elkészült a bekövetkezendő katasztrófára. Ferenc József mindazonáltal minden nap elvégezte lelkiismeretesen páratlanul kifogástalan munkáját az íróasztalnál s ezenkívül fogadta a minisztereket és a legfőbb hatóságokat. Az orvosok nem is tiltakoztak ellene, tudták, hogy a kötelességteljesítés az egyetlen hatalmas erő, mely Ferenc Józsefben megtartja a lelket. Ülő helyzetben a rettentő köhögés is kevésbé kínoztta, ezért szó sem volt arról, hogy ágyba fektessék.

Ferenc József úgy halt meg, ahogyan élt. Munka közben úgyszólván íróasztala mellől, döntötte le a halál. Nem is döntötte le, de magához karolta és megváltotta. A november 20-ára virradó éjjelt álmatlanul töltötte. A kínzó köhögési rohamok folyton megújultak. De reggel megint az íróasztalánál ült és dolgozott. Alig bírt lélekzeni és a hideg is rázta. *Erről senkinek sem szólt, de kérte az oltári szentséget és az utolsó kenetet.*

És azután megnyugodva tovább dolgozott. És dolgozott még a következő nap délelőttjén és dél-

utánján is. *Az utolsó napról, november 21-ről szóló intézkedései mind kifogástalanok és tiszta értelemre vallanak.*

Ferenc József írásbeli munkát naponta három helyről kapott: a kabinetirodából és a katonai irodától reggel 7 órakor és délután 2 órakor. Ezeket az utóbbi iratokat külön „*staféta*” vitte minden nap délután Schönbrunnba. Évtizedek óta úgy hívtuk: „*Ő felsége feldolgozandó munkáinak második része*”. vagy csak röviden németül: „*Zweiter Teil*”. Ezúttal azonban az volt, aminek Goethe leggyönyörűbb művének, Faustnak, második részét nevezte: „*Der Tragödie Zweiter Teil*”. A harmadik, közvetlenül írásban előadó hivatal, illetve méltóság volt a főhadsegéd, aki még este 5 órakor is küldött jelentéseket és elintézendő ügydarabokat.

Ferenc József 1916 november 21-én az írásbeli munkák első és délután két órakor a második részét elvégezte. Az ötórás munkaanyagot már nem bírta. Székében, az íróasztalánál, összeroskadott. Félkilenckor *orvosai erőszakkal* fektették le az ágyba. Folyton azt hangoztatta suttogó hangon, hogy még annyi elintézni való dolga van!

Előtte való nap, illetve két nap előtt értesítették leányait és *Károly* trónörökösét, akik mindnyájan azonnal megjelentek. *Károly* trónörökösnek az oláhok ellen vívott győzelmes hadjáratából kellett visszatérnie.

Ferenc József öt perccel kilenc óra után *kiszenvedett*.

XIV. IV. KÁROLY KIRÁLY.

neveltetése. — Dragonyosok és huszárok. — Ferenc Ferdinánd féltékenysége és kicsinyeskedése. — Károly kir. herceg házassága. — Károly trónörökös a harctéren. — A koronázás előtt. — Károly király jellemének főbb alapvonásai.

IV. Károly király 1887 augusztus 17-én Persenbeugben született. Atyja, *Ottó* királyi herceg, a monarchia eszményein szép, daliás főhercege, anyja *Mária Jozefa*, *György* szász király leánya volt, junói termetű széke szépség és mélyen vallásos érzületű.

Károly királyi herceget nem nevelték a trónra s ez végzetes hiba volt. Mindennek nevelték, csak uralkodónak nem. Pedig 1900-ban, midőn *Ferenc Ferdinánd* morgantikus házasságot kötött és utódaira vonatkozólag esküvel erősített végleges elhatározással lemondott a trónutódlásról, *Károly* királyi herceg már 13 éves korában praesumptív trónörökös lett. De ki gondolt arra, hogy az akkor 37 éves, élet-erős, egészen meggyógyult nagybátyját, *Ferenc Ferdinándot* túlélje?

Károly király nevelésének első része teljesen megfelelő és kifogástalan volt. Atyja, *Ottó*, keveset volt családjánál, de ezt anyjának mindenre kiterjedő gyengédsége és gondoskodása pótolta. Tőle örökölte mély vallásos érzületét is. Első nevelői gróf *Wallis György*, akkori százados, későbbi altábornagy és dr. *Holzlechner József* udvari tanácsos voltak. Mindket-

ten kiváló férfiak, különösen gróf Wallis, aki előkelő, nemes gondolkodását át tudta ültetni a kis királyi herceg lelkületébe is. Károly király herceget, mint magántanulót, beírták a legjobb és legszigorúbb hírű bécsi középiskolába, a Schotten-gimnáziumba. (Skót bencések.) Ez a gimnázium azt a szerepet játszotta Bécsben, mint Budapesten rég időtől fogva mai napig a piarista-gimnázium. A középiskolát nyolc év alatt elvégezte; 1904-ben ulánus hadnaggyá neveztetett ki és 1905-ben került az atyja nevét viselő kénsárga hajtókás, 7. sz. dragonyosezredhez. Eddig még rendben volt minden. Közben *huzamosabb időt töltött Magyarországon és Franciaországban, nagy könnyűséggel tökéletesítve magát mind a két nyelven. Elég jól beszélt a cseh és angol nyelvet is.*

A végzetes hibát akkor követték el, mikor a fiatal, leendő trónörökösöt hét esztendeig hagyták meg, mint alantás tisztet és mint svadronyos kapitányt ugyanabban a dragonyosezredben, amely ezredet azután, *Károly kir. herceggel együtt, Csehországból, ahol egymásután Bilinben, Elba-Brandeisben és Altbunzlauban volt állomáson, az Isten háta mögé, Bukovinába helyezték. Károly kir. herceg Kolomeába került s évekig ott maradt.*

Ez mind nagybátyjának, *Ferenc Ferdinándnak a bűne volt, aki féltékenyen örködött afelett, hogy Károlyt minél távolabb tartsa Ferenc Józseftől.*

Csehországi katonáskodása alatt két évig a prágai német egyetemen jogi előadásokat is hallgatott, de nem sok buzgósággal. Tisztársai körében, a századnál, már akkor jobban érezte magát. Aki csak egy kissé is ismeri a békeidőbeli lovassági szolgálatot, az be fogja látni, hogy egy dragonyos ezredben töltött hétévi svadronszolgálat, és még hozzá az ifjúság lelki fejlődésére nézve legfogékonyabb években, nem megfelelő elkészítés egy nagy hatalom trónjára.

Nem bánom, ha megharagszik is reám az a néhány jó családból való magyar úrifü, aki szintén a

dragonyosoknál szolgált, de kimondom őszintén, hogy *mi, huszárok, a dragonyosokat soha sem tekintettük lovasságnak*. A lovaglásban való minősítésüket így szokták meghatározni:

— A huszárok jól lovagolnak. Az ulánusok *is* lovagolnak. A dragonyosok pedig szintén a lovassághoz tartoznak. (T. i. itt a lovaglást már meg sem lehet említeni.)

A lovasságnak régi békeidőben legnagyobb ünnepe az évenként tavasszal Bécsben rendezett „*Armee-Preisreiten*” volt. Ennél a híres katonai lovasmérkőzésnél huszár, az ezredek arányszámához viszonyítva, tízszer-hússzor több jelentkezett, mint más lovasezredbeli tiszt. Dragonyostiszt pedig alig akadt egy-kettő.

Egyszer Prágában, a Moldva hídján, a híres Nepomuki Szent János-szobra előtt haladt el egy dragonyostiszt egy huszártiszt társaságában. Nagyon kifakadt a dragonyos:

— Megfoghatatlan, miért teszik a huszárt mindig a dragonyosnak elébe? Miért nem beszélnek dragonyos-stikliről? Warum?

A huszártiszt ránézett a dragonyosra és megállt:

— Megmutassam, miért? *Gyere, csináld ezt utánam!*

Azzal átvette magát a híd korlátján, bele a Moldvába. A dragonyosnak volt esze, hogy nem ugrott utána. A huszár szépen kiúszott és mikor csuromvizesen a hídfőnél a dragonyossal összekerült, csak ennyit mondott:

— *Warum? Darum!* (Mért? Ezért!)

Ezer ilyen esetet lehetne elmondani, amire nincs itt helyünk. Még a régi hadgyakorlatokon is, ha az ellenfél lovassága dragonyosokból állott, a jó vasvármegyei huszárgyerekek diadallal hoztak be egy-egy „*ellenséges*” járőrt, ezzel a szóval:

— *Fogtunk kokast!*

A dragonyosok sisaktaróját nem tudták komolyan venni.

De nem a dragonyosoknál töltött hét esztendő volt végzetes befolyással *Károly* királyra, hanem maga az a tény, hogy egy uralkodásra hivatott királyi herceget hét évig hagytak meg ebben a lélekölő szolgálatban, és még hozzá a *legobskurusabb helyőrségekben!*

A nagy hadgyakorlatok alatt mindig *Ferenc Ferdinánd*hoz volt beosztva, mint parancsőrtsiszt Ekkor édesatyja, *Ottó* kir. herceg, már nem volt az élők sorában. Hosszú éveken át tartó gyógyíthatatlan betegség után 1906-ban meghalt. *Ferenc Ferdinánd* valósággal gyámkodni kezdett *Károly* felett és mindenekelőtt alárendelt parancsőrtszti állását és helyzetét érezte az alig 20 éves főhadnaggyal. Parancsait lehetőleg nagyszámú tiszt jelenlétében, a legridegebb kaszárnyahangon osztogatta a leendő uralkodónak, de még csak valami fontosabb dolgot sem bízott rá.

Brosch őrnagy, akiről már volt szó, *Ferenc Ferdinánd*nak ez a faktotuma, pedig valósággal a legimpertinensebb hangon nyilatkozott a fiatal trónörökösről:

— Igen sok hibája van még. Szeret ironizálni és gúnyolódni. Nem lehet semmi fontosabb dolgot rábízni. Majd leszoktatjuk minden rossz szokásáról.

Ferenc Ferdinánd és ez a *Brosch* őrnagy bizonyára nem voltak egy jövődöbéli uralkodó számára a megfelelő nevelők. *Brosch* éppen az ő prepotens, minden lében kanál-természetével és politikai tudatlanságánál fogva prototípusa volt az öntelt és korlátozott eszű osztrák katonatiszteknek, akit csak a *Margutti*-féle emberek becsültek oly igen nagyra. Similis simili gaudet. (A hasonszörű örül, mikor magához hasonlóra talál.)

Károly kir. herceg 1909-ben Franzensbadban ismerte meg *Zita Bourbon-Pármái kir. hercegnőt*, *Robert pármái herceg* és neje, *Mária Antónia* braganzai portugál kir. hercegnő leányát, aki akkor alig volt 17 éves. Csak két évvel később, egy bécsi udvari bál alkalmával lett nyilvánvaló, hogy mélyebb vonzalomról van szó. Az eljegyzés *Ferenc József* beleegyezésével 1911 június 14-én történt meg s ezt nemsokára, 1911 október 21-én, követte a házasságkötés is. A fényes ünnepség *Zita királyné* özvegy édesanyjának Wiener-Neustadt közelében fekvő kastélyában, *Scwarzauban* ment végbe, s azon *Ferenc Józsefen* kívül 111. *Frigyes Ágost* szász király is résztvett, mint *Károly kir. herceg* anyai nagybátyja.

A fiatal, leendő trónörökös-pár, legalább rövid időre, méltó otthont kapott. A Schönbrunnhoz közel fekvő Hetzendorfban, az akkor üresen álló császári és királyi kastélyt rendezték be számukra.

Zita királynéről és családjáról később lesz szó, most csak röviden annyit jegyzünk meg, hogy *hat mostohatestvére és tizenegy édestestvére volt, akik közül kettő az angolországi Wight szigetén bencés rendi apáca lett.* Ő maga is zárdában nevelkedett előkelő nevelőintézetekben, de mégis nevelőintézetben. Ez nemcsak mély vallásosságát, de keresetlen egyszerű, közvetlen modorát is megmagyarázza. Valóban, a sors még gyermekkorában sem igen kényeztette el.

Közönséges ráfogás, mintha *Ferenc József* nem nézte volna jó szemmel ezt a házasságot. Sőt, ellenkezőleg: *az ősz uralkodó számtalanszor kiemelte Zita leendő trónörökösne jóságát, szilárd jellemvonásait, nagy intelligenciáját és feltűnő nagy és sok oldali műveltségét.* *Ferenc Ferdinánd* morganatikus házasságával szemben ennek a frigynek egyenrangúsága, törvényes volta valóságos megnyugvást szerzett neki. És mikor látta a fiatal pár egymáshoz való ragaszkodását és mintaszerű boldog családi életét, az első kis

fiúgyermek legelső mosolyát, akkor bizonyára távol állott tőle, hogy a leendő trónörökös számára más nőt kívánjon.

Sajnos, Ferenc Ferdinánd és környezetének irigy és féltékeny mesterkedéseit nem tudta megakadályozni, vagy nem tekintette azokat annyira fontosnak és a fiatal pár így egyik nyomorultabb helyőrségből a másikba hányódott-vetődött.

Hogy mennyire kedvelte *Ferenc József* a fiatal leendő trónörököst, azt mindenki láthatta, amidőn Ferenc Ferdinánd meggyilkolása után, 1914 június 29-én, a Bécs melletti penzingi pályaudvaron Ischlből megérkezett, s ott őt már az új trónörökös, *Károly* kir. herceg üdvözölte. *Melegen megölelte, karonfogta, maga mellé ültette kocsijába és úgy hajtatott Schönbrannba.* Az utakon álló nép ekkor óriási ovációkban részesítette őket.

Új korszak köszöntött be az ifjú trónörökösre, akit időközben a 39-ik magyar (debreceni) gyalogezred alezredesévé neveztek ki. 1914 augusztus elsején pedig az 1-ső számú közös huszárezred ezredesévé lépett elő. A háború kezdetén a hadsereg főparancsnokságnál nyert beosztást, később *Ferenc József* egészen magához vette.

Ismeretes, hogy *Károly* trónörökös mint katoná, először Dél-Tirol keleti határán kapott jelentékenyebb feladatot. A híressé vált 20-ik hadtest parancsnokává nevezték ki, amely úgyszólván tisztán császárvadászokból és más tirolai zászlóaljkból állott. A hajtókájukon levő havasi gyopár (Edelweiss) jelvényről nevezték el ezt a hadtestet *havasi gyopár-hadtestnek.* Hogy a trónörököst ne tegyék ki esetleges balsikernek, nagyobb számú tüzérséget, főleg nehéz tüzérséget rendeltek alája. Arsiero és Asiago bevételének dicsősége fűződik ezen napok emlékéhez. A támadás előtti napokban láttam életemben

először *Károly* trónörökösét. Nem tartoztam őhozá, hanem a szomszédos 19-ik hadtest kötelékébe. Tudvalevő, hogy majdnem két hónapig készültünk erre az offenzívára. Április 15-ike helyett, a méteres nagy hó miatt, csak május 15-én kezdődött a tánc.

Engem végre egy szakasz huszárral útnak indítottak a mi közvetlen állásainkba. Ott már ledecélve találtam a község bejáratát jelző táblát, melyen az a felírás állott, hogy ez *Guardia község, Lavarone járási kerületben*. E helyett az új tábla azt hirdette:

„*Wacht, Bezirk Lafraun,
im heiligen Lande Tirol.*”

A Roveretoból Lavaroneba vezető úton érte el a huszárszakaszt *Károly* trónörökös, a kíséretét vivő automobillal. Bárha háborúban és ütközetmenetben nem kötelező: kardot ránttattam. *És az első szó, amit leendő királyomtól hallottam, magyar volt.* Felismerte a legénység vörös mentezsinórzatáról a honvédhuszárokat.

— *Hová, százados úr?*

Jelentésemet a tovarobogó automobillal zajában nem is érthette meg.

Csekélység, amit itt megemlítek, mert ezer és ezer derék vitéz ugyanannyit és még többet szenvedett azáltal, hogy szeretett családjától hosszú hónapokra, évekre el volt választva, de ebben a tekintetben *Károly* trónörökös sem volt kivétel. Míg ő Lavaroneban és Dél-Tirolban volt, született meg 1916 május 31-én, Bécsben, negyedik gyermeke, az kis *Félix* kir. herceg. És ez a kis baba már majdnem gagyogott és járni tudott, mikor apja először meglátta.

Az ezután következő hónapokról már nincs sok mondanivalónk. A gyönyörűen megindult déltirol offenzívát megakasztotta a *lucski katasztrófa*. *Károly* trónörökös az oláh hadüzenet után Erdélybe került, ahol Falkenhaynnek segített a betolakodott

oláh bandát kikergetni és püfölni Bukarestig. Csak Ferenc József halála előtti napokban hívták onnan vissza.

Az udvarnál mindenki előtt nyilvánvaló volt, hogy *Károly* király szakítani akar elődje hagyományaival és nagy változásoknak nézhetünk eléje. Ezt különben legtalálóbban gróf *Tisza István* fejezte ki ezekkel a szavakkal:

— *Ne felejtsük el, hogy Ferenc József és Károly király között két generáció, két egész emberöltő fekszik. Jó lesz résen lenni.*

Mint uralkodói programjának legfőbb alapvonalát, két törekvést láttak benne leginkább előretörni: *a békét minél hamarább megkötni és lehetőleg nagyon demokrata belpolitikát követni.*

A mélységes gyászban, Ferenc József temetésénél kezdődik *IV. Károly* király újítása: szakítás a régi hagyományos szertartásokkal. A világháború zivatarában a temetés pompája is bizonyos méretekben korlátozva volt. A külföldi uralkodók közül a bajor, szász és a bolgár királyok jelentek meg, a német császár helyett Vilmos trónörökös jött el. A spanyol, dán és svéd királyok és a török szultán képviseltették magukat. A gyászolók első sorában lépkedett *Károly* király, *Zita* királyné és kettejük között, minden udvari szertartási szabály felforgatásával, egy gyönyörű kis szőkefürtű gyermek: *Ottó trónörökös,*

A bécsi nép, ez a hálátlanságában egyedülálló, szégyenletes tömeg, imádta akkor ezt a gyermeket és Károly királynak nem lehetett szerencsésebb ötlete, hogy minden szívet megnyerjen magának, mint az az elhatározása, hogy félrevetett minden ceremóniái és kis fiát kézen fogva vezette Ferenc József koporsója után.

A koronázást közvetlenül megelőzőleg minden

munkaerőre szükség volt a kabinetirodában. Engem is visszahívtak az orosz harcterről.

Jelentkezésemkor, a legelső kihallgatáson a király a királynéval együtt fogadott és első kérdése az volt, hogy hol voltam a háborúban, melyik harc-tereken?

— Nehéz azt elmondani. Nem fárasztom vele ő felségeiket. A román front kivételével mindenütt megfordultam.

Elmosolyodott.

— *És ennyi idő alatt, ennyi helyen sohasem találkoztunk?*

Volt valami kis hiúság is talán ebben a kérdésben. Hiszen a király is mindenütt megfordult.

Emlékeztettem őt két esetre, ahol láttam őt, de ő nem vehetett észre. Az egyik Lavarone mellett volt, a másik Jeziernában. Ott két hadosztálytörzs volt 1916-ban. Az egyik a 19-ik, ahová be voltam osztva, a másik Willerding tábornoké. Ez tiszta magyar fiúkból állott. Megjegyzem, hogy sohasem tapasztaltam a csapatoknál annyi hűséges ragaszkodást, oly odaadó lelkesedést, mint amellyel *Willerding* tábornokot csapatai körülvették. *Károly* trónörökös jött a kitüntetések szétosztani. *Megint valami áru-lás lehetett, mert a főtéren lefolyt ünnepség alatt kezdtek az orosz srapnelek Jezierna fölött durrogni. A trónörökös kíséretében lévő cseh tiszték már igen kényelmetlenül érezték magukat, de a trónörökös a legkevésbé sem zavartatta magát, sőt attól fogva még lassabban ment a rendjelek és vitézségi érmek kiosztása.*

Ha *Károly* királyban valamit kifogásolni lehet, úgy ez az ő *túlságos nagy, általános emberi jósága*. Ez alatt távolról sem azt értem, hogy mindent elnézett és ezzel a jóságával vissza is lehetett élni. *De ő alattvalói közül is többekhez igazi baráti érzel-mel viseltetett*. Akikkel gyermek- és ifjúkorában érintkezett, akik neki akkor bármily csekély, vagy

talán csak képzelt szolgálatot tettek, *azokhoz* való-
ságos *hálás megemlékezéssel ragaszkodott*.

Ferenc Józsefnél sem a baráti érzést, sem a ra-
gaszkodó visszaemlékezést nem fogjuk megtalálni.
Azért neki is volt megértő, meleg szíve, de mindenki
számára egyformán.

Némelyek azt kérdezhetnék, hogyan lehet a ba-
ráti meleg érzést, a tett szolgálatokért való hálás
ragaszkodást Károly királynál hibául betudni, ami
minden embernek csak díszé és erénye lehet? Erre
csak azt felelhetem, hogy *vannak uralkodói és van-
nak polgári erények és ezek nem földik egymást*. Egy
uralkodónak is hálásnak kell lennie, az etikát nem
lehet annyira kettéválasztani. De *egy* uralkodónak
nem szabad a barátságát egynéhány kiválasztottjára
pazarolni és a kora ifjúságban neki tett szolgálato-
kat nem lehet minden más tekintetnél többre be-
csülni. Mert ez különben — triviális szóval élve —
az úgynevezett „*klikkwirtschaft*”-hoz vezet.

A másik kifogás, amit *Károly* király terhére
szeretnek róni az, hogy *elhatározásaiban túlhirtelen,
azok megvalósításában pedig valósággal rhapsodi-
kusan gyors volt*. Ezt nem is lehet letagadni, de
mindez az ifjúság privilégiumához tartozik, ami a
kor előrehaladtával napról-napra alábbhagy. A ki-
rályt a környezete el is kényeztette. Technikai szem-
pontból kivihetetlennek látszó dolgokat sokszor bo-
szorkányos gyorsasággal meg is lehetett valósítani.

A politikában azonban ez már nem ment. *Ká-
roly* király is megkapta az azelőtt II. Vilmos csá-
szárra ragadt melléknevet: „*Karl der Plötzliche*”.
Egy kissé lassúbb tempóval, több megfontolással
többet lehetett volna elérni, mint türelmetlen, szinte
lázás gyorsasággal. Szóval: lassan járj, tovább érsz.

Egyébként ne felejtsük el báró Eötvös József
szép mondását: *A korona nem olyan könnyű teher.
Egy egész nép teszi fejedre és el kell viselned egy-
magadnak*.

XV. A KORONÁZÁS.

Gróf Tisza István szerepe.

A koronázás külső formáságait, annak páratlan fényét és pompáját leírni, ami nagyrészt még mindenkinek emlékezetében van, nem szükséges és nem is kívánatos. Csak néhány oly részletre terjeszkedünk ki, amelyek eddig még kellőleg nem voltak megvilágítva.

Nehéz problémák vártak megoldásra. *Majdnem egy fél évszázad előtt volt az utolsó koronázás.* A hagyományokhoz feltétlenül ragaszkodni kellett, s emellett a közjogi aktust az udvari szertartásokkal is teljesen összhangba kellett hozni. Háború is volt. Sokkal nehezebb volt a szükségletekről gondoskodni. Kölcsönös jóakarattal, de főleg a magyar nemzet páratlan lelkesedése és áldozatkészsége minden akadályt gyorsan elhárított. Egy kényes ügy várt még megoldásra.

A koronázás előkészítését — a külsőségektől eltekintve — úgyszólván gróf *Tisza István* miniszterelnök maga intézte el. Mégis, mikor arról volt szó, hogy ki *fogja a királyt megkoronázni*, ámbár 1867-ben már eldöntötték ezt a kérdést, midőn a hercegprímás és az akkori miniszterelnök, gróf *Andrássy Gyula* tették a király fejére a szent koronát, most Tisza István ellenségei előállottak azzal a kifogással, hogy *gróf Tisza István nemcsak hogy nem katolikus, hanem ráadásul még a dunántúli refor-*

mátus egyházkerület főgondnoka, s mint ilyen a hercegprímással együtt az oltár előtt nem működhetik közre egy katolikus szertartásnál E helyett azt javasolták, hogy a nádori szék erre az egy alkalomra — ad hoc — töltsék be és mindjárt a közkedveltségben álló *József* királyi herceget hozták javaslatba erre a főméltóságra. Ezzel azután valószínű kavarodást idéztek elő. *Tisza István* presztízskérdést csinált ebből és nem engedett. N ím a saját személye miatt, hanem a magyar miniszterelnöki állás tekintélyének megóvása végett.

Nyugodt lelkiismerettel állíthatom, hogy *sem a király, sem a királyné*, akire ezt Margutti ráfogta, *nem tartoztak Tisza ellenségei közé*. Később saját szememmel láttam, kik voltak azok az udvarnál, akik *Tisza* bukásakor majdnem tarantellát jártak örömükben.

Pedig a kérdés oly egyszerű volt és ezt a királynak sikerült is megmagyarázni. Mert még mikor az egyetemen *Lechner* közjogi előadásait hallgattam, ha valaki az alapvizsgán erre a kérdésre, hogy: *ki koronáz?* — azt feleli, hogy: *a hercegprímás és a miniszterelnök, vagy a nádor*, — úgy az holtbizonyosan megbukott volna a közjogból. A felelet az volt: *az országgyűlés*.

Értsük meg jól, tehát nem a róm. kath. egyház. A koronázás közjogi aktus és nem egyházi szertartás, yan nekünk viszont olyan egyházi szertartásunk is, amely viszont nemzeti és nem katolikus ünnepi jelleggel bír. Ilyen a Szent Jobb körmenete és bizonyára senkinek sem fog eszébe jutni, hogy abból kizárja a másvallású legeslegfőbb és legfőbb állami méltóságokat. *Mert itt is az egész nemzet együtt ünnepel*.

Tiszának tehát feltétlenül győznie kellett, s ez oly módon történt, hogy az senkinek a szívében sem hagyott tüskét hátra. Hogy a királynál és a király-

nénál nem, arról több alkalmam volt meggyőződni. Még később is lesz erről szó.

A koronázás napján való hirtelen elutazásunk előtt hivatott a király.

Tiszának meg volt már a legnagyobb kitüntetés, amelyet a király adományozhatott: a *Szent István-rend nagykeresztje*- Ehhez a gyémántokat adományozta most. Állítsam ki — adta ki az utasítást — a legfelsőbb kéziratot, hogy aláírhasa és még az elutazás előtt átadhassa neki.

Minden podgyászunk, irodafelszerelés, a pályaudvaron volt már. Jelentettem, hogy itt öt kézirat fogalmazásáról és leírásáról van szó, ezt öt perc alatt nem lehet elvégezni. Hát csak a Tisza személyének szóló kéziratot írjam meg, — mondotta, — a többit a vonaton:

— *De ezt Tiszának mindenesetre még itt át kell adnom. Ez a legkevesebb, amit megérdemel. Ha kell, a vonat nem indul el.*

Szerencsére az irattáskámban magamnál hordtam mindig néhány, a király címerével ellátott kéziratívet. Öt perc alatt megvolt.

Az udvari vonat alig robogott ki a nyugati pályaudvarról, a király ismét hivatott a többi aláírássokkal.

Az utolsó napok izgalmas teendői után csak ekkor lehetett fellélekzeni.

Aláírás alatt örömtől ragyogó arccal kérdezte a király:

— *Hát mit szól mindehhez? Hogyan sikerült?*

Ferenc Józseftől 16 év alatt egyszer sem hallottam ily közvetlen kérdést.

— *Gyönyörű volt minden, felség, de végtelen kár, hogy most ily hirtelen elutazunk.*

A király elkomorodott és kedvetlenül válaszolt:

— Mit akar? Gyász van és háború van! Ünnepe-

ségeket úgysem lehet rendezni, *itt maradjak és megvárjam, míg leszedik a lobogókat?*

— Mégis nagy kár volt! — feleltem. — Egykét elfogadóest az udvarnál nem zavarja a gyászt és nagyon *jó benyomást* tett volna.

A király leintett a kezével. Többet nem tehettem. A király kérdezett és én feleltem, még pedig nem az ő kedve szerint. Én ekkor nem is másod-, hanem harmadrangú szerepet játszottam. Akik illetékesek lettek volna a királyt figyelmeztetni és visszatartani, azok nem szóltak. *Tisza István* pedig sokkal tartózkodóbb volt, érzékenyebb és büszkébb, semhogy ő lépett volna közbe. Pedig maga a bevonulás, a koronázás és a közbeeső napok, mikor a király, minden eddigi szokás ellenére, gyalogsétákat tett Budavár utcáin — a rendőrség nem kis rémülete, — milyen *jó benyomást* keltettek!

Éjszakai utazás után a koronázásról jövő udvari különvonatot átcsatolták a Délivasút vonalára és Wiener-Neustadton keresztül Reichenaubába vitt utunk. A király már a kora reggeli órákban hívott és táviratokat diktált a robogó vonaton.

XVI.

OTTÓ TRÓNÖRÖKÖS. VÁLTOZÁSOK AZ
UDVARNÁL.

Károly király átveszi a hadsereg főparancsnokságot. — Baden. — Az ői szárnysegédek — Gróf Hnnyady József szárnysegéd. — Új életrend, új szokások. — A nyakravalók. — Eckartsau. — Polzer Artúr kabinetigazgató. — Nabresina. — Isonzó. — Polzer bukása. — Gróf Tisza István felmentése. — Werckmann Károly százados, a főhadiszállás sajtóirodájának vezetője.

Akik a koronázáskor Budapesten voltak, még élénken emlékezhetnek vissza arra az alig négyéves aranyszőkefürtű, bájos gyermekre, aki a bevonuláskor már általános feltűnést keltett és később, a koronázáskor, hermelinprémes Mátyás-korabeli kis apródjelmezében mesébe illő megjelenés volt. Az élet vihara kegyetlenül bánt el a korai árvaságra jutott, száműzött fejedelmi sarjjal, akit azóta nem láttam, s akit most is csak gyermekcipőcskéiben tudok bemutatni. A koronázás alkalmával ugyanazon a napon láttam őt először, midőn a bevonuláskor Budapest közönsége is először pillantotta meg.

A koronázásra induló udvari különvonaton katonai dísz, illetve díszmagyar volt előírva a kíséret számára. A király még Pozsony előtt áthivatott a saját termeskcocsijába. Huszárszázadosi díszben siettem át s ott találtam a királynét és a kis trónörö-

köst is hófehér ruhácskájában. A király egy üdvözlő beszédre adandó válasz szövegét futotta át. A kis trónörökös ekkor hirtelen egy kérdéssel fordult hozzám és tiszta kiejtésű, jó magyarsággal így szólított meg:

— Vitéz kapitány bácsi!

A szárnysegédek kocsijába visszatérve, megkérdeztem tőlük, hogy honnan vehette a kis négyéves trónörökös ezt a kizárólagosan tősgyökeres magyar megszólítást. „*Vitéz kapitány bácsi!*” Ez az ősrégi titulusa és privilégiuma a huszárkapitányoknak. Elkezdtek nevetni és elmondtak egy csomó bájos történetet.

Ottó trónörökös 1912 november 20-án született a Reichenau mellett fekvő „*Wartholz*” villában, melyet gyönyörű erdőségek és néhány gazdasági épület vesznek körül. A háború alatt is nagyrészt Reichenauban élt a kis királyi herceg, mint leendő trónörökös. Egy súlyosan rokkant huszárszázadost alkalmaztak akkor a gazdaság körül. A kis királyi herceg nagyon megszerette őt és vonzódott hozzá. Erdőirtáshoz, gazdasági munkákhoz, favágáshoz mindig vele ment és magyarul beszélgettek. Tőle tanult el játszva minden jó magyar kifejezést.

Ferenc József lehunyta örökre szemét és márhólnapra a kis Ottó királyi hercegből trónörökös lett. Annál is több: *koronaherceg*. A magyarban nem szoktuk ezt így lefordítani, pedig nemcsak az uralkodóház családi törvényei, de a külföldi általános felfogás szerint is *nagy különbség van a trónörökös és koronaherceg között. Trónörökös (Thronfolger)* az, aki az országos és családi törvények szerint legközelebbi várományosa a trónnak. *Koronaherceg (Kronprinz)* pedig csakis az uralkodó, a király elsőszülött fia lehet.

Ferenc Ferdinánd nem volt koronaherceg, csak trónörökös. A most nemrég elhunyt román király, Ferdinánd is annakidején, mint unokaöccse Károly

román királynak, csak trónörökös volt. Koronaherceg volt *Rudolf*, továbbá a német császár fia, *Vilmos* és koronaherceg lett *Ottó*, amint atyja, IV. Károly trónra lépett.

A koronahercegnek külön előjogai vannak. Azonnal, esetleg már a bölcsőben is, megkapja az *arany gyapjas-rendet*. Más királyi herceg csak 18 éves kora után. És *azonnal ezredet kap*; ezredtulajdonos lesz. *Ottó* is másnap megkapta a 17. számú gyalogezeredet.

Mikor legközelebb hűséges kísérelőjével, a rokkant huszárkapitánnyal találkozott, ez feszesen tisztelgett előtte.

Most már nekem kell fenségednek mindig t előre tisztelgennem,

— Miért?

— Mert fenséged most már ezredtulajdonos, tehát ezredesi rangban van, én meg csak kapitány vagyok.

Ottó erre indulatosan kifakadt:

— Akkor nem kell! Nem akarok ezredes lenni! Vegyék vissza!

*

Rövid néhány héttel a koronázás után Reichenauban a királyi pár „Wartholz”-villájában vásárnapi csendes misét hallgattunk a házikápolnában. A király és a királyné távozása után pedig néhány percig a nagy lépcsőcsarnokban beszélgettünk. A korlátról egyszerre leszólt a királyné egyik udvarhölgye, *Kállay Erzsi*, hogy nézzük meg, a „gyermek” milyen érdekeset játszanak! Azonnal az első emeleten voltunk és a teremnek is beillő nagy gyermekszobában a következő kép tárult elénk:

A terem egyik oldalának közepén, nagy karosszékben ült az az apácanővér, aki a kisebb királyi hercegek és hercegnők gondozásával volt megbízva. Mellette jobbról-balról *Ottó* trónörökös és a kis *Adelheid* királyi hercegnő, ez utóbbi a vállaira pa-

lástként borított nagy asztalterítővel. Az apacánővér fejére helyezték egy fából készült, dinnyenagyságú húsvéti piros tojás felét. Ez volt a szent korona. A többi kisebb gyermekek áhítattal körülötük álltak, a legpicinyebbek ültek.

Kállay Erzsé kérdezősködésére *Ottó* trónörökös megmagyarázott mindent. Az apacánővér a király és *Adelheid* hercegnő a hercegprímás.

Arra a kérdésre, hogy hát akkor ő maga kicsoda? *Ottó* trónörökös nagyon önérzetesen azt felelte:

— Én vagyok gróf Tisza István!

*

Ha valaki harminchónapi szakadatlan harctéri szolgálat után, melyből négyszázötvennél több az ütközeti nap, visszatér, még akkor is újnak fog találni mindent, ha a régi kerékvágásba zökken vissza. Az udvarnál azonban minden megváltozott. A régi rend, a tartózkodási helyek és az egész környezet. Nagyon sok vonzó volt mindebben, de sajnós, hibák is fordultak elő. Mindenről pontosan beszámolok.

A fiatal, tetterős, gyors elhatározású uralkodó már egymagában véve is gyökeres változást jelentett. Emellett igen sok jel mutatott arra, hogy *Ferenc József* kormányzati rendszerével nem ért egyet. Még erősebben hajlott a mielőbbi békekötés felé, de nem *pessimista*, hanem *optimista* módon. *Bízott a győzelemben*. A belpolitikában *Ferenc József* konzervatív felfogásával szemben erősen demokratikus áramlatot akart a közügyek intézésébe bevinni. *Ferenc József* közvetlen környezetével sem nagyon rokonszenvezett. Ez egy alkalommal, 1914 november végén nagyon is nyilvánvaló módon tört ki belőle. A harctéri helyzet tudvalevőleg a mi szempontunkból éppen nem volt akkor nagyon rózsás és biztató. *Károly* trónörökös *Schönbrunnban* *Ferenc József* szárnysegédének szobájában beszélgetett azokkal az urakkal, akik az uralkodó elé akartak jutni. Közöt-

tük voltak *Paar* és *Bolfras* főhadsegédek is. A trónörökös éppen a főhadseregarancsnokságtól érkezett meg és nagyon megróttta *Paar* és *Bolfras* előtt azt a kishitűséget és nyomott hangulatot, amelyet ott tapasztalt:

— Minél tovább jutunk az arcvonaltól, annál inkább lankad a bizalom a mi hadi szerencsénkben. *Ott kell lenni a fronton, s akkor meg fogja érteni mindenki, hogy a mi győzelmünk biztos.*

Erre mindenki leverten hallgatott. A trónörökös csalódottan távozott, de amikor az ajtót feltárta, visszaszólt:

— *De bátorság is kell ehhez!*

Báró *Bolfras* távozása után kesernyésen jegyezte meg:

— Könnyű neki! Bátorságunk mindnyájunknak elég volna. De másra van szükségünk: *egy kis szerencsére.* És ugyan ő fogja-e azt nekünk meghozni?

*

Előrelátható volt, hogy az ifjú király *Ferenc József* megöregedett, kiszolgált, hü munkatársait mind el fogja bocsátani. Nem is lett volna ebből semmi baj, ha nem oly hirtelen és egyszerre történt volna az uralkodó közvetlen környezetéhez tartozó állásoknak új emberekkel való betöltése.

Gróf *Paar Ede* főhadsegéd nemcsak elaggott már, de hosszú, évtizedeken át volt jóságos gazdájának, *Ferenc Józsefnek* halála ezt a hű lelket teljesen megtörte. Csak rövid ideig élte túl az öreg királyt. Utóda a fiatal uralkodónál *Lobkowitz Zdenko* herceg lett. A király körül közvetlen szolgálatot teljesítő mind a négy szárnysegédet is kicserélték. A katonai iroda főnöke, báró *Bolfras Artúr* is nyugalomba vonult, itt azonban a személyváltás nem okozott semmi megrázkódást, mert a katonai iroda rég bevált helyettes főnöke, *Marterer altábornagy* került az iroda régi tisztikarának és személyzetének az élére.

Gyökeresebb és mint látni fogjuk, *végzetesebb változás történt a kabinetiroda vezetőségében*. Az addig kitűnően bevált kabinetigazgató, báró *Schiessl Ferenc* és a magyar ügyek előadója, *Daruvár y Géza* osztályfőnök, szintén nyugalomba vonultak. Schiessl helyébe *Polzer Artúr* udvari tanácsos került, az osztrák urakháza elnöki hivatalának addigi vezetője; egész új ember, kinek semmiféle gyakorlati előképzettsége nem volt és nem is lehetett.

Polzerrel bővebben kell még foglalkoznunk. Daruvár helyét báró Nagy Géza osztályfőnök foglalta el, a kabinetiroda régi, kipróbált, lelkiismeretes és mindenbe beavatott tisztviselője, de csakis tisztviselője. Politikai rutinról szó sem lehetett nála, minden politikai ízű dologtól ösztönszerűleg távoltartotta magát.

Károly király még trónörökös korában mindinkább egybeforrott a véres küzdelmeit vívó hadsereggel. Az is fokozta lelkesedését és a harcvonaltan küzdő katonái iránt érzett megértő, elismerő, legmelegebb vonzalmát, hogy mindkét nagyobb hadműveletnél, melyeket trónörökös korában rábíztak, a déltiroli offenzívánál és a Románia ellen vívott küzdelmeknél, fényes sikereket ért el. A fiatal, tetterős uralkodó semmiesetre sem elégedhetett meg a passzív szemlélő azon szerepével, melyre Ferenc Józsefet agg kora kényszerítette. Azonfelül a fronton küzdő csapatok és azok hadvezetőségei körében egyre nőtt az elégedetlenség a Teschenben székelő hadseregfőparancsnokság iránt. Tény az, hogy Teschenben nem volt minden rendben, úgyszólván klikkuralom kapott lábra, annyira, hogy Károly király uralkodása első napjaiban bizonyos Augias-istállót is emlegetett.

Teschennek rosszabb volt a híre, mint amit a helyszíni szemle és tényállás beigazolt. Károly király csupán arra szorítkozott, hogy maga személyesen vegye át a hadseregfőparancsnokságot. Az, saj-

nos, igaz, hogy *Frigyes kir. herceg felmentése nem a legtapintatosabb módon történt*. Frigyes kir. herceg felmentése és az évek folyamán megváltozott harcéri viszonyok — most már négy front ellen kellett küzdeni — feleslegessé, sőt lehetetlenné tették azt, hogy a hadseregfőparancsnokság továbbra is Teschenben, Frigyes kir. herceg birtokán és kastélyában székeljen.

Mindenki tudja, hogy a hadseregfőparancsnokságot a megnehezített rendőri szolgálat és a kémek ellenőrzése miatt nem lehetett nagy városban elhelyezni, így esett azután a választás a Bécstől vonalon egy órai távolságra eső Badenre.

Ez a kies fekvésű kis fürdőváros nagyon alkalmasnak bizonyult a főhadiszállás céljaira. A hadseregfőparancsnokság számos irodáját a városka külső részén, egymástól annyira távoleső villákba és pavillonokba lehetett elhelyezni, hogy egy repülő-támadás sem okozhatott egyszerre nagyobb károkat. A németek példáját követték. Vilmos császár főhadiszállása Belgium egyik híres fürdőhelyén, Spaa-ban volt, ahol az egyes villák többszáz méternyi, sőt kilométernyi távolságban, a kertek között elrejtve, fekdtek. Baden emellett Bécstől alig egy órányira volt és fekvése úgyszólván az összes hadszinterek középpontjába esett.

A királyi családnak azonban Badenben nem volt megfelelő szállása. Baden főterén volt ugyan az uralkodóháznak egy kis kastélya, mely még Mária Terézia idejéből származott, de ez a kis kétemeletes, barokkstilú épület a házak közé volt ékelve, minden legkisebb kert nélkül és homlokzatán mindössze két szoba és egy kisebb terem fért el.

A királyi család Károly király trónralépte előtt állandóan Reichenauban tartózkodott. Vasúti állomása, Payerbach, szintén a Délivásút vonalán fekdtt, mint Baden, de már majdnem a Rax-Alpok tövében. Ennél jóval közelebb, Badentől autón alig félórányira,

volt Laxenburg, óriási parkjával és a modern berendezésű kastélyon kívül négy nagy pavillonnal; elegendő hellyel bármily nagyszámú kíséret számára is. A királyi család, amint az lehetségessé vált, ide költözött. Az uralkodó innen járt be naponta Badenbe, ahol a régi kastélyban az irodákat, udvari hivatalokat is elhelyezték. A háború alatt addig ez a kastély tiszti üdülő otthon volt, éppúgy, mint annakidején a gödöllői királyi kastély is.

A király idejének legalább felét különben az orosz és az olasz hadszínterekre tett számtalan utazásai vették igénybe. Később, 1917 karácsonyától kezdve, néhány napi, sőt több heti tartózkodásra Eckartsauba is átrándult.

Az a körülmény, hogy a király a hadseregfőparancsnokságát is átvette és az akkori helyi viszonyok természetesnek és indokoltnak tüntették fel a királyi család tartózkodási helyeinek megválasztását. Később mégis kiderült, hogy ez is végzetes hiba volt. Budapesten, vagy Bécsben, illetve Schönbrunnban, csak a legritkábban, akkor is csak egy, legfeljebb két napra mutatkozott a király, vagy királyné. A székesfővárostól való állandó távollétet idegenkedésnek, vagy majdnem tüntetésnek vette a lakosság és mindinkább elhidegedett a királyi családtól. Az októberi forradalmak talaját ez is nagy mértékben készítette elő.

Amíg Laxenburgot a királyi család számára kellőleg be nem rendezték, az egész udvartartás Reichenauban székelt. Itt is, Laxenburgban is, már a környezet és a helyzet, a királyi család közelsége és közvetlensége, bizonyos melegebb tónust hozott az udvar körébe. Ehhez járult a király közvetlen környezetében beállott nagy változás, az egész kíséret felfrissült, megfiatalodott.

A Ferenc József-korabeli szigorú, kimért komolyság helyébe a legfesztelenebb jóízű kedélyesség lépett. A király maga járt jó példával elől. Gróf

Ledochowski Vladimir alezredes szárnysegéd neve túlhosszú volt a király számára, azért őt következetesen röviden csak *Ledo-nak* hívta. Természetesen mi is. A többi szárnysegédek is mind elkereszteltük. Annyira gyűlöltük és utáltuk a franciákat, hogy magunk között készakarva a lehető legrémesebb francia nyelvet beszéltük. Ha valaki azt kérdezte: „Ki jön velem az étkezőbe?“, a felelet nem az volt: „*Moi*“, hanem *Je*”. *Brougier Rudolf* alezredes szárnysegéd neve meg éppen szálka volt a szemünkben. *Bruzsié-ből* azonnal *Brúgír* lett. Bárá *Catinelli Miksa* alezredes szárnysegédéből lett minden: Kati, Katica, Käte, Kätchen, Nelli, Nellike, csak éppen mind a két leánynevéen egyszerre és együttvéve nem szólította őt senki sem.

A koronázáskor annyi teendő halmozódott össze, hogy ezek egy részét csak a következő napokban Reichenauban lehetett elintézni. Itt írta alá a király, a koronázás napjának keltezésével, az azon alkalommal adományozott kitüntetések. Huszonnégy kiváló magyar politikus és főrend kapta meg akkor egyszerre a belső titkos tanácsosságot. Az elsők között volt *gróf Bethlen István* Magyarország jelenlegi miniszterelnöke és *gróf Hunyady József* is. Ez az utóbbi kitüntetés élénk feltűnést keltett. Igaz, hogy *gróf Hunyady József* a főrendiház tagja is volt, de különben mint tartalékos huszárőrnagy, szolgálati beosztása szerint az uralkodó egyik szárnysegéde volt. Arra volt már több eset, hogy a szárnysegéd főméltóságú herceg (*Durchlaucht*) volt, de hogy titkos tanácsos és kegyelmes úr váljék, belőle, azt *gróf Hunyady* maga sem hitte.

Gyönyörű téli havas, verőfényes nap volt, amelynek délelőttjén a király minden hátralékát elintézte. Autója már a villa előcsarnoka előtt állt. Annyira kedvelte a király *gróf Hunyadyt*, aki már az addigi hadjárat alatt is szárnysegéde, illetve azelőtt parancsörtsztje volt és akit később első fő-

udvarmesterének tett meg (az első magyar származású főudvarmester a Habsburgok uralkodása alatt), hogy külön meghagyta az aláírás után:

— Nekem most azonnal mennem kell. Ha látja gróf Hunyadyt, megmondhatja neki, hogy ezt is aláírtam.

Az autóhoz a királyné is lekísérte az uralkodót, vidáman beszélgetve vele s mikor a hatalmas gépkocsi elindult, a királyné kacagva futott még néhány lépést mellette.

A Wartholz-villa vasrácsos bejárójánál szembejött velem gróf Hunyady. Eléje léptem.

— Kegyelmes uram, legfelsőbb parancsra jelenthetem, hogy Ő Felsege épen most írta alá a belső titkos tanácsosi kinevezést.

Gróf Hunyady felkapott egy csomó havat és néhány galacsint felém hajított:

— Hát még te is csúfolsz most már!

Megváltozott a napi beosztás és életrend is, még pedig gyökeresen. A király többnyire egész nap a hadseregfőparancsnokságnál, vagy utazások alkalmával kint a fronton volt. Azért Reichenauban, Badenben, Laxenburgban tartott kihallgatásokat is, de többnyire csak minisztereket, bíbornokokat és államférfiakat fogadott. A kabinetiroda, mely Ferenc József idejében déli 12—1 órára már teljesen elvégezte aznapra az uralkodóval teendőit, csak éjjeli 10, sőt 11 óra után került sorra. Ez a beosztás bizony eléggé terhes volt, főleg, mert a király parancsait lehetőleg még az éjjel továbbítani kellett. Távirószolgálat pedig csak nagy városokban van éjjel s mindenhová el sem juttathattuk a sürgönyöket. A király azonban ettől a szokásától nem akart eltérni, mert csak a napi teendői elvégzése után volt képes a kabinetirodának minden utasítást megadni.

Ha a kihallgatásra jelentkezőket felsoroltuk a

király előtt, behívatta a szolgálatban levő szárnysegédet is és ketten jegyeztük fel azonnal a kitűzött időpontokat. Ha *Brúgír* alezredes, akarom mondani *Bruzszié* volt a soros szárnysegéd, oly jelenetek játszódtak le a király dolgozószobájában, hogy Ferenc József talán a sírjában is megfordult erre. A fiatal király épen nem kímélte magát, Brougier pedig igyekezett őt visszatartani, ha már túlsok kihallgatást tűzött ki egy napra. A királynak Brougier is egyik legkedvesebb embere volt és a kihallgatások miatt valósággal összekaptak, amiben a királynak látható gyönyörűsége telt. A szárnysegéd mindig a rövidebbet húzta és a király „*csak azért is*” még néhány urat jegyeztetett fel a következő napra. Bourgier minden ellenkezése és dörmögése dacára.

Azért Károly király minden jókedve és kedélyessége mellett nagyon ügyelt arra, hogy ezzel senki vissza ne éljen és megjelenésében, modorában ne hanyagolja el magát.

Egy éjszaka a szárnysegéd szobájában vártunk a sorunkra. Báró Waldstätten vezérkari ezredes a hadseregfőparancsnokság részéről minden este részletes harctéri jelentést terjesztett elő és épen bent volt a királynál. A várakozás is vidámabb hangulatban telt el, mint Ferenc József idejében. Herceg Lobkowitz Zdenko főhadsegéd, aki minden esetleges parancsra várva, ilyenkor sohasem hiányzott a szárnysegéd szobájából, minden újonnan érkező számára egy pohárka könnyű bort töltött.

Báró Waldstätten ezredes kijött, de parancsot kapott, hogy várjon. Brougier szárnysegéd besietett a királyhoz és azonnal visszajött Waldstättenhez.

— Ezredes úr, kérlek, hányas számú gallért viselsz?

Báró Waldstätten, de mi is mindnyájan meglepetve néztünk fel. Az ezredes, aki sokáig kint volt

a fronton, nem viselt a zubbonya alatt katonai nyakkravalót.

Brougier mosolyogva jegyezte meg:

— Ő Felsége megparancsolta, hogy vegyek számodra holnap egy tucat gallért és nyakkravalót és küldjem el neked.

*

Károly király közvetlensége és keresetlen modora még jobban érvényesült Eckartsauban, ahová tulajdonkép csak 1917 karácsonya után jutottunk el először. A következő év nyarának jórészét azután ott töltötte és az összeomlás után az eckartsau tartózkodás történeti fontosságot nyert.

Eckartsau jelentéktelen kis helység Bécs és Marchegg között, de majdnem egyórányira a legközelebbi helyiérdekű vasúttól és elég távol a Dunától is. Hajóállomása Orth, A helységtől félórányira fekszik a kastély, tulajdonképen vadászat céljára berendezve. Ferenc Ferdinánd vette meg és alakította át a kis kastélyt, mely nagyterjedelmű gyönyörű park közepén fekszik.

A karácsonyestet 1917-ben Laxenburgban töltöttük. Másnap délután hirtelen kaptuk a parancsot, hogy a királyi párt a gyermekek nélkül azonnal egyheti tartózkodásra Eckartsaubra kísérik. A kíséret állott két szárnysegédből, a katonai iroda és a kabinetiroda egy-egy tisztviselőjéből. Semmi sem volt előkészítve. Az utolsó vasúti állomástól még *egy* órai utunk volt. Három udvari szán várt reánk. Nem messze Eckartsau helységtől, egy mély útban, óriási hótörleszokba kerültünk, a királyi pár szánja nem tudott keresztülhatolni. A lovak szügyön tévül álltak a hóban. Szó sem lehetett arról, hogy a királyné a nagy hóban gyalog induljon el egy jó félórai útra.

Gróf Ledochowski szárnysegéddel a faluba sietünk segítséget hozni. Én a községházára, vagy a csendőrkülönítményhez mentem volna. Gróf Ledochowski azonban a plébános úrhoz fordult. És ő volt

az okosabb. A plébános félreverte a harangokat, mint tűzvész idején. Az egész falu népessége kitódult az utcára. Megtudták, miről van szó és pár perc múlva óriási lelkesedéssel egész népvándorlás indult meg hólapátokkal és szerszámokkal felfegyverkezve az elakadt udvari szánok felé. Akkor még így szerették a királyi párt.

Annál forróbb nyarat töltöttünk a következő évben Eckartsauban. Károly király egy óriási pázsit közepén egyedül álló terebélyes hársfa alá vitetett egy kerti asztalt és ott dolgozott a szabadban. Akárcsak Rákóczi Ferenc „*sub centum alias*”. Aki hozzászokott a háborús katonai szolgálathoz, annak ez nem is volt feltűnő. Itt fogadta a minisztereket és a többi referálói tisztviselőket. A pázsit volt a király dolgozószobája. A gyeper szélén, az út mellett, ült külön asztalkánál a szolgálattelvő szárnysegéd és onnan jelentette be az érkező urakat. Csengeni sem kellett a szárnysegédnek, a király átkiáltott hozzá. Referálás közben az uralkodó gyakran felkelt és minisztereivel a gyeperen fel és alá sétálva végezte a dolgát. Ezt az előadó urak nem igen szerették, mert a sétálgatáshoz irataikat is magukkal kellett vinni. Egy pajkos szélroham furcsa hajtóvadászatot rögtönöztetett a szanaszét röpködő fontos államiratok után, amikor miniszter, szárnysegéd és a gyorsan elősiető lakájok versenyfutást rendeztek a röpiratokká vált akták irányában.

Említettük, hogy a személyi változások nagyon is hirtelen és egyszerre igen nagy számban mentek végbe az udvarnál. Bármily nagyműveltségű, éleseszű, kiváló ember volt is herceg Lobkowitz Zdenko, a királynak trónörökös korában főhercegi udvarmestere és bármennyire megfelelő egyéniség volt mindegyik szárnysegéd, sem a főhadsegéd, sem a szárnysegédek az udvari szolgálatot és az uralkodói teendőket nem ismerték és jó időbe került, míg zök-

kenés nélkül, rendes kerékvágásban haladtak az ügyek.

De azok a kinevezések, amelyeknél Károly király nagyrészt nem a rátermettséget és a képességeket nézte, hanem szívére hallgatva, azokat nevezte ki, kikkel tanuló és serdülő éveiben esetleg a háborúban akkori szolgálati beosztásuk következtében megismerkedett, annyira tarthatatlan helyzeteket teremtettek, hogy Ferenc József érájával ellentétben Károly, rövid 22 hónapos uralkodása alatt, ugyanazon állás vezetésében háromszor annyi változás fordult elő, mint Ferenc József uralkodása idejében három évtized alatt.

A király mindjárt 1917 elején Polzer Artúr udvari tanácsost, az osztrák urakháza elnöki hivatalának vezetőjét, nevezte ki a kabinetiroda igazgatójává. Ez a váratlan kinevezés mindenkit meglepett. Egyedüli magyarázat, melyet maga Polzer mondott el többeknek, a következő:

Károly kir. herceg, alig 17 éves korában, egy meghülés makacs következményeinek megszüntetése végett kénytelen volt néhány hétre egy hírneves szanatóriumba vonulni. Az ifjú kir. herceg mellé erre az időre nem nevelőképen — mert a tanulástól is eltiltották —, de mintegy mentorképen, Polzer Artúr akkori helytartósági osztálytanácsost osztoták be. Sima, megnyerő modorával annyira letudta bilincselni a kir. herceget, hogy ez akkor neki mintegy tréfaképen megígérte, hogy ha valaha trónra kerülne, Polzer lesz a kabinetigazgatója. És Károly szavának is állt. Polzer azonnal megkapta a belső titkos tanácsosi méltóságot és alig néhány hónap múlva a Polzer-Hoditz és Wolfranitz gróf hangzatos címét.

A magyar ügyek vezetésébe szerencsére semmi befolyása sem volt, de az osztrák államéletben az alkotmányosság megmaradt látszatát is sikerült neki már-már teljesen megsemmisítenie. És ezt Károly király nem vette mindjárt észre. Megemlékeztünk

arról, hogy Károly uralkodási elvének egyik alapvonása a demokrata irány volt. Ennek csakhamar eklatáns, de nem éppen szerencsés kifejezése volt Koerber osztrák miniszterelnök hirtelen elbocsátása. Károly sürgette a birodalmi tanács mielőbbi összehívását, hogy a hírhedt 14. §-szal való kormányzásnak végre-valahára véget vessen. Koerber ebbe szívesen belement, de alapfeltételnek tekintette, hogy az összeülő birodalmi tanács munkaképes is legyen és idejét ne áldatlan és a háborúban kétszeresen veszélyes nemzetiségi zsörtölődésekkel töltsse el. Koerber tehát az uralkodó elé tárta, hogy előbb bizonyos pártközi előkészítő, kiegyenlítő és biztosító megegyezésre és munkálatokra van szükség, erre pedig némi idő kell.

Károly ezt az időt sem akarta Koebernek megadni és így az osztrák miniszterelnök kénytelen volt menni.

Az uralkodó ennyire alkotmányos, de nem gyakorlati felfogásával szemben Polzer néhány hónap alatt keresztül tudta vinni, hogy utoljára fontos ügyekben még a minisztereket sem hallgatták, vagy kérdezték meg. Ha egy kérvény, vagy valamely ügy előfordult, melyet a régi gyakorlat értelmében a legkedvezőbb esetben is legfeljebb a legfelsőbb kézjegyei ellátva az illetékes szakminiszterhez kellett juttatni s a miniszter kellő megfontolás után erre előterjesztést tett, amely lehetett esetleg tagadó válasz is, Polzer ezeket következetesen a miniszter megkérdezése nélkül azonnal az uralkodóhoz juttatta s a miniszterhez már ment is az elhatározás legfelsőbb kézirat formájában. Minden önérzetes és alkotmányos érzésű miniszternek ily esetben le kell mondania, mert az ügyek ilyen elintézése még a légi cári ukázoknál is abszolutisztikusabb jellegű.

Engem mindjárt figyelmeztettek, hogy Polzer szeret az alárendeltjeivel politizálni és a magyar ügyekről sajtóságos fogalmai vannak. Ez elől tehát

mindenkor óvatosan kitértem. Egyszer azonban egy udvari vonaton, midőn már lefekvéshez készültünk s egy ideig még különfülkém ajtajában álltam, a szomszéd fülkéből Polzer hozzám jött s előadta politikai nézeteit, melyekre semmi megjegyzést sem tettem. Kissé hangosabban jegyezte meg:

— *Az osztrák-magyar monarchiát csak egy szláv gyűrű képes összetartani, amely mintegy vasabroncsként veszi körül a birodalmat.*

Erre a folyosó félhomályából egy közeledő alak erőteljesen szól közbe:

— *És ki az, aki ezt a marhaságot mondta?*

Egy magyar úr volt, a király legközvetlenebb kíséretéből, akivel még Polzer sem meri kikezdeni és leplezve megszégyenülését, csak annyit mondott:

— Ezt csak mint véleményt említettem.

Gróf *Hunyady Józsefnek* köszönhető, hogy Ausztria-Magyarország idejekorán megszabadult *Polzertől*, habár hivataloskoiásának majdnem tíz-hónapos ideje alatt elég kárt tett a monarchia és az uralkodóház pótolhatatlan erkölcsi javaiban.

Az Isonzo-vonal elfoglalása után, 1917 őszén, hadseregünk győzelmesen nyomult elő Olaszországban, már Udine is a miénk volt. *Károly* király többheti tartózkodásra az olasz harctérre utazott. Akik hónapokon keresztül a doberdói fensík poklában voltunk, azokra nézve különösen élvezetes volt ez az utazás, Monfalcone és az olasz állások megtekintése, ahonnan oly rettenetes pergőtűzzel árasztották el tizenhat hónapon át a rettenhetetlenül küzdő magyar zászlóaljokat. A végén mégis Cadornának kellett visszavonulnia. Az egész olasz hadsereg nem birt a monarchia véderejének egy töredékével. De egyébként is, a maga nemében egyedülállóan sajátos volt ez az utazás. A torpedó- és légi támadások eléggé veszélyessé tették a trieszti tartózkodást.

Nappal elég könnyű volt a védekezés. De éjjel egész Triesztben nem volt szabad egy gyertyavilágnak sem égnie. A kapubejáratokat, ablakokat be kellett deszkázni, vagy fekete szövetfüggönyökkel bevonni. E miatt az udvari különvonatot kitolatták Trieszt legközelebbi szomszédos állomására, Nabresinába és hetekig a vonaton laktunk. A technika minden vívmányainak felhasználása mellett fényes és kényelmes szállásunk volt. Külön termeskocsi volt az irodahelyiség, szekrényekkel, telefonnal, írógépekkel felszerelve. Egy óriási kocsi kizárólag a távíró- és távbeszélő-szolgálat számára volt berendezve.

Konyhakocsi gondoskodott élelmezésünkről. Nem volt semmiben sem hiány, de, tekintettel az ország élelmezési viszonyaira, a király az udvarnál is betiltotta a fehér lisztből készült sütemények készítését és *barna kenyeret evett mindenki*. A mozdony nélkül álló udvari szerelvényhez minden reggel egy kis helyi érdekű kávémasina pöfögött oda, amely a csípős őszi napokon kizárólag a *fűtést* szolgáltatta.

A király mindennap reggel 6 órakor két-három tisztjével autóba ült s az egész napot messze, kint a harctéren töltötte. Sötét este tért csak vissza az estebédhez. Néha oly holtfáradtan, hogy még az ebéd sem kellett neki. Az a nézet is meglehetősen el volt terjedve, hogy a király mértéktelen lett volna az ivásban. Ezt a rosszakaratú, légből kapott, ostoba rágalmat a leghatározottabban meg kell cáfolnom. Majd mindennap a legutolsó voltam, akivel a király szót váltott; Még holtra fáradtan is elvégezte az írásbeli teendőket és a kész iratokat a futár másnap a délelőtti trieszti gyorsvonattal vitte Bécsbe.

Tett néha keserű megjegyzéseket is. A harctéren kint járt katonák megértik őt. Többször előfordult, hogy politikai természetű torzsalkodásokról volt szó az iratokban és jelentésekben:

— Nézze, hát meg lehet ezt érteni? Odakint látom egész nap, napról-napra, mit szenvednek a mi

hős katonáink. Nincs nap, amely százsámra ne követelne áldozatot. Minden embernek egész önmegtagadására s a legnagyobb lelkierőre van szüksége, iigy ezt elviselhesse, *és ezeknek az uraknak van most idejük és van lelkük ilyen tizedrangú kérdésekkel foglalkozni és azokat felfűjni.*

Egy napon, amikor hazatérőben volt, az Isonzó hirtelen nagyon megáradt. Az automobilnak valami gázlón kellett mindennap áthaladnia, de ez a gázló ki volt kövezve s a víz arasznyi mélységet sem ért el. Ekkor azonban a víz becsapott az autóba és a gépkocsi megakadt. A király nem várta meg, míg az autót a vízből kötelekkel kivontatják, hanem át akart gázolni a vízén. A gázlón túl azonban hirtelen mély víz következett s az ár a királyt magával ragadta. Tízen is utána vetették magukat, köztük a király sógora, *Róbert* páрмаi herceg is, de csak mintegy száz méternyire tudták a királyt elkapni. Még meghűlés se lett belőle.

Néhány nap múlva egy délelőtt a királyné udvari különvonata is befutott a nabresinai kis pályaudvarra és a mi szerelvényünk melletti sín páron állott meg. A király kint volt a harctéren. A két egymás mellett álló udvari vonat lakói között élénk forgalom indult meg.

Este gróf Hunyady József, aki még akkor is a király szárnysegéde volt, nagy meglepetésben részesített. Elmondotta a királynak és a királynénak, hogy *Polzer* ellen máris mennyire felzúdult a közvélemény, főleg Ausztriában, mert Magyarországbán nem ismerték még annyira. A kabinetigazgató úgy viselkedik, mintha Ferenc Ferdinánd politikai végrendeletét akarná szóról-szóra megvalósítani. Azután így folytatta:

— *Megmondtam nekik, hogy ha ez így folytatódik, ők koldusbotra jutva fognak országról*

országgra vándorolni. A királyné szemeibe könnyek gyűltek.

A király nem habozott többé. Polzer Bécsben volt. Egy független állású, magasrangú urat, volt nevelőjét, gróf *Wallis* tábornokot küldte hozzá az uralkodó, hogy azonnal adja be lemondását. A kabinetigazgató teendőit *Hawerda-Wehrlandt Ferenc*, a legfelsőbb jószágok és alapok vezérigazgatója vette ideiglenesen át, egy rendkívül magas műveltségű és kitűnő képzettségű tisztviselő, aki azelőtt évtizedekig szolgált a kabinetirodában és aki azonnal helyreállította a rendet.

Ezt jóval megelőzőleg azonban még két nagyjelentőségű személyváltozásról kell megemlékeznünk: 1917 tavaszán Montenuovo herceg első főudvarmestert mentették fel szolgálatától. Utóda *Hohenlohe-Schillingfürst Konrád* herceg, volt trieszti helytartó és nyugalmazott osztrák belügyminiszter lett. A változásnak nem nagyon örültünk. Az új főudvarmester a Hohenlohe hercegi család egyik vagyontalan ágából származott és a megtestesült osztrák beamternek mintaképe volt.

A másik változás bennünket, magyarokat sokkal közelebről érintett.

A Gyöngyös városát ért óriási tűzvész után *Károly* király a helyszínére sietett. Kíséretében báró *Nagy Géza* osztályfőnök volt. A részleteket sohasem tudtam meg, de a király még a vonaton, Gyöngyösről visszajövet, írta alá gróf *Tisza István* miniszterelnök felmentését. Utóda, 1917 június 13-án gróf *Essterházy Móric*, csak rövid ideig töltötte be a miniszterelnöki bársonyszéket, már augusztus 20-án *Wekerle Sándor* váltotta fel.

Nem kívánok itt a legújabb kor politikájával részletesen foglalkozni, hogy helyes volt-e Tiszát el ejteni? Számosan vagyunk, akik mindjárt azt állítottuk, hogy ez a legvégzetesebb hiba volt. Tisza hibája volt az ő intranzingens választójogi álláspontja.

Gyermekjáték lett volna azoknak a nemzetiségi nehézségeknek és veszélyeknek leküzdése, amelyekről Tisza tartott, azokhoz a rettenetes csapásokhoz képest, amelyek a magyar nemzetet azóta sújtották, s amelyeket csak a mohácsi vésszel és Világossal lehet egy vonalba állítani. Csak egy körülményre szeretnék rámutatni.

Rég bebizonyosodott igazság, hogy *jó barátaink, akár egyénről, akár a nemzetről van szó, sohasem tudnak bennünket annyira szeretni, mint ahogyan ellenségeink tudnak gyűlölni és kárörömüket kimutatni.* Kétes esetekben figyeljük csak meg ellenségeink magatartását és mindjárt tisztában leszünk azzal, hogy melyik utat kell, vagy kellett volna követnünk, ha érdekeink ellen nem akarunk véteni.

Az udvarnál, nekünk magyaroknak, nem volt nagyobb ellenségünk, mint *Hohenlohe Konrád* herceg első főudvarmester és *Polzer* kabinetigazgató. Ezek ketten Tisza felmentésekor nemcsak nem voltak képesek végtelen diadalmámorukat eltitkolni, de örömükben majdnem kalamajkát táncoltak.

A hadseregfőparancsnokságnál is nagy változás ment végbe. Alig történt meg az átköltözés Badenbe, *Conrad* helyébe *Arz-Straussenburg Artúr* gyalogsági tábornok került. *Conrad* a tiroli hadsereg főparancsnokságát kapta meg. Minden képessége és rátermettsége dacára a szerencse itt sem kedvezett neki jobban, mint annakelőtte.

*

Az utazások alkalmával egy újabb meglepetés várt reánk. A legfelsőbb főhadiszállás számára külön sajtószolgálatot rendeztek be, melynek vezetője, s úgy szólván egyetlen közege *Werkmann Károly* tart. százados volt. *Werkmann* állandóan kísérté az udvart, úgy, hogy legtöbbször új udvari hivatalt láttak ebben a sajtószolgálatban. *Werkmann* a királyt még trónörökös korából ismerte, amikor mint a hadtest-

parancsnoksághoz beosztott tiszt, sokszor volt mellette. Polgári életében *hivatásos hírlapíró volt*. Károly király trónralépte után a hadseregfőparancsnoksághoz került, feladata azonban az volt, hogy az udvarra vonatkozó híreket megfelelő formában a napisajtó rendelkezésére bocsássa. Korrekt, tapintatos modora miatt általános közkedveltségnek örvendett és a király is az udvari ebédeken (utazások alkalmával Werkmann százados is mindig hivatalos volt) szívesen elévődött vele. Hírlapírói tevékenysége azonban nem volt szerencsésnek mondható. *Túlzott figyelmességével és tóditásaival majdnem reklámszerű propagandát csinált az uralkodónak és családjának*. A nagyközönség ezt hamarosan megelégtelte és *Werkmann többet ártott, mint használt az udvar népszerűségének*. Két évvel ezelőtt megjelent művével: „*A madeirai halott*” cíművel, melyben állítólag Károly király naplótöredékeit közli, sem volt szerencsésebb. Maga Zita királyné dezavualta.

XVII. ZITA KIRÁLYNÉ.

A királyné politikai nézetei. — Egyénisége. — A Sixtus-féle politikai levelek.

Zita királynéről előzőleg: már annyit szoltunk, de a róla alkotott képet még néhány vonással ki kell egészítenünk. *Ferenc József* valóban nem túlzott, mindön rendkívüli szellemi képességeit és sokoldalú alapos műveltségét annyira kiemelte, Az uralkodóház ellenségei ezt is ellene fordították és azt a hírt kezdték terjeszteni, hogy *a legfelsőbb hatalom aszszonykézre jutott*. Hogy „mennyiben befolyásolta a királyné négyszemközt koronás férjét az államügyek elintézésében, azt senki sem tudhatja; de ilyen nagy-műveltségű, élesen látó, kiváló nő részéről ez sem lett volna szerencsétlenség. Néhány megjegyzés, melyet a királyné a külpolitikai helyzetre vonatkozólag mások előtt tett, legalább ezt látszanak bizonyítani. Államférfiak kihallgatásakor a királyné sohasem volt jelen. De ha mi mentünk az aláírásokkal és a napenkénti előadandó ügyekkel a királyhoz, a királynét rendszeren a dolgozószoba sarkában, olvasmányaiba elmélyedve találtuk.

A királyné a legritkább esetben szolt közbe, ha a király dolgozószobájában tartózkodott és megjegyzései is csak segélyezési vagy jótékonyági ügyekre vonatkoztak. Egy jóízű mondását különösen megjegyeztem magamnak.

Az uralkodó trónralépését a külügyminisztérium által kiállított, hivatalos jellegű notifikáció út-

ján közli az összes uralkodókkal. Ezeken a díszes kiállítású, kalligrafált okiratokon az új uralkodó sajátkezűleg — „manu caesarea” — írja az aláírása elé az úgynevezett „*courtoisiet*”, amely a címzett rangja szerint változó rokonai megszólításból áll. Egyenrangú uralkodónál a „*fivér*” (gutwilliger Bruder), kisebb hatalmú uralkodónál pedig a *Jivér és nagybátya*” (Oheim) aláírás van szokásban. A német uralkodóház német nyelven, az összes többiekhez pedig latinul van szövegezve a notifikáció. A számost német szövetséges fejedelem számára menő okiratoknál már talán huszadszor írta oda Károly király a „*Brúdert*” és még folyton újabbakat terjesztettem eléje aláírás végett. Végre türelmetlenül felkiáltott.

— *Hát tulajdonképen hány fivérem van még nekem?*

Mire Zita királyné a sarokból mosolyogva megszólalt:

— *Úgy látszik, több mint nekem.*

Zita királynénak ugyanis tizenhét testvére s ezek között nyolc valóságos, élő, igazi fivére van. *Sixtus* páрмаi herceg játszott közülök emlékezetes szerepet.

Azt a számtalan apró esetet nem is lehet mind felsorolni, amelyekben Zita királyné kiapadhatatlan szívjósága megnyilvánult. Mindenkori felemelte szavát, ha valakin segíteni kellett, vagy ha valakinek örömet okozni lehetett. Kis magyar iskolásfiúk és leánykák üdvözölték egyenként írásban Ottó trónörököszt a koronázás után. A felséges asszony külön mindegyiknek válaszolni akart. Eléje kellett tární, hogy tízezernyi levélkére és levelezőlapra ez mégsem lehetséges. Oly egyszerű, közvetlen modora volt, hogy mindenkit megnyert magának. Elfelejtette másokkal azt, hogy ő királyné. Megtalálta a kellő hangot az alacsonyabb sorsban levőkkel s azok csak a résztvevő jóságot hallották ki szavai-

ból. Főúri környezetben, a monarchia legelőkelőbb hölgyeitől körülvéve pedig minden ízében királyné volt.

Ha a világpolitikáról szólt, majdnem látnoki tehetséget kellett volna a királynéban feltételeznünk, ha minden nyilatkozatát a rendkívüli éleslátás természetes módon nem magyarázná meg.

A külpolitikát illetőleg Zita királyné kezdettől fogva éppenséggel nem titkolta, hogy a német szövetség és *Vilmos* császár szereplése a legnagyobb aggodalommal tölti el. Ha a királynak *a mielőbbi békekötés volt leghőbb vágya*, úgy a királyné őt ebben a törekvésében mindenesetre tőle telhetőleg támogatta. A németek katonai sikerei Vilmos császárt túlvérmes reményekkel töltötték el. Zita királyné 1917 elején nem győzte hangsúlyozni, hogy bármennyire méltányolja is Vilmos császár felfogását, hogy a békekötésnek csakis a győzelem lehet az alapja, nem tud abban hinni, hogy az. antantot térdre lehessen kényszeríteni.

— *Minden eszközt meg kell ragadni, amely a békéhez közelebb vezet bennünket, — mondotta. — Az egész monarchia léte forog kockán. Ha a cárt sikerülni fog trónjától megfosztani, a mi trónunk és a német császáré is utána fog dőlni.*

Mindnyájan tudtuk és hallottuk, mennyire ellemezte Zita királyné a német hadvezetőség jó előre bejelentett szándékát a tengeralatti hadviselés szigorítására vonatkozólag. Több ízben kijelentette:

— *Ez feltétlenül maga után vonja Amerika beavatkozását a háborúba* és ezzel nem leszünk képesek szembeszállni. Mindenáron kell az ellenséggel valamely kapcsolatot keresni, hogy megegyezésre juthassunk.

Az új külügyminiszter; gróf *Czernin Ottokár*, minden igyekezete, amellyel a német szövetség fenntartását biztosítani és ápolni törekedett, hajótörést szenvedett azon az elengedhetetlen kelléken,

hogy *nem volt az uralkodó feltétlen bizalmának birtokában.*

A korlátlan bűvárhajóháborút 1917 január 31-én hirdették ki; február 3-án az Egyesült Államok Németországgal megszakították a diplomáciai összeköttetést és április 6-án hadat üzentek.

Az oroszokon Galíciában és Bukovinában aratott újabb győzelmek hozzájárultak ahhoz, hogy Károly király elérkezettnek lássa az időt a béke útjának egyengetésére.

Mikor Napoleon Enghien herceget német területen elfogatta és Franciaországba hurcolva, Vincennes erőd várárkaiban kivégeztette, mondotta Fouché a híressé vált szállóigét:

— Cest plus qu'un crime, cest une faute.

— *Ez a bűnnél is több volt. Ez hiba volt!*

Károly királyt a legjobb akarat és szándék vezette, midőn külügyminisztere, gróf Czernin tudtán kívül a békekötés iránt a francia kormánynál tapogatózni kezdett. Ezen lépése politikai szempontból még a bűnnél is súlyosabb beszámítás alá esett: *hiba volt!* Pedig ha azokban a hetekben nem esküdött volna minden össze Károly ellen, *népeinek megmentője lehetett volna.* A francia kormánynál teendő rendkívül bizalmas és kényes lépések megtételére, a diplomáciai út teljes elkerülésével, *Sixtus* páрмаi herceg, Zita királyné idősebb fivére mutatkozott legalkalmasabbnak, már csak a belga hadseregben elfoglalt tiszti rangjánál fogva is. 1917 tavaszán Károly királynak sajátkezű levelét vitte magával Párizsba, hogy a francia köztársaság elnökeivel közölje Károly békés szándékait, sőt Németországgal szemben is, Elszáz- és Lotharingiára vonatkozólag, felajánlja jó szolgálatait.

Ez a lépés bármely más időpontban nem lett volna annyira elhibázott, mint éppen ekkor; sőt lehetséges, hogy az antant azt kedvezően is fogadta volna. Olaszország azonban hallani sem akart arról,

hogy kevesebb zsákmánnyal elégedjék meg- Sonnino olasz külügyminiszter már 1917 április 19-én tiltakozott a béketárgyalások megkezdésének a gondolata ellen is. Az antantkörökben, azonfelül ekkor már biztosan számítottak Amerika hadüzenete után az Egyesült Államok hathatós katonai segítségére. Főleg francia kormánykörökben látták jónak, hogy Károly király kísérletének legkíméletlenebb leleplezésével nagyott üssenek a békére felajánlkozó uralkodón és később, 1918 április 9-én maga a kormányelnök, *Clemenceau*, nyilatkozott a legélesebben és legelőtértebben felőle, egyúttal közzé is tette Károly király levelét.

Gróf Czerninnek, aki ártatlanul keveredett bele a legkínosabb leleplezésekbe, ezek voltak a legnehezebb napjai. Nem is tudta többé kiheverni és már 1918 április 14-én báró *Burián István* váltotta fel a külügyminiszteri székben.

Károly király pedig nem tehetett egyebet, mint hogy meggyőződése ellenére, az elérni kívánt cél helyett a legellentétebb irányba forduljon. *Ekkor esett a legtöbb szó a német szövetség „kimélyítéséről.”* Az új külügyminiszter június 14-én Berlinbe sietett, hogy Vilmos német császárral rendbehozza ezt a kellemetlen ügyet.

Károly király nem egyedül gondolta ki, hogy Sixtus herceg közbenjárását igénybe vegye. Nem kisebb szaktektentély, mint dr. *Lammasch Henrik* udvari tanácsos, a bécsi egyetem nemzetközi jogi tanszékének nagynevű tanára, *ajánlotta neki a legmelegebben ezt a tervet.*

Eltekintve az uralkodó tekintélyén esett csorbától és a németek felháborodásától, a Sixtus-féle levelek legvégzetesebb következménye abban mutatkozott, hogy *most már teljesen el kellett fogadni a németek intranszigenz álláspontját* s ezzel a monarchia sorsa már meg is volt pecsételve.

XVIII.
UTAZÁSOK ÉS A HANGULAT AZ
UDVARNÁL.

Spaa, a német főhadiszállás. — Osztrák kormányváltások. — A magyar ügyek és a Wekerle-kormány. — A hangulat az udvarnál. — Bárány József kereskedelmi miniszter. — A pozsonyi út. — A Szent István-napi körmenet.

Ilyen áldatlan és kellemetlen előzmények után indult útnak 1918 augusztus 14-én Károly király udvari különvonata a német főhadiszállás felé. A csodaszép Rajna mentén robogott végig a vonat a belga határig. A forró nyári napon Spaa fürdőváros ligetei és kertjei a legbékésebb képet nyújtották, melyet csak a sok katonai gépkocsi száguldása zavart meg.

Érdekes volt a fürdőhely belga lakosságának magatartása is. Egy szabad délutánomat bevásárlásokkal töltöttem el. Tömérdek árucikk fogyott már el a monarchiában, ami Spaaban még kapható volt. Barátaim, ismerőseim megbízásait alig győztem teljesíteni. A német hadvezetőség katonai autót bocsátott rendelkezésemre. A soffőr mellett szuronyos, sisakos porosz tábori csendőr ült. Én magam is, mint udvari szolgálatban, a háború alatt mindég, katonai egyenruhában voltam. Ha egy üzletbe beléptem, a belga kereskedő a katonai autó láttára riadtan sietett elő.

— Beszél ön németül? — kérdeztem és mindjárt franciául hozzátettem: Vagy inkább franciául?

A francia szó hallatára mindegyiknek felderült az arca, az aggódó kifejezés eltűnt és oly szolgálatkészséggel adta elő árucikkeinek utolsó maradványait is, hogy mosolyognom kellett. Fizetést sem akartak elfogadni, rájuk kellett azt erőltetnem. Az udvari ebéd minden háborús egyszerűsége mellett is elsőrangú volt.

Vilmos császár szeretetreméltósága és a német főhadiszállás nyugodt bizakodása hamarosan feledtették a rossz benyomásokat. Visszajövet Károly király már sokkal derültebb hangulatban volt. A német orientáció megszilárdulása, főleg Ausztriában, nem maradt visszhang nélkül.

Említettük, hogy dr. *Koerber Ernő* miniszterelnöknek mennie kellett, mert nem volt képes az osztrák parlament összehívását kellő gyorsasággal akként biztosítani, hogy annak munkaképessége legalább is valószínűvé legyen téve.

Utóda, dr. *Spitzmüller* később *Clam-Martinitz*, époly kevéssé tudott parlamentáris rendet teremteni, mire 1918 június 23-án dr. *Seidler Ernő*, a királynak szintén egyik volt nevelője, váltotta fel. Ennek helyébe július 25-én *Huszárek*, majd az összeomlást közvetlenül megelőzőleg a már említett dr. *Lammasch Henrik* egyetemi tanár került, aki a végén már azt állította, hogy a sok rendszabály már nem egyéb, mint egy hullán végzett kámerforinjekció.

A folytonosan váltakozó osztrák kormányférfiakkal szemben Magyarországon még bizonyos relatív stabilitást észlelhetünk az összeomlást megelőző időkben. A Wekerle-kormány tudvalevőleg

1917 augusztus havától kezdve lényegben már nem változott meg, *Gratz Gusztáv* helyébe *Wekerle*, majd *Popovics Sándor* lépett pénzügyminiszternek, báró *Szterényi József* 1918 elején a kereskedelemügyi tárcát, gróf *Szerényi Béla* pedig a földművelésügyi tárcát vették át. Báró *Hazai Samu* a pótlásügyek és az egész véderő kiegészítése körül a legfőbb vezetést kapván meg, helyét 1917 február 20-án báró *Szurmay Sándor* töltötte be. Báró *Krobatin* hadügyminiszter még 1917 április 9-én lemondott, utóda *S tőger-Steiner Rezső* lett.

Az udvarnál a legfelsőbb méltóság is más kézbe ment át. Miután herceg *Hohenlohe-Schillingsfürst Konrád* első udvarmester leányát Károly király egyetlen testvéröccse, *Miksa* kir. herceg eljegyezte, a király öccsének apósa nem maradhatott meg főudvarmesteri méltóságában. Helyébe az egész udvarnál közkedveltségben álló gróf *Hunyady József* került.

Bármily érdektelen is sokak szemében az ily száraz személyi változások felsorolása, látni fogjuk, hogy az összeomlásig minden egyes tényező saját egyéni fajsúlyánál fogva óriási szerepet játszott.

Az udvar körében 1918 nyaráig még nem volt észrevehető a világraszóló eseményeknek az a bizonyos „előrevetett árnyéka”. Sőt ellenkezőleg! Nem egyéni benyomásról, hanem az általános közhangulatról számolok be, midőn hangsúlyozom, hogy az udvarnál régóta senki sem érezte oly jól magát, mint akkor.

A háborúban kipróbált, annyi veszélyen, szenvedésen, nélkülözésen keresztül ment tisztekről nem beszélek. Ezeknek, nekünk, még egy hadosztályparancsnokság törzsénél eltöltött rövid idő is már a paradicsomnak tűnt fel. De még azok is, akik az

udvar légköréhez állandóan hozzá voltak szokva, egészen másként érezték magukat az új környezetben. Nincs olyan úriember, aki ne tudná méltányolni azt ha a fáradságos napi munka elvégzése után a terített asztalnál, kiváló úrinők társaságában foglalhat helyet. A királyi pár — utazásokat kivéve — rendszeren külön étkezett. A kíséret számára az ősidőktől fogva ismert ú. n. Marsallasztal volt fenntartva, melynél az udvar egyik legfelsőbb méltósága, rendszeren az első főhadsegéd, foglalta el az első helyet. A szomszéd teremben azután a fekete-kávés és a tea felszolgálásánál a *királyné udvarhölgyei* látták el a háziasszony tisztjével járó feladatokat.

Károly király technikai nehézségeket egyáltalán nem ismert. Mindig Napoleon jeligéjét kellett szem előtt tartanunk:

— „*Lehetetlenség, — ezt a szót nem ismerem.*” Robogó vonatokat állítottunk meg és táviratoztunk a király parancsára a legfőbb állású előadó államférfiaknak, akik teljesen nyugodtan végezték Bécsben vagy Budapesten mindennapi teendőiket. Ezek az urak *egy-két óra múlva már különvonaton vagy katonai gépkocsikon élénk érkezve, a király termeskocsijában referáltak.* Sajnos, politikai kérdéseket nem lehet így rövid parancsszóra elintézni.

Közismert tény az is, hogy az utolsó évtizedekben kialakult alkotmányos felfogás szerint a kormány bármely tagja helyettesíthette az uralkodó előtt, külön megbízás nélkül is, akármelyik minisztertársát, akár az aláírást, akár a szóbeli előadást illetőleg, feltéve, hogy a szóbanforgó ügy a minisztertanácsban szabályszerű elintézésre nyert. Ferenc József idejében valamely kényesebb ügy elintézésekor a többi magyar miniszterek akárhányszor báró

Fejérváry Géza honvédelmi minisztert tolták előtérbe, mint aki leginkább volt képes a király hozzájárulását simán kieszközölni.

Nem említjük itt azokat az eseteket, amidőn valamelyik miniszter külön kézirattal valamely más minisztérium vezetésére is megbízást kapott. Emlékezetes lesz az az adoma is, mikor báró Fejérváry Gézát a király egyszer a földművelésügyi minisztérium ideiglenes vezetésével bízta meg. Eppen akkor valamely gabonát pusztító rovar óriási károkat okozott s az ügyosztály a miniszter elé terjesztette a védekezésre és irtásra vonatkozó rendelet tervezetét.

— Miféle rovar az? — kérdezte Fejérváry — sohasem hallottam felőle.

— *Valami légyformájú, darázsalakú rovar, feketesárga csikókkal, kegyelmes uram.*

Fejérváry felszisszent:

— *Feketesárga csikok? Nem, nem! Hagyják békében. Nem kell bántani.*

Tehát nem ilyen esetről van szó, amelyeket a nép jóízű humora talált ki. Fejérváry szerepét azonban az utolsó Wekerle-kormány idejében báró *Szterényi József* vette át. Sőt többet is tett. Ő volt a tulajdonképeni „*felső személye körüli miniszter*” is, noha sohasem avatkozott bele gróf *Zichy Aladár*, az igazi felső személye körüli miniszter dolgaiba. A régi alkotmány szerint a magyar kormány egyetlen Bécsben székelő tagjának tulajdonképen az lett volna a legfőbb feladata, hogy a kormány álláspontját Bécsben állandóan képviselje s az uralkodóval való együttműködést és kapcsolatot fenntartsa.

Báró Szterényi József értett hozzá, hogy ezt a feladatot inindenkor tapintatos és lelkiismertes módon teljesítse, noha kereskedelemügyi miniszter

létére ez hatáskörén kívül jelentékeny megterhelést jelentett számára.

Számos bizalmi természetű megbízáson kívül báró Sztéryni készítette elő a királyi párnak 1918 július 16-án Pozsonyba történt utazását. A hadirokkantak, özvegyek és árvák javára rendezett kiállításra és *a dunai ligetben megtartott népünnepélyre a királyi pár két legidősebb gyermekével* és a magyar kormány tagjaival a M. F. T. R. „Zsófia” nevű luxushajóján utazott le Pozsonyba.

A hajó Bécsből indult el a magyar kormány tagjaival, a király, a királyné, Ottó trónörökös és Adelheid kir. hercegnő Ortnál szállottak a gyönyörűen feldíszített hajóra, melynek hátsó fedélzetét Domonyi Móric, a M. F. T. R. vezérigazgatója délszaki növényekkel valóságos kertté varázsolta át. A hajón volt a villásreggeli is, ezt az udvar adta és az estebéd, amelyet a királyi pár távozása után a M. F. T. R. rendezett a kormánynak és az udvari kíséret néhány ott maradt előkelőségének.

A hivatalos küldöttségek felvonulása és fogadtatása a Grassalkovich-palotában órákhosszat tartott, a népünnepélyen pedig a királyi család majdnem életveszélyes tolongásban a legviharosabb és leglelkesebb ünneplésben részesült. A népünnepélyt a Dunaligetben tartották meg. A díszes sátrak és a hevenyészett elárusítóbódék szűk utcácskáiban felbomlott a rend, a királyi pár a néptömeg közé keveredett és az volt boldogabb, aki a királyné ruháját megérintette vagy megcsókolhatta.

Ez volt talán az utolsó alkalom, amikor mindenki kitett magáért és az uralkodó és nemzet zavartalan egyetértésben együtt ünnepelt. De különösen ki kell emelnem, hogy a pozsonyi úton a rendezés is a leglelkismeretesebben elő volt készítve és mintaszerű volt.

Károly király jóságát, egyszerű, keresetlen közvetlenségét, emberszeretetét, jóakarátát mindenki elismeri. Egyes szándékainak kivitelében mégis sajátságos *disszonanciát látunk*. A legnemesebb impulzussal keresztülvitt, teljesen önálló elhatározásból fakadt vállalkozásai is többször *keserű utóízt* hagytak hátra. Minden ilyen esetben *a király környezetéből azok hibázták el a dolgot, akikre a kivitel részletei voltak bízva*.

*

Károly királynak igen élénken kifejtett érzéke volt a nemzet óhajításai és a néplélek megértése tekintetében. Más időkben élve, a magyar történelem egyik legnemzetibb és legnépszerűbb királya lett volna.

Még 1917 augusztus havában történt, de csak néhány nappal Szent István ünnepe előtt, hogy az *Országos Katholikus Szövetség* kérelmét a király elé terjesztettem. Gróf *Zichy János* kérte, hogy mint Ferenc József idejében, úgy ebben az évben is, a király a Szent Jobb körmenete alkalmával saját legfelsőbb képviselőjében egy kir. herceget küldjön ki. Mivel pedig *József* kir. herceg most kint van a harctéren, egy másik kir. herceg bizassék meg a király képviselőjével.

A királyt ez a bejelentés láthatólag meglepte. Semmi esetre sem lehetett elkészülve reá. De csak egy pillanatig gondolkozott:

— Tudja mit? *Magam fogok elmenni*. Még ma fogok intézkedni, addig is táviratilag adja meg ezt a választ.

Úgy emlékszem, augusztus 16-ika volt. Sürgönyöztem mindenhová, ahová csak lehetett. De nem volt már idő az összes szükséges udvari személyzetet, fogatokat, konyhát Budapestre küldeni. Szent István napján reggel hat órakor érkezünk meg. Gépkocsik állottak rendelkezésre. Az egész kíséret,

még a különvonaton díszbe öltözve, felhajtattott a Várba, a pályaudvarról egyenesen a Zsigmond-kápolnába, ahol — úgy emlékszem, — már 7 óraker kezdetét vette a körmenetet megelőző egyházi szer-tartás.

A körmenet a legpompásabb keretekben folyt le. *Először történt, hogy egy Habsburg-uralkodó lépkedett Szent István ereklyéié után* a saját pillan-atnyilag történt elhatározásából, amidőn a nemzet-tel tökéletesen egynek érezte magát.

És ez megint csak egy pillanatnyi, meteor-szerű tünemény maradt. *Folytatása nem volt.*

A háború alatt természetesen nem lehetett ökörsütésről, népünnepélyről szó. De még egy vil-lásreggeli vagy udvari ebéd sem volt. *A király a körmenet után eltűnt*, mi pedig parancsot kaptunk a visszautazásra. *Este, a kitűzött órában, hiába vár-tuk az uralkodót a nyugati pályaudvaron.* Azután kiderült minden: *Gróf Serényi Béla miniszter ren-deztetett a királynak Gödöllőn vadászatot és ötórái teát.* Innen megkésve jött vissza az uralkodó.

Már régen Vácot is elhagytuk, mikor herceg *Lobkowitz Zdenko* főhadsegéd éjfél-tájban közölte velem, hogy *a gödöllői kirándulást a lapoknak fel-tétlenül el kellene hallgatniuk.* Megvallom őszintén, alig tudtam, mit tegyek? Az udvari különvonat csak Pozsonyban állt volna meg reggel felé. Sikerült a vonatot megállítanom és Párkányánából kerülő utakon, a pályaudvarparancsnokság útján távira-toztatni és telefonáltatni Budapestre, Bécsbe, a mi-niszterelnökségek sajtóosztályainak és a hírhedt cen-zúra soros ügyészeinek. Aztán magam is nyugalomra tértem.

Bécsben áttolták a vonatot a Déliviasút vona-lára és Meidlingben herceg *Lobkowitz Zdenko* fő-hadsegéd a bécsi lapokkal a kezében melegén gra-tulált a fényes teljesítményemhez.

Csak akkor hültem el, mikor a bécsi lapokban a gödöllői kirándulás minden részletét elolvastam. *A budapesti apparátus pompásan működött, a magyar sajtó nem hozott minderről egy betűt sem. A bécsi lapoknál azonban nem volt hatása a párkány-nánai éjjeli vitézkedésnek.* Hogy akaratlanul-e vagy készakarva történt-e, azt már nem sikerült megtudnom.

A Szent István napjával összefüggő összes események is inkább elmaradhattak volna. *Mit lehetett volna a király szép elhatározásából csinálni, ha ezt mások el nem rontják?!*

XIX. KÁROLY KIRÁLY TOVÁBBI INTÉZKEDÉSEI.

A rendjelek. — Az aranygyapjas rend és a Mária Terézia-rend. — A Mária Terézia-rend káptalanja. — Különféle kitüntetések. — A közös és udvari hivatalok címerének megváltoztatása.

A poroszok legnagyobb uralkodója, — még I. (Nagy) Vilmos császárt sem véve ki — *Nagy Frigyes*, írta az ő kebelbarátjának, *Voltaire-nek*:

— *Penser, vivre et mourir en Roi.* (Királyhoz méltón gondolkozni, élni és meghalni.)

Károly királynak még ellenségei is elismerik, hogy Károly ezt a jeligét szem előtt tartotta és csak azt vetik szemére, hogy nem volt elég jó lélek-búvár és túlságosan kedvezőleg ítélte meg az emberi nemet. Annyira, hogy *nem tudta eléggé megkülönböztetni a tiszta bűzát az ocsútól.* Szerintük is oly viharoknak, mint a világháború, csak egy óriás erejű tölgy tudott volna ellenállni. Vagyis más szavakkal: „*még a Napoleon lángesze sem lett volna elegendő arra, hogy a hatalmat ily körülmények között megtarthassa; ehhez még egy Bismarck éleslátására, erélyére és szívósságára is szüksége lett volna.*”

Ily körülmények között minden balfogás, sőt bármely tapintatlanság is mázsás súllyal esett a mérlegbe, még akkor is, ha azok a király akaratán kívül és tudta nélkül fordultak elő. A király helyes

érzékű belátásából, megértéséből és rokonszenvéből fakadt elhatározások majdnem hatástalanok maradtak.

Annakidején még hálás elismeréssel fogadta minden katona, ki az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartásával, élete kockáztatásával szerezte ki-tüntetéseit, hogy Károly király a már meglévő hadi-ékitményes jelzéseken kívül a rendjelek és díszjelvények egyéb megkülönböztetéseit is elrendelte, amelyek feltüntették, hogy azokat igazán az ellenség előtt szerezte valaki. Ugyanez a gondolat vezette őt a *Károly-csapatkereszt* és a sebesülési érem megalapításánál is.

Ferdinánd bolgár király egyike volt a legszellemesebb uralkodóknak. Az Isonzó-vonal győzelmes áttörése után Nabresinán meglátogatta *Károly*; királyt. Az estebéd után *Károly* király mosolyogva mondta el, hogy *Ferdinánd* hogy értelmezi némely előkelő rendjelvény jeligéjét. Még a saját legelső házirendjét, az aranygyapjasrendet is megemlítette, melynek jeligéje és körmondata: *Pretium non vile laborum*". (A munkásság nem csekély jutalma) Minthogy azonban ez a rendjel többnyire csakis az előkelő — és hozzátehetjük: csakis katolikus származású — urak privilégiuma volt, a jelige tulajdonkép így lenne helyes: „*Pretium non vielen laborum*, (nem sok munka jutalma). A porosz király legelőkelőbb rendjele a „Fekete sasrend”, melynek jeligéje: „*Suum cuique*”. (Mindenkinek a magáét.) Aminek a helyes német fordítása ez lenne: „*Das Schwein quieckt*” (a disznó sivalkodik).

Károly király is mulatott ezeken, de azután hozzátette:

— *Hát bizony, a privilégiumok kora lejárt Csak az igazi érdemek jutalmazásáról lehet szó.*

A rendjelekkel kapcsolatosan még megjegyezzük, hogy a volt lovagrendek közül csakis az „*Aranygyapjas-rend*” és a „*Katonai Mária Terézia-rend*” maradtak továbbra is működésben és ezek az összeomlás óta is adományoztatnak. Az összes többi rendjelek, a „*Magyar királyi Szent István-rend*”, az „*Ausztriai császári Lipót-rend*”, az „*Ausztriai császári vaskoronarend*”, a „*Ferenc József-rend*”, az „*Erzsébet-rend*”, a „*Csillagkereszt-rend*”, valamint az összes többi kitüntetési és díszjelvények adományozásának lehetősége szünetel. A két előbb említett rendjelnél sajátságos körülmények állanak fenn. Az *arany gyapjas-rendet*, ezt az egyik legősibb rendet, még *Jó Fülöp burgundi herceg* alapította 1429-ben, és annak főnöki, illetve nagymesteri méltósága átöröklés útján szállt a *Habsburg-ház mindenkori fejére*, tekintet nélkül arra, hogy a ház feje melyik trónnak a birtokosa.

Említettük már, hogy a rend tagjai csakis régi főnemesi családok tagjai lehettek és a katolikus vallás elengedhetetlen feltétel volt, mert a rend tagjai a pápától különös privilégiumokat nyertek. Ilyen a *hordozható oltár*, amelynek birtokában a rend lovagja bármely helyen misét mondathatott magának. Károly király még a robogó udvari különvonat étkező termeszkocsijában is hallgatott misét. Ilyen volt a *templomi harangzúgás* is, amely különben csak a megyés püspököt, bíbornokot, vagy a királyt illette meg. Azonkívül az aranygyapjas-rendnél már ősrégi időktől fogva be volt hozva a „*numerus clausus*”. A nagymester csak annyi lovagot nevezhetett ki, ahány aranynyaklánc (Collane) állt rendelkezésére. *Ezek a nyakláncok, — nyolcvankilenc, sem több, sem kevesebb* —, nehéz, tömör aranyból készültek, s rajtuk lógott a zománcos tűzkő, ez alatt pedig az aranygyapjú.

Mind régi, remek ötvösmunka volt. Minden lovag kötelezte magát az *aranygyapjas nyakláncot*

halála után a rend kincstárába visszajuttatni, s azt azután egy másik újonnan kinevezett lovag kapta. Nemcsak a rend irattárának jegyzékeibe, de a néhez, nagy ékszer tokra is fel volt jegyezve sorjában mindazon lovagok neve, akik ezt a megjelölt sor-számú nyakláncot valaha viselték. Négy-ötszáz évre visszamenőleg a leghíresebb történelmi neveket lehetett leolvasni a nyakláncok hátlapjáról.

Ezt a nyakláncot az aranygyapjas vitézek *csak húsvét vasárnapján, a rend évi ünnepén viselték és akkor, midőn az adományozást az uralkodónak megköszönték. Máskor sohasem. Egyéb alkalmakkor egy saját maguk által vásárolt aranygyapjas jelvényt hordtak, mely skarlátpiros szalagon függött a nyakon.*

A beavatottakra igen mulatságosan hatott egyik ismert írónak az a nemrég megjelent rémregényszerű elbeszélése, amelyben elmondja, hogy miként lopta el egy este *Vetsera* bárónő *Rudolf* trónörökös nyakából az aranygyapjas jelvényt és miért volt ennek a kis ékszernek elveszte oly óriási jelentőségű pótolhatatlan veszteség, hogy a trónörökös majdnem az eszét vesztette miatta.

Mikor a Habsburg-ház uralma megszűnt a spanyol trónon, a ház feje, mint római szentbirodalmi császár, az aranygyapjas-rend határozmányai értelmében továbbra is a rend főnöke maradt. A Habsburgok utódai Spanyolországban, a Bourbonok, azonban a maguk számára követelték a rend nagymesteri méltóságát, kincstárát és levéltárát, a rendjel adományozási jogával együtt. Minthogy ezt nem kapták meg, a spanyol királyok azóta egy külön aranygyapjas-rendet adományoznak, amelynek azonban sem a régi, szigorú alapszabályai, sem az előjogai nincsenek meg. Ezt kaphatják más vallásúak is, de magyar vagy osztrák állampolgárnak sohasem volt szabad elfogadnia. A jelvénye is más, a lelógó aranygyapjú feltűnően nagy, hosszú és for-

mátlan. Sokan nem értették meg, hogy *miként kaphatta meg a „rebellis” Rákóczi Ferenc az aranygyapjút, amellyel minden képmásán, így a Mányoki-féle híres arcképen is ábrázolva van.* Történelmileg beigazolt tény, hogy ez a rendjel nem a labanc császár adománya, hanem *a spanyol aranygyapja.*

A *Habsburgok arany gyapjas-rendjére* kinevezhető jelöltekről a rend levéltárában külön jegyzéket kellett vezetni. Ez olyasféle volt, mint a bíbornokok sorából a pápajelöltek (papabilis) kiválasztása. A főúri leszármazáson, valláson, kifogástalan jellemén és szerzett érdemeken felül még sok minden egyébre is tekintettel kellett lenni. Még az is akadály volt, ha egy jelölnél ugyanannak a főúri családnak egy esetleg két tagja is bent volt már az aranygyapjas vitézek sorában. *Némelyik jelölt kinevezésére néha 15—20 év múlva, vagy sohasem került a sor.*

Az aranygyapjas-rend nagymesteri méltósága nem lévén a trón tényleges birtoklásához kötve, *Károly király még a száműzetésben is gyakorolta a vitézek kinevezési jogát.*

Az utolsó, aki ezt a rendkívüli kitüntetést megkapta, volt Magyarország Grand Old Man-je: gróf Apponyi Albert.

A másik rendjel, amelynek újabbi adományozásáról, — jobban mondva odaítéléséről — még napjainkban is hallunk, a *Katonai Mária Terézia-rend.* Ezt a rendet Mária Terézia 1757 június 18-án alapította, *oly katonai vitézi tettek jutalmazására, amelyeket nem felsőbb parancsra, vagy utasításra, hanem saját elhatározásból vittek végbe.* A rendjel adományozását az illetőnek minden esetben Jœnuet kell és a kérvényhez be kell csatolnia a bizonyítékot is. Esetleg tanúkihallgatások válnak szükségessé. Mindez iránt a rend lovagjaiból összeállított ú. n. *káptalan* intézkedik. *A rend lovagkeresztjének ado-*

mányozásával a bárói méltóság is össze van kötve, amint ez 1885-ig így volt a Szent István-rend kis-keresztjénél, a Lipót-rend középkeresztjénél és a Vaskorona-rend II. osztályánál is.

Tudvalévő, hogy a háború előtt hosszú ideig, a tartós béke következtében, báró *Fejérváry Géza* volt az egyetlen belföldi Mária Terézia-lovag, a többiek időközben mind elhaltak. Külföldi lovag is csak egy volt: a *cumberlandi herceg*. Ekkor tehát káptalan sem létezett. A háború alatt kinevezett lovagokból azután megalakult a káptalan, amely megkezdte működését és a nyert felhatalmazás alapján azt továbbra is folytatja. *Az összeomlás következtében az utódállamok között a levelezés, megkeresések és tanúkihallgatás sokszor hónapokat vesznek igénybe.* Így azután ma is megtörténik, hogy megkésve igazolják egy-egy Mária Terézia-lovagjelöltnek jogosultságát, mire annak a nyert felhatalmazás alapján a lovagok sorába való beiktatása is megtörténik.

Nemcsak a régebben alapított rendek jelvényeinek adományozása királyi privilégium, hanem a *nemességnek*, s ennek felsőbb fokainak: *báróság, grófság* stb. adományozása is. Történelmünkben az egyetlen kivétel, hogy a nemességet a nádor is adományozhatta. (*Palatinális nemesség.*) Mennyivel helyesebb érzékre és jobb ízlésre vall, hogy, míg Magyarországon azelőtt ismeretlen volt a *kormánytanácsosi és kormányfőtanácsosi* cím, mégis ezeket hozták be a királyi tanácsosság és udvari tanácsosság helyébe, addig *Ausztriában, ahol több mint egy-évszázados a „Regierungsrat” cím, az annyira demokratikus, sőt majdnem kommunista köztársasági kormány mai napig nyakra-főre osztogatja a „Hofrat” címet,* bármily furcsa, sőt groteszk benyomást is kelt vele.

Károly király minden parlamenti vita vagy felszólítás nélkül, hónapokkal az összeomlás jelei előtt elrendelte a közös minisztériumok és udvari hivatalok címereinek és pecsétjeinek megváltoztatását és az addigi kétfejű sas helyett a dualizmusnak megfelelőleg *a magyar címert a koronával az osztrák címer mellé helyeztette*. Ha nem is kifogástalan, de mindenestre méltányosabb megoldás, mint annakidején a Mária Terézia által elrendelt, illetve jóváhagyott címeregyesítés. Ekkor ugyanis *a magyar címert egyszerűen a kétfejű sas gyomrára helyezték*. A magyar testőrség nagy ezüst mellesatjain az utolsó időkig látható volt ez a szörnyeteg, kínosan kidülledt szemeivel és görcsösen kítátott torkával, amint a magyar címer a gyomrát megfeküdte.

A címerkérdés megoldása Ferenc József idejében örömet és lelkesedést váltott volna ki. *Károly* király alatt azt senki se látszott észrevenni.

A legutóbbi katonai „Signum laudis”-ok és vitézségi érmek is már a két korona feltüntetésével készültek.

XX. AZ ÖSSZEOMLÁS ELŐZMÉNYEI.

A cseh hazaárulók megkegyelmezése. — Az otrantói ütközet. — Nagybányai Horthy Miklós ellentengernagy, a hajóhad parancsnoka. — A fegyelem megíazulása. — Destruktív aknamunka. — A királyi pár vallásossága. — Az Élelmezési Tanács. — A király debreceni útja és Baden. — Utolsó benyomások Reichenauban. — A történelem jóslatszerű feljegyzései. — Marczali Henrik. — Utolsó megjegyzések.

Az 1918 június 13-án Olaszország ellen intézett és a piavei katasztrófával végződött offenzíva nyitotta meg a sorozatát azon csapásoknak, amelyek most már feltartóztathatatlanul az összeomláshoz vezettek. A történetírás sohasem fogja igazolni azt a vádat, hogy Károly király mentési kísérletei mind elkéskéve történtek. Ki fog derülni, hogy ily késedelmeskedés sehol sem mutatható ki. Ellenben *bármit tett is az uralkodó, azt a legjobb szándékkal és sokszor a legnagyobb önmegtágadással tette, mégis mindennek nemcsak hogy sikere nem volt, de a hatás akárhányszor ellentétes irányban mutatkozott.*

Ausztriában már 1917-ben igen erősen mutatkoztak a bomlás jelei. Az osztrák Reichsrat ülésein már nyíltan küzdenek a fennálló rend ellen. Május 30-án a csehek nevében *Stanek* követelte, hogy a monarchia, — tehát nemcsak Ausztria, hanem Magyarország is, — egyenlő és teljes jogú nemzeti államok szövetségévé alakuljon át. A csehek tehát akkor a

föderalizmust követelték. A szlovének pedig a *trializmus* mellett kardoskodtak. Leghírhedtebb képviselőjük, *dr. Korosec* a délszlávok, a szlovének, horvátok és szerbek egyesítését sürgette.

Károly király a csehekkel is őszintén ki akart békülni s ennek jeléül az összes hazaárulásért és felségsértésért elítélt cseh politikusoknak *amnesztiát adott*. Főleg *Polzer Artúr* kabinetirodai igazgató unszolására az amnesztia-rendelet túlnyomólag a csehek javára, már 1917 július 2-án megjelent és végrehajtása oly gyors tempóban ment, hogy a hazaárulásért elítélt *Kramarz* és társai már július 10-én szabadlábban voltak.

Ez az intézkedés a monarchia többi részeiben, Ausztriában épp úgy mint Magyarországon, a kitaratóan és odaadással küzdő hívek seregében általános *megbotránkozást és elszörnyedést keltett*. A börtönből kiszabadult csehek pedig, jórészt külföldre menekülve, annál nagyobb hevességgel és tüzzel folytatták a monarchia ellen irányzott destruktív munkájukat.

Károly király folyton foglalkozott azzal a gondolattal, hogy Prágába menjen. Ezt az útját azért kellett halogatnia, mert a csehek mindig hangosabban követelték, hogy ott egyúttal cseh királlyá koronáztassa magát. Szent Vencel koronájának feltevése pedig Csehország, Morvaország és Szilézia teljes különválását jelentette volna.

Dr. Lammasch egyetemi tanár és a legutolsó osztrák miniszterelnök mondotta már akkor nekünk:

— *Ha ezt megvalósítják, az nem a föderalizmust fogja jelenteni, hanem a császárság és az egész birodalom összeomlását.*

És *Károly nem ment Prágába.*

Az erők megroppanásának számos egyéb jelei is mutatkoztak. Ezek között a legveszedelmesebbek voltak a csapatoknál, főleg a menetalakulatoknál előforduló *szökések* és *matrózlázadások*. Mielőtt azonban a tulajdonképeni nagy tengerészlázadásról

beszelnék, erkölcsi kötelesség: arról is megemlékezni, miként válhatott ez a lázadás annál a tengerészeinél lehetségessé, amely még rövid idővel ezelőtt megfelelő vezetés mellett a haditengerészet egyik legszebb teljesítményét, legendába illő hőstettét hajtotta végre. Értem ezalatt az *otrantói ütközetet*.

*

Az otrantói ütközet előzményei a következők voltak:

Az adriai tenger déli bejáratának legszűkebb részét, az otrantói csatornát az ellenség hajóhada mindinkább elzárta, úgy, hogy a kataroi öbölben levő búvárhajóink, valamint a német búvárhajók is, amelyeknek ott volt a bázisuk, alig tudtak már kijutni a Földközi tengerbe. Erre a flottaparancsnok néhány könnyebb és gyorsabb járatú hajóját 1917 május hó 11-én éjjel az otrantói szorosba küldte.

Felderítésül előre mentek a *Csepel* és a *Balaton* torpedórombolók. Ezt láttávlaton kívül követte *nagybányai Horthy Miklós* sorhajókapitány, a *Novara* cirkáló parancsnoka hajórajja, a *Helgoland* és a *Saida* cirkálókkal.

A felderítő két romboló már a sötétségben ráakadt az ellenség egyik hajórajára és az összes hajókat, három gőzöst és két torpedórombolót, megsemmisítette. Hajnalban cirkálóink is elérték az ellenség elzáró vonalát. Horthy Miklós cirkálói sértetlenek maradtak, megsemmisítettek 20 őrhajót, két kereskedelmi gőzöst, valamint a *Borea* olasz torpedórombolót és visszafordultak északnak.

Csakhamar repülők jelentették, hogy a felderítésre ismét előreküldött *Csepel* és *Balaton* rombolók Durazzo alatt nagyobb ellenséges hajókkal ütköztek össze, válságos helyzetben vannak és a *Csepel* már lángokban is áll. *Horthy Miklós* azonnal Durazzó felé sietett, hogy rombolóit megmentse. Több mint három óra hosszat tartó tűzharc fejlődött ki. A tüzet az an-

golok kezdték meg, akiknek vezérhajójuk *Dartmouth* cirkáló volt és ágyúik nagyobb távolságra hordtak, mint a mieink. *Horthy Miklós* a ködkészülékeket is igénybe vette, de a *Novara* mégis sokat szenvedett tűz is ütött ki rajta, de ezt eloltották. Ekkor délelőtt $\frac{1}{2}$ 10 órakor egy telitalálat a hajóraj parancsnokát, *Horthy Miklós* sorhajókapitányt is súlyosan megsebesítette. Annyira, hogy nem bírt többé lábba állni. Megparancsolta, hogy kötözzék rá a hordágyra és vigyék vissza a parancsnoki hidra. Sebesülten, mozdulatlanul, véresen osztotta ki további parancsait, amíg nem annyira a sebesülés és a vérveszteség, mint inkább a felrobbanó gránátok mérges gázai következtében elvesztette eszméletét. Amint magához tért, tovább intézkedett. Helyettese, *Szaborits Róbert* korvetkapitány már az ütközet legelején halálos lövést kapott s így nem volt, aki a súlyosan sebesült hajórajparancsnokot felváltsa. A parancsnoki hidat ezután még öt találat érte, végre a gépház is megsérült s a *Novara* tehetetlenül és mozdulatlanul állt az ellenséges tűzben, amíg a *Saida* vontató kötélre nem fogta és a hús ellenséges hadihajó közül kimentette. Csak órák múlva, délben ért oda a *Budapest* és a *St. Georg* nagy cirkáló, mire az ellenséges hajók visszavonultak. *Horthy Miklós* összes hajóit, bár sérülten, de valamennyit visszahozta. A *Dartmouth* angol cirkálót nyolc gránát érte, de a találatok egyike sem tette a hajót harcképtelenné. Csak később, Brindisinél sikerült egy német tengeralattjárónak a *Dartmouth* cirkálót elsüllyeszteni.

Nagybányai Horthy Miklóst a király az ellenség előtt tanúsított kiválóan eredményes működésének elismeréséül ellentengernaggyá léptette elő.

Alig néhány hónap múlva kezdődtek a haditengerészet legénysége körében a defaitista mozgalmak. Először Pólában voltak kisebb zendülések a hiányo-

sabb ellátás miatt. A mögöttes országrészekből, főleg Csehországból is szitották az elégtelenséget. Végre a *Bocche di Cattaroban* tétlenül veszteglő nagy hajókon, ahol a szolgálat ép oly fárasztó, amilyen egyhangú volt, 1918 február 1-én nyílt lázadás tört ki, a melytől a magyarok és az osztráknémetek távol tartották magukat. Ezt a lázadást a szárazföldi csapatok és a tengerészet hű maradt legénységének közreműködésével csak napok múlva lehetett leverni.

A hajóhadat teljesen átszervezték, részben a legénység megbízhatatlansága miatt le is szerelték, s a parancsnokságot *Horthy Miklós* vette át.

A legfájdalmasabb csapások egyike volt a legújabb és legnagyobb csatahajónk egyikének, a 20.000 tonnás „*Szent István-nak* elvesztése. Mi magyarok ezt a fájdalmat még inkább éreztük. Az egyetlen nagy hadihajó volt, amelyet magyar kezek készítettek a külön e célra készült fiumei hajógyárban, 1914-ben. Sokat beszéltek akkor árulásról. A legszigorúbb vizsgálat kiderítette, hogy *árulásról nem lehet szó*.

Az otrantói szorosban ismét nehézségek támadtak. A szoros szabaddátételére nagyobb csatahajóink megkezdték felvonulásukat, amelyet azonban nem fejezhettek be. Éppen a *Szent Istvánnal* történt a *szerencsétlenség*.

Az óriási kolosszust egy parányi kis olasz motorcsónak torpedózta meg, s egyik legnagyobb büszkeségünk rövid néhány óra múlva a tenger mélyébe süllyedt. Az utolsó órákról annyi felvétel készült, hogy a süllyedés minden fázisa tisztán látható volt. Mindezeket a király elé terjesztették, akinek könnyek gyűltek a szemébe.

*

Egyes cseh ezredek árulása már a háború elején kezdetét vette. A cseh árulásokról egész statisztika készült, amelyet *Georgi* osztrák landwehr-miniszter 1917 június havában az osztrák *Reichsrat-tal* közölte.

A francia kormány a háborús párt hatalmának növekedésével mindig exponáltabb irányban alakult át. 1917 szeptember elején Ribot helyébe a szélső háborúpárti *Painlevé* lett miniszterelnök, ezt meg már november 13-án a gyűlölettől és bosszúállástól eltelt *Clemenceau* váltotta fel.

Az angolok a sajtóban és társadalmi úton is küzdtek ellenünk. Ismeretes lord *Northcliffe* sajtóhadjárata. Ugyancsak ő irányította az egész ellenséges propagandát és e célból megszervezte a „*Szövetségközi Bizottságot*”. *Seton Watson*, a hírhedt *Scotus Victor*, 1918 április 10-én „*Ausztria-Magyarország elnyomott népei*” felszabadítására Rómában kongresszust rendezett.

Mindehhez járult az 1917 július 20-án megkötött u. n. *korfui egyezség*, amelyben az S H S államnak körvonalai először jelentek meg oly konkrét formában, amint az a háború végén valóra is vált. Ugyanazon év december 16-án pedig az entente a *Csehszlovák Nemzeti Tanácsot hadviselő félnek ismerte el*.

A király és a királyné *igazi mély vallásos érzületük nélkül sohasem lettek volna képesek az ezután őket érő rettenetes csapásokat és szenvedéseket elviselni*. Vallásosságuk azonban sohasem nyilvánult oly kevésbé rokonszenves módon, mint pl. *Ferenc Ferdinándnál*, aki még egy-két napig tartó *cserkészvadászataira is valamely szerzetest rendeltetett magához udvari papja helyett, hogy egy óráig se maradjon gyóntató nélkül; a saját vallási meggyőződését és felfogását pedig rákényszerítette egész környezetére*.

Meg kell jegyeznünk, hogy *Ferenc Ferdinánd* ennyire kifejezett, sőt fitogtatott vallásossága mellett nem átalotta, hogy alárendeltjeivel és többi embertársaival a leggőgösebben, a legdurvábban és a legigazságtalanabban bánják és hogy a saját tájékoztat-

lan, az igazsággal homlokegyenest ellenkező felfogásában még magával Őszentségével, a Pápával is a legvakmerőbb módon szembeszálljon.

Ez nem az igazi keresztény vallásosság volt, hanem a valódi farizeus szemforgatás.

Ferenc József is egész életében mélyen vallásos volt, úgy is halt meg. Ő sem mulasztott volna el soha egy vasárnapi szentmisét sem, de mindig egyedül hallgatta a misét fennt az oratóriumban, kezében százesztendőös, fekete, kapcsos imakönyvvel, melyet még édesanyjától kapott.

Károly király és *Zita* királyné már egész kíséretükkel mentek vasárnap a misére és ez alól nem volt kivétel, bárhol tartózkodott is a királyi pár. Ez azonban senkinek sem esett terhére, sőt ellenkezőleg: valóságos megnyugvás és lelki felüdülés volt az a kis félóra, amely alatt zaklatott életünkben kissé magunkba vonulhattunk. Ez így volt Reichenauban, a Wartholz-villában, valamint Badenben, a plébánia-templomban.

A király és a királyné a szentélyben foglalták el a legfőbb kegyurat megillető helyet, a kíséret az első padsorokat töltötte be. De így volt az utazások alatt is. Krakóban, Laibachban. Villachban az uralkodó pár gyalog ment a templomba. Semmi rendőri intézkedés sem történt. A néhány tagból álló kíséret alig tudta kétoldalt a királyi pártól az ünneplő vasárnapi néptömeget egy fél lépésnyire visszatartani. A tolongás már életveszélyessé vált, a lelkesedés nöttön-nőtt, virágessőt zúdítottak a királyi párra. A szeretetnyilvánításból mindenki ki akarta venni a maga részét. A templomból visszajövet a helyi rendőrség már némiképen sorfalat tudott létrehozni a tömegben, de a *virágesső* most máivalóságos zuhataggá vált.

Akik mindenütt ily szeretet és lelkesedést tapasztaltak, azoknak *nehéz lehetett elhinni*, hogy mindez néhány hét múlva önhibájukon kívül úgy

megváltozhatott. Akik pedig mindezt látták, azok tudják, hogy a *néplélek* minden sajátságos tulajdonsága dacára sem változott meg annyira, mint azt, a látszat után ítélve, hinni lehetne.

Egyik legsajátságosabb és a maga nemében egyedülálló mise az volt, amelyet Spaaba történt utazásunk alkalmával, onnan visszajövet, az udvari különvonaton hallgattam. Szombaton este indultunk Spaaból; vasárnap délelőtt Károly király rendes udvari vonata Kölnből Koblenzig a Rajna mellett robogott végig. Misét okvetlenül kellett hallgatni, a vonatot pedig valamely rajnamenti városban e célból megállítani nem lehetett. A különvonat menetrendjét a német vasúti hatóságok már véglegesen megállapították. Velünk utazott azonban, mint mindig, ha nagyobb útról volt szó, dr. *Seydl* prelátus, a bécsi Hofburg plébánosa. Legnagyobb termeskocsi volt az *étkezőkocsi*. Ezt azonnal teljesen kiürítették. Ahol száz teríték számára van hely, ott néhány térdeplő és szék mellett elfér az egész kíséret és szolgálatszemélyzet. Az oltárt gyönyörűen feldíszítve, a kocsi egyik homlokkijáratánál helyezték el. Arra még különös figyelmet fordítottak, hogy az Urfelmutatás éppen arra az időre essék, amidőn a vonat egy nagyobb állomáson néhány percig vesztegel.

Megvallom őszintén, hogy ilyen szórakozottan még sohasem hallgattam misét. A leggyönyörűbb Rajnavidék száguldott el az ablakok előtt. Az egyik kisebb vasúti állomáson olvastam a feliratot: „*Bacharach*”. Mindjárt eszembe jutott Heine gyönyörű elbeszélése: „*Der Rabbi van Bacharach*”.

A világhírű szőlőhegyek után következett Lorr-eley sziklája. Jó, hát nem nézek ki. Amint feltekinttem, a termeskocsi mennyezetén megpillantottam *Lots Károly* remek festményét. Az Olympus legszebb istennői, Vénus és Hebe, feküdtek felhőpamlaigaikon, akiknek aranyserlegeikbe repülő, pajkos amorettek töltik a nektár ragyogó nedvét.

Persze, a király étkezőkocsijában vagyunk! Itt még kevésbé tanácsos a tekintetet az ég felé emelni, mint az ablakon kinézni. Észrevettem, hogy Monsignore *Seydl* prelátus már egy idő óta várakozik a mise továbbmondásával. Végre megállt a vonat; következett az Úrfelmutatás. Alig emelkedett a serleg is a magasba, egy iszonyú rántással a vonat megindult. Monsignore nagyon megtántorodott. A vonat ugyanis még nem futhatott be a tulajdonképeni állomásra, az egyik szemafornál megállították. Az igazi megállás csak ezután következett.

Az aznapi udvari ebédnél a Monsignore mellett ültem. Most már bátran rá lehetett nézni Lotz Károly remekművére is.

— Monsignore, — kérdeztem —, ha akkor a serlegből az Úr vére kiloccsan, — úgy-e, nem ülnénk most itt?

Meglepetve nézett reám:

— Hát azt honnan tudja, hogy akkor mi történik?

— Úgy tudom, külön szertartással kell azt a helyet felmosni és felszentelni, ahová véletlenül a Szent-Ostya leesett, vagy az Úr vére kicsöppent.

Erre *Seydl* prelátus elmondta, hogy hadihajón, viharban, még nehezebb a misemondás, mégse történik sohasem baleset. Nagyon kevés bort kell önteni a serlegbe és a celebráló pap mellett mindig egy másik felszentelt pap is áll, hogy minden eshetőségre segíteni tudjon.

Az utolsó hónapok alatt minden udvari utazásnál, a vonaton, vagy hajón találkoztunk gróf *Erdődy Tamás* tartalékos huszárszázadossal, ki később, *Károly* király visszatérési kísérletei alkalmával jelentékeny szerepet játszott. Gróf Erdődy Tamás sohasem tartozott a király udvartartásához,

vagy közelebbi kíséretéhez, épúgy, mint *Werkmann Károly* sem. A hadseregfőparancsnokság bízta meg azzal, hogy a főhadiszálláson, illetve a király mindenkori tartózkodási helyén a rendészeti és közbiztosági intézkedéseket tegye meg. Ennek a feladatának mindenkor kifogástalanul meg is felelt és egyéb ügyekbe sohasem avatkozott bele.

A királyhoz naponta érkeztek az egyre súlyosbodó panaszok az élelemhiány miatt. Nemcsak a mögöttes országrészekből, hanem még a Piavevonalról is, ahol már azt sem lehetett biztosítani, hogy az ellenség tüzebe rohanó hős csapatok légénysége legalább egyszer éhségét csillapíthassa és testi erejét helyreállíthassa.

Herceg *Windischgraetz Lajos*, a közéletmezést vezető miniszter jelentései is napról-napra aggasztóbb jelenségekről számoltak be.

Ekkor Károly király teljesen a maga kezdeményezéséből megszervezte és felállította az *Élelmezési Tanácsot*, mely állott: a magyar és az osztrák kormány egy-egy miniszteréből, a közös élelmezési bizottság elnökéből s a hadügyminiszter, valamint a vezérkari főnök egy-egy megbízottjából. A tanács közvetlenül az uralkodóval állott folytonos összeköttetésben.

A vonatkozó királyi kéziratok fogalmazványainak aláírásakor a király megjegyezte:

— *Tudom, hogy ezzel katonáimnak egy falattal sem juttatok többet, de legalább megszüntetem vele az örökös igazságtalan panaszokat, amelyekkel folyton Magyarországot okolják és támadják, ha valahol inség és hiány van.*

Pedig azóta is hányszor igyekeztek az osztrákok az egész felelősséget a hiányos élelmezésért Magyarországra tolni!

A lakosság elégedetlensége az általános nyomorúság és ínség következtében ekkor már oly fokot ért el, amelyen már a népkonyhák tömeges felállítására sem segített. Hiába látogatta meg ezeket Bécsben Zita királyné! Az uralkodóház ellen való zúgolódás mindig hangosabbá vált. Az udvar még mindig Reichenauban maradt. Károly király ekkor valóságos programot adott minden államférfinak és mindazoknak, akikkel érintkezésben állt s ez három pontból állt:

1. *A háború mielőbbi befejezése.*

2. *Erősen demokratikus irányú reformok a belpolitikában.*

3. *Magyarország teljes függetlensége a közös ügyek különválasztásával. Ausztria külön teljesen reorganizálandó.*

Szeptember havában új hivatali beosztásom Bécsbe szólított, a kabinetiroda központjába. Reichenauban még búcsúkihallgatáson voltam és oda nem tértem többé vissza. Csak írásbeli jelentésekből s a király intézkedéseiből értesültem a tovább

Említettem már, milyen kitűnően sikerült és milyen jó benyomást tett a király pozsonyi útja. Báró Szterényi József Eckertsauban jóval előbb személyesen intézett el minden főbb kérdést a királlyal, azután élénk levélváltás útján minden részletet tisztázott és oly férfiakkal, mint *Szmrecsányi György*, Pozsony vármegye és Pozsony sz. kir. város utolsó főispánja és dr. *Domony Móric*, a M. F. T. R. vezérigazgatója biztosította a pozsonyi tartózkodás és a dunai utazás fejedelmi pompáját és mintaszerű rendjét.

Külsőségektől is sok függ, főleg izgalmas, a néptömegek lelkületét könnyen felrázó időkben.

Ezeket a külsőségeket elhanyagolták később, *a király debreceni útja* alkalmával és még utóbb októberben, midőn Károly az osztrák parlament tagjait fogadta Badenben.

A debreceni úttól várható jó benyomás minden lehetőségét lerontotta az az előre nem látott esemény, hogy *a kivonult díszszázad a királyt az osztrák „névhimnusszal” fogadta*. Károly király koronázásakor is ott állt a katonai zenekar a Szentháromság-téren. A királyi eskü elhangzása után a katonai zenekar egyenesen a király parancsára zendített rá *a magyar nemzeti himnuszra*. Ugyanez történt Pozsonyban is. Debrecenben a legnagyobb ügyetlenséggel, valóságos botrányt okozott a rendezők nemtörődömsége.

Badenben egészen más irányú tévedés történt. Az osztrák parlament tagjait az uralkodó Badenbe hívta, hogy ott utolsó kísérletet tegyen az együttműködés biztosítására. Az uralkodó nyitotta meg az ülést, mely rövid néhány óra múlva eredménytelenül oszlott szét. Általános volt a megütközés, hogy az uralkodó Badenben igyekezett a legnagyobb fontosságú kérdést rövidesen elintézni, amihez megfelelő bevezetés mellett is hetek kellettek volna.

Azok az osztrák képviselők, akikkel beszéltem, s akik jól ismerték a saját fajtájukat, biztosítottak arról, hogy *egészen más lett volna az eredmény, ha az uralkodó a Hofburg tróntermében, fényes testőrségétől és a legnagyobb pompától körülvéve, fogadja őket*. Nagyon sokan voltak, akik a badeni fogadásban a régi fényvel és dicsőséggel szemben csak a lezülést látták. Pedig ezek mind csak külsőségek.

Későre járt már az idő, midőn 1918 aug. 28-án utoljára jelentem meg az ügyiratokkal *Károly* király

előtt. Fáradtnak, kimerültnek látszott, meg is ürese-
dett kissé és különben is karcsú alakja még jobban
megfogyott. A sok gond és munka, a rendetlen táp-
lálkozás már akkor megtörte. Láttam kint a harc-
téren is halálra fáradtan, midőn késő éjjel az aláírá-
soknál a toll vagy irón kihullott a kezéből. Akkor be-
hívtam hozzá szárnysegédét s a király reggel 5 óráig
pihenőt engedett magának. Hajnalban a nagy katonai
autó már várta és reggelizés közben friss erővel vé-
gezte el az abbamaradt éjjeli munkát.

Angolosan reggelizett. Sokat evett. Egész napra.
Azután ki a szabad levegőre! A tea, tojás mellé egész
süli kotletteket fogyasztott el. Most mindez megválto-
zott. A piavei offenzíva meghiúsulása óta nem volt
kint a harctéren. A szobai levegő meglátszott rajta.
Étvágya nem volt. Egy-két étkezésnél láttuk, hogy
alig nyúlt az ételekhez.

Mindenki emlékezhetik reá, hogy *amíg a Bulgá-
riában 1918 szeptember 15-én kitört bolsevizmus kö-
vetkeztében a balkán arcvonala össze nem roppant,
közvetlen veszély nem fenyegette sem a monarchiát,
sem Németországot.*

Azon az utolsó estén Reichenauban, szó sem volt
tehát arról, hogy bárminő változástól lehetne tartani
és hogy a rendes esti referálás egyszersmind búcsú-
kihallgatás is legyen. A királynak egy kitüntetést kö-
szöntem meg s el voltam rá készülve, hogy a jövő-
ben is meg kell előtte jelennem. Más szempontból vált
reám nézve ez az est már akkor örökké emlékeze-
tessé. *Egy hónap múlva a legkiválóbb magyar állam-
férfiak hallhatták a király szájából a Magyarország
teljes függetlenségére vonatkozó nyilatkozatot. A
gondolattal azonban már jóval régebben foglalkozott-*

Néhány nap előtt egy kisebb, nyomtatott füze-
tet adott át a király azzal a meghagyással, hogy
nézzék utána a forrásmunkáknak. Egy rész annyira
megragadta a figyelmét, oly jóslatszerűen előrelátó

kijelentések vannak benne, hogy nem hiszi, hogy ezt régebben írták volna, hanem csak jóval a háború kitörése után. Az a rész *Magyarország nemzetiségi viszonyaira vonatkozott 1848-ban* és szórói-szóra így hangzott:

„Mióta a szerbek Magyarország területére telepítettek, sohasem szűnt meg a bécsi udvar őket a magyarok ellen ellensúlyul felhasználni, vagy legalább rezervában tartani. Ismeretes szerepük a Rákóczi-korban. // József figyelmét nem kerüli el az a gyűlölet, melyet a szlavóniaiak a magyarok ellen táplálnak és megjegyzi, hogy ezt alkalomadtán fel lehet használni. // Leopold a temesvári szerb kongresszust támaszul hívta össze a budai diéta ellen. Azóta a szerbek nemzeti érzése egyre jobban fejlődött. Mióta szávántúli testvéreik bizonyos tekintetben függetlenségre jutottak, sokan, épen a műveltebbek közül, egy nagy délszláv birodalomról álmodoztak, de természetesen szerb hegemonia alatt és a Karagyorgyevics-családot hivatottnak tartották annak élére állani A belgrádi osztrák konzul, Mayerhofer, igen alkalmas volt e hangulatnak a magyarok elleni fordítására.”

A kis (névtelenül megjelent) füzet hozzáteszi: „Ez történt 1848-ban; 1914-ben pedig a belgrádi orosz követ, Hartwig, igen alkalmas volt e hangulatnak az osztrák-magyar monarchia ellen való fordítására”.

A királynak jelentettem, hogy a fenti idézet szórói-szóra *Marczali Henriknek „A legújabb kor története”* című művéből van véve, amely 1892-ben, tehát több mint egy negyed évszázaddal ezelőtt (azt az időpontot véve alapul) jelent meg. (Révai Testvérek kiadása, 627. lap.) Mikor az idézett helyet felmutattam, a király nem akart hinni saját szemének.

— *De hiszen 1892-ben még az Obrenovicsok uralkodtak. Mikor volt a királygyilkosság?*

— Úgy tudom, 1903-ban. De itt 1848-ról van szó, felség!

A király mélyen meg volt rendülve.

— *Ha ezt nem látom a saját szemeimmel, nem hiszem el Ezt 1912-ben írták, 1848-ról?!*

Még akkor is elgondolkozott és szórakozott volt, mikor elbocsátott és kezét nyújtotta. A király gondolatait nem olvashattam le arcáról. De ha gróf *Gohichowski Agenor* akkori külügyminiszter, ahelyett, hogy Magyarország ellen acsarkodik, Marczalf művét elolvassa, talán mégis lett volna szava a Karagyorgyevicsek trónrajutása ellen, mikor erre nézve egész Európa támogatásáról biztos lehetett.

Ez volt az utolsó benyomásom Reichenauban. Másnap már a bécsi Hofburgban folytattam hivatali teendőimet.

Csak saját emlékeimről, saját tapasztalataimról kívántam itt beszámolni. Magát az összeomlást és az azután történeteket csak mások elbeszéléseiből és adataiból tudnám leírni, de ez még a hivatott történetkutatókra is óriási feladatot róna, *annyira egymásnak ellenmondó állítások és beállítások szövevényéből kellene az igazságot kibogozni*. Ez a munka még a maga mesterére vár. Csak akik tevékeny részt vettek a további fejleményekben, akik a király mellett maradhattak, vagy vele érintkezésben voltak, lehetnek illetékesek arra, hogy fényt derítsenek egyes homályban maradt eseményekre és azok körülményeire.

A bolgár front összeroskadása déli határainkat egészen nyitva hagyta az ellenség előtt. Az a bizonytalanság, amely ebből a helyzetből előállott, óriási megrázkódtatásként futott végig az összes frontokon és az egész országban. Ez volt a vég kezdete. A végkimerülés megbénította a országot és meg-

akadályozta, hogy a vész hírre minden ember a gátra siessen.

Valóságos tragikum volt a *Piave-vonal összeomlása*. Az összes későbbi hiteles adatok tanúsága szerint akkor már az olaszok is úgy ki voltak merülve és úgy meg voltak törve, hogy csak *napok, órák kérdése volt: ki bírja tovább az idegeivel?* Ugyanaz a helyzet volt, mint Potiorek alatt Aranyelovácnál és a Kolubara mellett. Akik egy év múlva a Mackensen-féle győzelmes előnyomulásban részt vettek, azok hallhatták, hogy *a foglyul ejtett szerb tiszték nevetve mondták el a Potiorek-féle vereség történetét:*

— Nem is fogják elhinni, hogy *minden egy hajszálon függött. A mi vonalunk vékonyabb volt, mint egy papirosfal!*

A mérleg nyelve sokáig egyensúlyt mutatott. Midőn azonban az az ellenség javára billent, a mi serpenyőnkről egyszerre hullott le minden, ami súlyos és értékes volt rajta.

Csak egy feljegyezni valóm van még *Károly királyról*, amiről közvetlen tudomásom van. A történelem minden időben bevált tanúsága szerint *a rend és a hatalom azokban a napokban vagy sehogyszem, vagy pedig csak erőszakkal lett volna fenntartható. Károly király azonban . irtózott a vérontástól és a polgárháborútól és egyenes parancsául megtiltott minden oly kísérletet, amely az erőszakra támaszkodik.*

A sors oly óriási feladat elé állította Károly királyt, amelynek csak emberfeletti erővel tudott volna megfelelni, uralkodása első napjától, sőt a háború kitörésétől kezdve — önmegtágadás, küzdelem, gond, s azután csalódás és keserűség volt az osztályrésze.

Az Atlanti-óceán egy kis szigetén, 1922 április 1-én hunyta le szemét örök álmra és április 5-én a régi monarchia tengerészeti hadi lobogójával letakart koporsó fölött *Funchal érseke a következő*

szavakkal búcsúztatta el a száműzött koronás királyt:

— *Maderiának mai napig kellett várnia a maga szentjére és most megtalálta azt. Egy mártírt adunk át az anyaföldnek. Még unokáitok és azok gyermekei is emlegetni fogják azt a fájdalmas kálváriát, amelynek ő oly fiatalon lépett az első fokára, amelyet csodálatraméltó önmegtagadással járt végig és amelynek utolsó stációja a mi szigetünk volt.*

NÉVMUTATÓ.

- Abensperg-Traun gróf, Ferenc József főkamaraása, 134.
 Adelheid kir. hercegnő, 215, 216, 244.
 Aehrenthal Lexa Alajos báró, később gróf, külügyminiszter,
 156, 158, 159, 164.
 Albercht főherceg, tábornagy, 5. 14, 33, 64.
 Alexei orosz trónörökös, 165, 166.
 XIII. Alfonz spanyol király, 158.
 Alix hesseni hercegnő, később orosz cárné, 167.
 Anasztázia montenegrói hercegnő, Miklós orosz nagyherceg
 neje, 182, 194.
 Anders Emil százados, a koronaörség parancsnoka, 65, 66.
 Andrássy Gyula gróf, idősb, külügyminiszter, 9, 10, 11, 17, 25,
 26, 105, 144, 209.
 Andrássy Gyula grófné, szül. Kendeffy Katinka grófnő, 10.
 Apponyi Albert gróf, volt vallás- és közoktatásügyi miniszter,
 252.
 Apponyi Lajos gróf, magyarországi udvarnagy, 77, 135.
 Arz-Strassenburg Artúr, gyal. tbk., a vezérkar főnöke, 232.
 Auffenberg Móric báró, gyal. tbk., hadügyminiszter, 188.
 Augusz Antal báró, a budai helytartóság alelnöke, 11, 12, 13.
 Avarescu román tábornok, 188.
- Bach Sándor báró, osztr. belügyminiszter, 38, 112.
 Backer George, Mr. Erzsébet királyné angol felolvasója, 106.
 Bánffy Dezső báró, miniszterelnök, 87, 88.
 Bartha Lajos, vezérkari ezds., később altábornagy, 128.
 Batthyány Lajos gróf, miniszterelnök, 10, 97.
 Beck Frigyes báró, később Beck-Rzikovsky gróf vezérezredes,
 39, 40, 127.
 Belegarde Ágost gróf, főkonyhamester, 136.
 Benczúr Gyula tanár, festőművész, 95.
 Beniczky Tamás rendőrfőfelügyelő, későbbi rendőrfőparancs-
 nok 53, 57, 58.
 Berchtold Lipót gróf külügyminiszter, 167, 168, 178—181,
 187—189.

- Berkes Béla cigányprímás, 31, 77.
 Berzeviczy Ádám főpálcamester, 136.
 Bethlen István gróf miniszterelnök, 221
 Bethmann Hollweg Theobald, német birodalmi kancellár, 165.
 Beust Frigyes Ferdmand báró, később gróf, osztrák kancellár,
 később külügyminiszter, 17, 18.
 Bismarck Ottó herceg, német birodalmi kancellár 144—
 146, 248.
 Bolfrás Arutr báró, vezérezredes, a katonai iroda főnöke [→]
 23, 125, 128, 129, 132, 178, 189, 190, 217.
 Boulanger György, tábornok, francia hadügyminiszter, 145, 146.
 Braun báró államtanácsos, kabinetigazgató, 17, 20, 67.
 Brosch-Aarenau Sándor őrnagy, Ferenc Ferdinánd trónörökös
 szárnysegéde, 119, 123, 202.
 Brougier Rudolf alezredes, szárnysegéd, 221, 223, 224.
 Bukovics Imre kisalacskai, a bécsi német népszínház igaz-
 gatója, 138.
 Burián István báró, később gróf, külügyminiszter, 188, 238.
- Cadorna gróf, olasz tábornok, 192, 228.
 Cambon Pál, londoni francia nagykövet, 152.
 Catinelli Miksa báró, alezredes, szárnysegéd. 221.
 Choloniewski Eduard gróf, főszertartásmester, 136.
 Chotek Zsófia grófnő, később Hohenberg hercegné, 109, 110,
 116—118, 174—176.
 Christomannos M., Erzsébet királyné görög felolvasója 106.
 Ciotta, fumei polgármester, 135.
 Clam-Martinitz Henrik gróf, osztrák miniszterelnök. 240.
 Clemenceau György, francia miniszterelnök, 238, 260.
 Conrad Ferenc, Hötzendorfi báró, később gróf, tábornagy, 40,
 41, 121, 163, 164, 189, 190. 232.
 Czernin Ottokár gróf, külügyminiszter, 236, 237, 238.
- Danik), montenegrói trónörökös, 166.
 Dankl Viktor báró, vezérezredes, 188.
 Darányi Ignác, fölmívelésügyi miniszter. 71.
 Daruváry Géza osztályfőnök, később külügyminiszter. 130. 218.
 Deák Ferenc, 9, 69, 104.
 Degenfeld Lajos gróf, nógrádi főispán, 54.
 Degré Alajos, író, 13.
 Delcassé Teofil, francia külügyminiszter, 152. 171.
 Demény Dezső, udvari káplán, zeneszerző, 132.
 Dimitrievics Dragutin, szerb ezredes, 184.
 Domonyi Móric, a M. F. T. R. vezérigazgatója, 244, 265.
 Drága, szerb királyné, 155.

- VII. Eduard, Nagybritannia és Irland királya, 78, 151—157, 159
162, 157.
- Egger Lajos, Ferenc József király belső komornyikja, 72, 73.
- Eisenmenger Viktor dr., udv. tanácsos, udvari orvos, 1U9.
- Ena, Viktoria Eugenia, spanyol királyné, 158.
- Enghien herceg kivégeztetése, 237.
- Enver pasa, török tábornok, 157.
- Eötvös József báró, vallás- és közoktatásügyi miniszter, 13,
98, 99, 208.
- Erdődy Tamás gróf, százados, 263, 264.
- Erzsébet királyné, 11, 14, 45—47, 82, 85, 9L—107, 139.
- Esterházy Móric gróf, miniszterelnök. 231.
- Eugenie volt francia császárné, 17, 106.
- Fadrusz János, szobrász, 133.
- Falk Miksa író, Erzsébet királyné magyar nyelvemestere, 45,
46, 96, 98, 101—103.
- Falkenhayn Erich, porosz tábornagy, 205.
- Falliéres Armand, a francia köztársaság elnöke, 157.
- Fejérváry Géza báró, tábornagy, 127, 243, 253.
- Felix kir. herceg, 205.
- Ferdinánd bolgár fejedelem, később bolg. cár, 158, 249.
- I. Ferdinánd, román király, 187, 214.
- IV. Ferdinánd, toscanai nagyherceg, 142.
- Ferenc Ferdinánd trónörökös, 39—41, 70, 108—124, 154, 174—
176, 181, 199, 202—204, 214, 224, 230, 260, 261.
- I. Ferenc József, Ausztria császára és Magyarország Apostoli
királya, 1—271.
- Ferenczy Ida, Erzsébet királyné felolvasónője, 96, 98—100, 105.
- Fouché József, Otranto hercege, rendőrminiszter, 237.
- I. Nagy Frigyes, porosz király, 248.
- Frigyes főherceg, tábornagy, 116, 154, 185, 219.
- Frigyes porosz trónörökös, később német császár és Porosz-
ország királya, 17.
- III. Frigyes Ágost, szász király, 203.
- Futtaki Gyula, hírlapíró, 5.
- Gambetta Leó, francia miniszterelnök, 145.
- Gellinek őrnagy, belgrádi katonai attaché. 180, 188.
- Georgi Frigyes báró, vezérezredes, osztrák landwehr minisz-
ter, 259.
- Gervais Alfréd Albert, francia altengernagy, 147.
- Giesl Wladimir báró, tábornok, belgrádi követ, 160, 179—181,
183, 188, 189.
- Girardi Sándor, bécsi színművész, 141.
- Goluchowski Agenor gróf, külügyminiszter. 38, 39, 88. 269.
- Grassalkovics Antal herceg, 130.

Gratz Gusztáv dr., pénzügyminiszter, később külügyminiszter, 241
 Grey Eduard Sir, angol külügyi államtitkár, 152, 159, 167—169.
 Grunne Fülöp gróf, tábornok, főhadsegéd, 17
 Gudenus Lipót gróf, főkamrás, 134
 György walesi herceg, később VII. Eduard, Nagybritannia és Irland királya: 1. o.
 V. György, Nagybritannia és Irland királya, 154.
 I. György, szász király, 199.

Hartwig Miklós, belgrádi orosz követ, 160, 161, 166, 170, 268.
 Hawerda-Wehrlandt Ferenc, a legfelsőbb jószágok és alapok vezérigazgatója, később kabinetigazgató, 136, 231.
 Haymerle Henrik báró, római nagykövet, később külügyminiszter, 144.
 Hazai Samu báró, vezérezredes, honvédelmi miniszter, 241.
 Helena, montenegrói hercegnő, olasz királyné, 194.
 Hentzi osztrák tábornok, 34.
 Hieronymi Károly belügyminiszter, később kereskedelemügyi miniszter, 135.
 Hofer András tiroli szabadsághős, 191.
 Hohenberg Zsófia hercegné, I. Chotek Zsófia grófnő.
 Hohenembs grófnő, Erzsébet királyné inkognitónéve, 92.
 Hohenlohe-Schillingsfürst Konrád herceg főudvarmester, 231, 232, 241.
 Holzlechner József dr. udvari tanácsos, Károly király nevelője, 199.
 Horthy Miklós Nagybányai, fregattkapitány, I. Ferenc József király szárnysegédje, később sorhajókapitány, ellentengernagy és az osztrák-magyar hajóhad főparancsnoka, jelenleg Magyarország kormányzója, 73, 127, 257—259.
 Horváth Mihály történetíró, 97, 98.
 Hunyady József gróf őrnagy, szárnysegéd, később főudvarmester, 84, 221, 222, 228, 230, 241.
 Huszarek E. dr. osztrák miniszterelnök, 240.

Izabella kir. hercegnő, 116.
 Izvolszky Alexander Petrovics orosz külügyminiszter, később párizsi orosz nagykövet, 152, 159, 162.

Jameson Leander, angol tábornok, 150.
 Janszki őrnagy, 34, 35.
 Jeritza Mária kamaraénekesnő, 24, 25, 62.
 József kir. herceg, a honvédség főparancsnoka, 67.
 József kir. herceg tábornagy, 210, 245.

- Kállay Benjámín, közös pénzügyminiszter, 158.
 Kállay Erzsé, Zita királyné udvarhölgye, 215, 210.
 Kallós Pista, Debrecen város kocsisa, 14—16.
 Káanter Károly apát, kir. várplébános, 38, 132.
 Karátsonyi Jenő gróf, 158.
 IV. Károly, Ausztria császára (e néven i.) és Magyarország apostoli királya, 1—271.
 I. Károly román király, 187, 215.
 Károly Lajos főherceg, 109.
 Károlyi Alajos gróf, berlini nagykövet, 144.
 Kary Béla vezérkari ezredes, később altábornagy, 128.
 Kerzl József lovag dr., 1. Ferenc József király első udvari orvosa, 44, 73, 91, 92, 132, 133, 197.
 Khuen-Héderváry Károly gróf miniszterelnök, 37, 88, 89.
 Kiderlen-Wacliter Alfred német birodalmi külügyi államtitkár, 162.
 Kinsky Ferdinand gróf főlovászmester, 135.
 Klapka György honvédtábornok, 104.
 Koerber Ernő dr. osztrák miniszterelnök, 73, 113, 114, 120, 227, 240.
 Kokovcev (vagy Kokovcov) Wladimir Nikolajevics gróf orosz miniszterelnök, 165, 182.
 Korosec dr. rechrati szlovén képviselő, 256.
 Kossuth Lajos, Magyarország kormányzója, 15, 104.
 Kosztolányi Károly 48-as honvédhuszárszázados, 8.
 König Károly báró osztályfőnök, 130.
 Königsseg János gróf, alsóausztriai helytartó, 103.
 Kövess Hermann báró tábornagy, 193.
 Kramarzs Karel dr., rechrati cseh képviselő, 256.
 Kristóffy József belügyminiszter, 120.
 Krobotin Sándor báró, tábornagy, hadügyminiszter, 244.
 Krüger Pál, a délafrikai bur köztársaság elnöke, 150.
 Kurz Zeima kamaranékesnő, 62, 63.
- Lammasch Henrik dr., egyetemi tanár, később osztrák miniszterelnök, 238, 240, 256.
 Láng Boldizsár báró, vezérkari ezredes, később tábornok, 128.
 Lechner Ágoston egyetemi tanár, 210.
 Ledochowski Vladimir gróf, alezredes, szárnysegéd, 221, 224.
 Legendi Lidi, Mária Valéria kir. hercegnő dajkája, 83.
 Lesseps Ferdinand vicomte, francia diplomata és mérnök, 17.
 Liechtenstein Rudolf herceg főudvarmester, 130, 131.
 Lloyd George angol miniszterelnök, 162.
 Lobkovitz Zdenkő herceg altábornagy, főhadsegéd, 217. 223, 225, 246.
 Loebenstein Ágoston kormánytanácsos, 135.
 Lotz Károly festőművész, 262, 263.

- Luecheni Luigi anarchista, 106.
 Lukács László miniszterelnök, 37.
- Mackensen Ágoston, porosz tábornagy, 36 19? 193
 Marcali Henrik történetíró, 268.
 Margutti Albert báró, altábornagy, 6, 7, 33. j u _____ 112 202 210.
 Mária nápolyi királyné, 195.
 Mary, Nagybritannia és Irland királynéja, 154.
 Mária Antónia braganzai portugál kir. hercegnő, férjezett
 Bourbon-Pármai kir. hercegné, 203.
 Mária Jozefa főhercegnő, 199.
 Mária Lujza főhercegnő, volt francia császárné, 130.
 Mária Terézia királynő, 18, 54.
 Mária Valéria kir. hercegnő, 24, 82, 83, 196.
 Marterer Ferdinand báró gyalogsági tábornok, IV. Károly
 király katonai irodájának főnöke, 190, 217.
 Maszák Hugó hírlapíró, 5.
 Matlekovics Sándor államtitkár, 50.
 Mayer Lőrinc c. püspök, a bécsi Hofburg plébánosa, 132.
 Mayerhofer belgrádi osztrák konzul, 268.
 Megaleotis, J. Ferenc József király árneve, 92.
 Middleton B. brit ezredes, később tábornok. 106.
 I. Miklós orosz cár, 146.
 II. Miklós, orosz cár, 72, 147, 148, 157, 163, 165, 166, 169,
 181, 182.
 Miklós montenegrói király, 89, 90, 165, 166, 193, 194.
 Miksa kir. herceg, IV. Károly király öccse, 241.
 Mikszáth Kálmán író, 4.
 Milica meontenegrói hercegnő, Péter orosz nagyherceg neje,
 182, 194.
 Millerand István Sándor, a francia köztársaság elnöke, 169, 170.
 Mirko montenegrói herceg, 194.
 Mohrenheim Vladimir báró, párizsi orosz nagykövet. 146.
 Molnár László P. S. J. jezsuita tanár, 10.
 Moltke Helmtüth gróf porosz tábornagy, 121.
 Montenuovo Alfred herceg főudvarmester, 130, 181, 186, 231.
- Nagy Géza báró, osztályfőnök, 218, 231.
 1. Napoleon francia császár, 130, 237, 242, 248.
 Neipperg Ádám gróf, később Montenuovo herceg, 130.
 Nekludoff szófiai orosz követ, 161.
 Nepalleck Friedrich Wilhelm szertartási igazgató, 77, 78.
 Niazi bey török államférfi, 157.
 Nikita, montenegrói király, 1. Miklós.
 Nopcsa Ferenc báró, Erzsébet királyné főudvarmestere, 105.
 Nortcliffe Alfred lord angol hírlapkiadó, 260.
 Novacsck páter, kórházi lelkész, 102. 103.

- Ortner dr., egyetemi tanár, 197.
 Ottó kir. herceg, IV. Károly király atyja, 31, 32, 199, 202
 Ottó trónörökös, 206, 213—216, 235, 244.
- Paar Ede gróf, vezérezredes, főhadsegéd, 6, 23, 66, 87, 92, 107,
 125—127, 138, 139, 175, 176, 217.
 PainJevé Pál francia miniszterelnök, 26Ü.
 Paléologue szentpétervári francia nagykövet, 166, 182.
 Pálffy Miklós herceg főlovászmester, 135.
 Palmer Alfred bécsi bankár, 141.
 Pápay István id. kabinetirodai osztályfőnök, 8, 9, 17—20, 26, 35,
 139.
 Pápay Károly Pozsony vármegye aljegyzője, később kúriai bíró,
 7.
 Pápay Sándor altábornagy, 8.
 Pasics Nikola szerb miniszterelnök, 179, 180, 184.
 Paskievics Iván orosz tábornok, 146.
 Pauer Leó budahegyi, sorhajókapitány, később ellentengernagy,
 17, 18.
 Pejacsevich Ede gróf, lovassági tábornok, hadtestparancsnok,
 67, 68.
 I. Péter Karagyorgyevics szerb király, 86, 176.
 Petőcz György, Pozsony vármegye alispánja, 8—10.
 Petőcz Györgyné, szül. Pápay Ottilia, 8—10.
 Pitreich Henrik lovag gyalogsági tábornok, hadügyminiszter,
 40.
 Poincaré Raymond, a francia köztársaság elnöke, 167, 168, 182.
 Polzer Artúr, később Polzer—Hoditz és Wolfranitz gróf kabinet-
 igazgató, 226—228, 230—232, 256.
 Popovics Sándor dr. pénzügyminiszter, 241.
 Potiorek Oszkár gyalogsági tábornok, 129, 176—178, 189, 190,
 192, 270.
 Pourtalés Frigyes gróf szentpétervári német nagykövet, 184.
 Prileszky Károly báró udvari tanácsos, udvari gazdasági igaz-
 gató, 43, 77.
 Princip Gavrilo, Ferenc Ferdinánd trónörökös gyilkosa, 177, 178.
 Prottmann von Ostenegg, pesti cs. kir. rendőrfőnök, 11—13.
- II. Rákóczi Ferenc, 225, 252.
 Rákosi Viktor író, 4.
 Rasputin orosz csaló, 167.
 Redl Alfred vezérkari ezredes, 41.
 Rhédey Claudine grófnő, férjezett Teck hercegné, 154.
 Ribot Sándor francia miniszterelnök, 146, 260.
 Rigó Ferenc orsz. képviselő, *SH*.
 Róbert Bourbon-Pármái kir. herceg, 203.
 Rohonczy Gyula szárnysegéd, később tábornok, 67.

- Rónay Jácint, püspök, 103.
 Rossopoulos M., Erzsébet királyné görög felolvasója. 106.
 Rothschild Alfonz báróné, 106.
 Rózsa Sándor haramiavezér, 12.
 Rudolf trónörökös, 35, 109, 215, 251.
 Rumerskirch Károly báró főpálcamester, 136.
 Rumerskirch Ernő báró, a boszniai Automobil Testület parancsnoka, 176, 177.
- II. Sándor, orosz cár, 145, 146.
 I. Sándor szerb király, 86, 87, 155.
 San Qiuliano, Marchese di, olasz külügyminiszter, 164, 187, 190.
 Sarolta főhercegnő, később mexikói császárné. 91.
 Sazonov orosz külügyminiszter, 1. Szaszonov.
 Savoyai Jenő herceg, 131.
 Scapinelli gróf, bécsi pápai nuncius, 114.
 Schiessl Ferenc báró, kabinetigazgató. 63, 64, 129, 185, 218.
 Schmalzhofer Ferenc dr., Ferenc Károly és Hubert kir. hercegek nevelője, 83, 84.
 Schmerling Antal lovag osztrák államminiszter, 38, 112.
 Schönaich Ferenc báró gyal. tábornok, hadügyminiszter, 40.
 Schratt Katalin, férj. Kiss, a Hofburgszínház művésznője, 55, 56, 137—141.
 Schulz Pál, az osztrák legfelsőbb számszék másodelnöke, 141.
 Schwarzenberg Félix herceg osztrák miniszterelnök, 38.
 Serényi Béla gróf földművelésügyi miniszter, 241, 246.
 Seton Watson (álcnevén Scotus Viator) hírlapíró, 260.
 Seydl Ernő dr., Msgre, a Hofburg udvari plébánosa, 132, 262, 263.
 Sixtus Bourbon-Pármái kir. herceg, 235, 237, 238.
 Skerlecz Iván báró horvát bán, 130.
 Sobieski János lengyel király, 145.
 Sonnino Sidney olasz külügyminiszter, 187, 191, 238.
 Spalaikovics Milobár szentpétervári szerb követ. 138, 184.
 Spitzmüller Sándor dr. osztrák miniszterelnök, 240.
 Stanek reichsrati cseh képviselő, 255.
 Stöger-Steiner Rezső gyal. tábornok, hadügyminiszter, 241.
 Strauss János udvari báli zeneigazgató. 77.
 Stróbl Alajos szobrász, 95.
- Szaszonov Sergej, orosz külügyminiszter, 162, 165, 170, 171, 182.
 Széchenyi István gróf, 46.
 Szécsen Miklós gróf magyarországi udvarnagy, 135.
 Szegedy-Maszák Aladár udv. tanácsos, a magyarországi udvarnagyi hivatalban, később helyettes államtitkár, 76, 135,
 Széli Kálmán miniszterelnök. 195.

- Szmrecsányi György Pozsony vármegye és Pozsony sz. kir. város főispánja, 265.
- Sztáray Irma grófnő, Erzsébet királyné udvarhölgye, 106, 107.
- Szterényi József báró kereskedelmi miniszter, 241, 243, 244, 265.
- Szuborits Róbert korvettkapitány, 258.
- Szuhomlinov orosz hadügyminiszter, 182.
- Szurmay Sándor báró vezérezredes, honvédelmi miniszter, 241.
- Tankosics Voja, szerb őrnagy, 184.
- Teck Mária hercegnő, később Nagybritannia és Írland királynéja, 154.
- Teghze Lajos dr. udvari orvos, egészségügyi tanácsos, 133, 134.
- Thun-Hohenstein Ferenc herceg osztrák miniszterelnök, 27.
- Thun-Hohenstein Miksa gróf fővadászmester, 136.
- Tisza István gróf miniszterelnök, 37, 113, 114, 178, 206, 209—212, 216, 231, 232.
- Tisza Kálmán miniszterelnök, 34, 35.
- Tittoni olasz külügyminiszter, 158.
- Tóth Kálmán költő és író, 12.
- Tschirsky-Bögendorff bécsi német nagykövet, 180.
- Türr István honvédtábornok, 104.
- Ürményi József, tolnai főispán, 1.1. 12.
- Vetsera Mária bárónő, 251.
- Viktória, Nagybritannia és Írland királynője, 104.
- I. Vilmos német császár és Poroszország királya, 25, 26.
- II. Vilmos német császár és Poroszország királya, 30, 78, 118, 143, 144, 150—152, 155, 156, 162, 165, 166, 182, 187, 193, 236, 238, 239.
- Voltaire költő és író (Arouet Ferenc Mária), 248.
- Waldstätten báró, vezérkari ezredes, 223, 224.
- Wallis György gróf altábornagy, Károly király nevelője, 199, 200, 231.
- Weber tábornok, 193.
- Wedel Károly herceg lovassági tábornok, II. Vilmos császár főhadsegéde, 187.
- Weigl József báró altábornagy, később tábornagy, 40, 41.
- Wekerle Sándor miniszterelnök, 231, 241.
- Wenckheim Béla gróf, 73, 74.
- Werkmann Károly, később báró, százados, 232, 233, 264.
- Widerhof er báró dr. udvari tanácsos, I. Ferenc József király első udvari orvosa, 44.

Willerding altábornagy, 207.

Windisch-Graetz Lajos herceg, a közéleti hivatalt vezető miniszter, 264.

Wrbna Rudolf gróf osztrák altábornagy, 8, 9.

Zichy Ágost gróf, udvarnagy, 135.

Zichy Aladár gróf, a felség személye körüli miniszter, 243.

Zichy Ferenc gróf nagykövet, 89.

Zichy János gróf, az Orsz. Kath. Szöv. elnöke. 245.

Ziehrer udvari báli zeneigazgató, 77.

Zita királyné 203, 204, 230, 231, 233—237, 244, 261, 265.

Zsófia főhercegnő, I. Ferenc József király anyja, 91.

Zsófia főhercegnő, I. Ferenc József elsőszülött gyermeke, 14.

TARTALOM.

I. Ferenc József és a sajtó	3
II. Az uralkodói teendők elintézése	22
III. Ferenc József mint katona.....	29
IV. Udvari ebédek	43
V. Kihallgatások.....	51
VI. Ferenc József mint vadász.....	70
VII. Udvari ünnepek	75
VIII. Erzsébet királyné	91
IX. Ferenc József és Ferenc Ferdinánd trónörökös.....	108
X. Ferenc József környezete.....	125
XI. A világháború előzményei	143
XII. A világháború kitörése.....	174
XIII. Ferenc József utolsó évei és halála.....	185
XIV. IV. Károly király	199
XV. A koronázás.....	209
XVI. Ottó trónörökös. Változások az udvarnál	213
XVII. Zita királyné.....	234
XVIII. Utazások és a hangulat az udvarnál	239
XIX. IV. Károly király további intézkedései.....	248
XX. Az összeomlás előzményei.....	255
Névmutató	273

SAJTÓHIBÁK.

18-ik lapon 6. sor alul: I. József helyett olvasandó II. József.

33-ik lapon 10. sor alul: Margutii helyett olvasandó Margutti.

146-ik lapon 17. sor felül: 1878 végén helyett olvasandó 1887 végén.

158-ik lapon 10. sor felül: Karácsonyi helyett olvasandó

Karátsonyi.

183-ik lapon 15. sor alul: július 23-iki határidőhöz helyett

olvasandó július 23-iki, határidőhöz.

195-ik lapon 3. sor felül: Urisen helyett olvasandó Úristen.